

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres: Boschstraat 73, Maastricht.

Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXIII

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS J. F. R. PHILIPS

1978

Gedrukt bij Drukkerij H. van der Marck & Zonen, Roermond

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
J. C. G. M. Jansen, Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw	1
J. C. G. M. Jansen, Waanzin en Repressie. De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw	63
Literatuuroverzicht	98
Jaarverslag 1977 van het Sociaal Historisch Centrum	113
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	143
Begunstigers en contribuanten	144

WOORD VOORAF

In de drieëntwintigste aflevering van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg worden voornamelijk onderwerpen uit de sociale geschiedenis behandeld. De bundel opent met een studie over de 18e eeuwse Jodenpolitiek in de gebieden die behoren tot de huidige provincie Limburg van de hand van Drs J. C. G. M. Jansen. De auteur constateert dat de houding van de overheid ten opzichte van de kleine Joodse gemeenschappen twee verschijningsvormen vertoonde. In de gebieden, die nauw contact met het Rijnland onderhielden, namen de regionale en lokale besturen maatregelen om de plaats der Joden in het economisch en sociaal leven duidelijk vast te leggen. In de Staatse gebieden liet men veeleer Gods water over Gods akker lopen. De bemoeienissen van de lokale besturen met de Joden bleven er steeds heel marginaal. Of men zich inspande voor het vastleggen van de rechten en plichten der Joden in wetteksten of dat naliet, maakte overigens niet erg veel verschil. Geen enkele bestuursvorm of bestuurslaag was in staat zijn wetten en maatregelen te doen uitvoeren. De werkelijke relaties tussen Joden en niet-Joden voltrokken zich op een ander niveau dan door de overheid was bedoeld.

In een tweede studie, die de titel draagt 'Waanzin en repressie. De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw' gaat dezelfde auteur de redenen na, waarom honderden burgers in het 18e eeuwse Maastricht in het zinnelozenhuis werden opgesloten en als krankzinnigen werden behandeld. Ook hier blijkt de werkelijkheid op een ander niveau te liggen dan de verschijnselen. Het gaat vrijwel nooit om de opvang van geesteszieken, maar om een vorm van sociale repressie. Middels opsluiting in het zinnelozenhuis bestreed de overheid allerlei vormen van anomie, van afwijkend sociaal gedrag.

In beide studies komt een zelfde probleemveld naar voren. Sociale gebeurtenissen zijn nog geen sociale realiteiten. De feiten verwijzen steeds naar dieper liggende maatschappelijke problemen. Gesuggereerd wordt daarom de studie van de sociale structuren te gaan aanvatten.

Zoals gebruikelijk wordt het Jaarboek besloten met een literatuuroverzicht, een jaarverslag en lijsten van bestuurderen en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum. Het literatuuroverzicht wijkt dit keer af van het gebruikelijke schema. Er wor-

den geen gedrukte publicaties in besproken, maar nog ongedrukte studies. Deze intentie krijgt gestalte middels een overzicht van de inhoud van een veertiental recente scripties.

De Redactie.

OVERHEID EN JODEN IN HET HUIDIGE LIMBURG IN DE 18E EN VROEGE 19E EEUW

door

J. C. G. M. JANSEN

Na de verdrijving van de Joden uit het huidige Zuid-Limburgse gebied in de tweede helft van de veertiende eeuw, waarvan het verloop overigens niet meer nauwkeurig te reconstrueren was¹, werden gedurende 250 jaar nog slechts incidentele berichten gevonden over de aanwezigheid van Joden in het Maasdal tussen Roermond en Luik. Alleen in de Opper-Gelderse steden Roermond en Venlo werden nog tot 1460 betrekkelijk frequent Joden vermeld.^{1a} Het schijnt, dat zij in dat gebied nog een rol speelden bij diverse soorten financiële transacties, zowel in de publiek-rechtelijke als in de privaatrechtelijke sfeer.² Waarschijnlijk kon daar gesproken worden van voortdurende aanwezigheid van Joden gedurende de tweede helft van de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw. Tussen 1460 en 1540 is het evenwel onwaarschijnlijk dat er Joden in Opper-Gelder verbleven. De Keulse synode van 1452 had hun positie in heel het hertogdom Gelder ernstig verzwakt³ en vermoedelijk tot hun verdwijning geleid. Zekere berichten over het optreden van Joden in Roermond en

¹ J. C. G. M. Jansen, Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis. Het Limburgsvoorbeeld, *S.S.E.G.L.*, dl XX, 1975, p. 81-82.

^{1a} G. A. Venlo, Stadsrekening 1451: Schatten der Joden op Karnavalsmaandag en stadsrekening 1456, 12 november, overleg in verband met kledingvoorschriften voor Joden.

² H. Beem en R. C. Hekker, De Joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw, *Scolae Judaeorum, De Joden van Limburg en hun synagogen* (Overdruk van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, jrg. 66, 1967, afl. 4-5), z.pl. 1967, p. 9-10; R. C. Hekker, Zeven eeuwen Joods leven in Limburg, *Cramignon. Bijdragen tot de Limburgse Volkskunde*, (speciale uitgave van Neerlands Volksleven XX, nr. 1) Wassenaar 1970, p. 53-54; K. J. Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen uit het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965, p. 32 en p. 317-8.

³ J. J. F. W. van Agt, De Joodse gemeente van Nijmegen en de 18e eeuwse synagoge aan de Nonnenstraat, *Studia Rosenthaliana*, II, 1969, p. 170-173.

Venlo werden pas in 1544-45 aangetroffen. Uit het feit, dat de op dat moment verleende vestigingsvergunningen gekoppeld waren aan een zware Jodenbelasting, die geheven werd naar het model van een kort te voren in Frankfurt ingevoerd Jodentribuut, kon worden afgeleid, dat het hier om nieuwe vestigingen ging. Tegen deze vestigingen ontstond spoedig verzet, zodat vermoedelijk vanaf 1556, maar in ieder geval vanaf 1570 geen Joden meer in de Gelderse steden voorkwamen.⁴ Een in dat jaar door Alva uitgevaardigd plakkaat tegen het verblijf van Joden in Gelder werd tot 1780 zorgvuldig toegepast.⁵ Het enige gebied, waar wellicht in de 16e eeuw ononderbroken Joden konden wonen, was de omgeving van Sittard. Zij maakte deel uit van het hertogdom Gulik. Ook daar werden tussen 1514 en 1608 herhaaldelijk maatregelen genomen, om de Joden te weren. Wij weten echter dat sommige van die maatregelen geen effect sorteerden. Het was niet duidelijk, of zij allemaal en steeds ontdoken konden worden. Zo er echter al in de 16e eeuw ononderbroken Joden in de omgeving van Sittard woonden, dan was hun aantal in ieder geval buitengewoon klein.⁶ Zekerheid omtrent een regelmatige aanwezigheid van Joden in en rond Sittard bestaat slechts vanaf 1620. Vanaf dat jaar bleef een vrijwel ononderbroken serie rekeningen bewaard, waarin de opbrengsten der Jodenbelastingen werden verantwoord.⁷ Het jaar 1620 moge om die reden gelden als beginpunt van dit onderzoek. Eerst vanaf dat jaar beschikten wij over voldoende zekere gegevens.

De aanwezigheid van Joden in het Maasdal tussen Mook en Eijsden, een gebied dat in het vervolg gemakshalve als 'Limburg' zal worden aangeduid⁸ was in ieder geval ten dele afhankelijk van het toelatingsbeleid der overheden. De politiek ten opzichte van de Joden veranderde in de 17e en 18e eeuw regelmatig en verschilde van gebied tot gebied. Overal vormde zij evenwel de component van tegenstrijdige krachten; enerzijds was er in sommige landsheerlijkheden, zoals Gulik en Kleve, een duidelijk streven naar versterking van de positie van de middenstand en een bereidheid tot het aantrekken van voor de economie waardevolle perso-

⁴ Jansen, Continuïteit en discontinuïteit, o.c., p. 84.

⁵ G. A. Venlo, nr. 1540, stukken betreffende de Jood Martin Jos Manuel, 1780.

⁶ Jansen, Continuïteit en discontinuïteit, o.c., p. 85.

⁷ H.S.A.D., Jülich-Berg III, Rechnungen Born-Sittard 1633/34 e.v.

⁸ Feitelijk draagt dit gebied eerst sedert 1814 die naam.

nen⁹, waartoe men vaak ook Joden rekende¹⁰, terwijl anderzijds de angst voor de concurrentie door Joden, de afkeer van hun vermeende woekerpraktijken en de overtuiging, dat zij sterke criminele neigingen hadden, nog zeer groot was.¹¹ Niet ten onrechte is daarom wel beweerd, dat elke landsheer zijn eigen opvatting had over de Joden en hen op zijn eigen wijze tolereerde.¹²

Ondanks deze plaatselijke verschillen is het toch mogelijk een typologie van Jodenpolitiek op te stellen. In Limburg nam de politiek ten opzichte van de Joden twee verschillende hoofdvormen aan. Vooreerst was er het Rijnlandse model, waarbij de tolerantie was gebaseerd op nauwkeurig omschreven maatregelen van administratief-rechtelijke aard. Een dergelijke situatie bestond behalve in Gulik en Kleve ook in een aantal Rijksheerlijkheden. Daarnaast is er het Staatse model, waarbij de uitvoering van een principiële tolerantie¹³ aan de plaatselijke bestuurders was overgelaten. Die toestand trof men aan in de gebieden, die onder gezag van de Staten-Generaal stonden en wel voornamelijk in Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas. In het eerste geval waren de Joden aan talrijke, veelal nog uit de middeleeuwen stammende, beperkingen onderworpen en werden zij door de fiscus als melkkoetjes gebruikt. In het tweede geval ontstond een voortdurende rechtsonzekerheid door de willekeur van de plaatselijke bestuurders. Het hierna volgende overzicht zal deze stelling verduidelijken. Een enigszins volledige studie van de Jodenpolitiek in dat deel van West-Europa, van waaruit Joden zich in Limburg vestigden of waarmee Limburgse Joden contact onderhielden, zou een apart boek vergen alsmede het doornemen van duizenden procesdossiers en registers met notariële akten uit

⁹ H. von Asten, Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Aufbau des Montangewerbes in den Herzogtümern Julich und Berg (1614-1679). Ein Beitrag zu der Frage des Merkantilismus am Niederrhein, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 161, 1959, p. 147-8; H. Krüger, *Zur Geschichte der Manufakturen und der Manufakturarbeiter in Preussen*, Berlin 1958, p. 148-150.

¹⁰ J. H. Prins, Prince William of Orange and the Jews, *Zion*, Vol. XV, 1950, p. 97.

¹¹ Z. Szajkowski, Occupational Problems of Jewish Emancipation in France, 1789-1800, *Jews and the French Revolutions of 1789, 1830 and 1848*, New York 1970, p. 502-503; H. Beem, *De Joden van Leeuwarden, Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*, Assen 1974, p. 10.

¹² Z. Szajkowski, The demographic aspects of Jewish emancipation in France during the French Revolution, o.c., p. 46.

¹³ *Anti-semitisme en Jodendom*. Red. H. J. Pos, Amsterdam 1939, p. IX.

enkele tientallen landsheerlijkheden. Het onderzoek van al die akten was praktisch onuitvoerbaar, omdat zij zich in archiefdepots bevinden, die geografisch zeer ver uit elkaar gelegen zijn.

I Rijnlandse Jodenpolitiek

Kenmerkend voor de Rijnlandse vorm van Jodenpolitiek was het verschijnsel, dat de rechten van de Joden in principe aan de persoon gebonden waren. Zij stonden onder de persoonlijke bescherming van de landsheer. Men sprak van 'Schutzjuden' en 'Vergleite-Juden'. In de grond was een speciale bescherming van Joden al in de vroege middeleeuwen bekend.¹⁴ In die tijd bracht zij voor de Joden echter geen uitzonderingspositie met zich mee. Tal van andere sociale groepen kenden destijds een soortgelijke speciale bescherming. Veel vertegenwoordigers van vrije beroepen hadden een groot deel van hun persoonlijke vrijheid moeten inleveren, in de hoop zich via overheidsprotectie te kunnen handhaven.¹⁵ Pas in de 13e en 14e eeuw werd protectie door de landsheer voor talrijke groepen Joden een specifieke levensvoorwaarde.¹⁶ Dat gebeurde met name vanaf het moment, waarop de steden om economische en sociale redenen de Joodse activiteiten trachtten terug te dringen.¹⁷ Op het einde van de 16e eeuw en in de loop van de 17e eeuw veranderde deze protectie van karakter: waren voorheen de Joden als groep beschermd¹⁸, voortaan werden de voorrechten aan het individu gebonden. Een vroeg voorbeeld van dit verschijnsel trof men aan in het keurvorstendom Keulen. Daar moest iedere Jood tenminste sinds 1599 een 'Geleitbrief' hebben.¹⁹ Alle Joden, die over een dergelijk document beschikten, moesten tevens

¹⁴ F. Heer, *Gottes Erste Liebe. 2000 Jahre Judentum und Christentum*. München u. Esslingen 1968, p. 73; G. C. Coulton, *Medieval Panorama*, New York 1960, p. 349; I. Elbogen u. E. Sterling, *Die Geschichte der Juden in Deutschland*, Frankfurt a. Main 1966, p. 17.

¹⁵ K. Bosl, *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters*, Göttingen 1966, p. 45.

¹⁶ Talrijke voorbeelden hiervan bij B. Brilligen en H. Richterling, *Westfalia Judaica*, Bd. I, 1005-1350, Stuttgart 1967, passim.

¹⁷ J. C. G. M. Jansen, *Continuïteit en discontinuïteit*, o.c., p. 65-72.

¹⁸ Cfr. o.a. Thomas van Aquino, *De regimine Judaeorum ad ducissam Brabantiae, Thomae Aquinatis, Opusculae Omnia*, ed. P. Mandonnet, Parijs 1927, p. 488-494.

¹⁹ E. L. Ehrlich, *Geschichte und Kultur der Juden in den rheinischen Territorialstaaten. Vom Beginn der Neuzeit bis zum Absolutismus, Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein*, Bd. I, Handbuch, Köln 1963, p. 243.

worden ingeschreven in een register bij de Hofkammer.²⁰ Zelfs deze protectie betekende echter niet, dat de Joden overal in het Stift mochten verblijven. Met name de stad Keulen bleef hen tot het einde van het Ancien Régime weren.²¹

Het Keulse voorbeeld was overigens niet het oudste, zelfs niet in het Rijnland: in het aartsbisdom Trier had keurvorst Richard von Greiffenklau (1512-1531) al in het begin van de 16e eeuw de toelating van Joden aan de persoon gebonden. Zijn maatregelen waren evenwel vaag en boden weinig zekerheid. De toestemming om in zijn gebied te wonen werd bij herhaling pardoes ingetrokken. Een wat grotere mate van rechtszekerheid ontstond in de tot Trier behorende gebieden pas na de uitvaardiging van de 'Judenordnung' van 1723.²² Een soortgelijke ontwikkeling vond in Essen plaats, zij het in een wat hoger tempo. Daar nam Elisabeth von Sayn in 1578 voor het eerst een Jood persoonlijk in bescherming. Twintig jaar later werden de rechten van de Joden in een Judenordnung vastgelegd.²³ Pas in 1727 werd echter een administratieve maatregel uitgevaardigd, die het mogelijk maakte via consultatie van het register van Joodse aangelegenheden te controleren, hoeveel en welke Joden een verblijfsvergunning hadden.²⁴

De situatie in het hertogdom Gulik — een van de beide grotere Rijnlandse territoria, waartoe huidig Nederlands gebied behoorde — was uitermate verward. Vooreerst verleende de hertog niet alleen bescherming aan Joden in zijn eigen gebied, maar ook aan de Joden te Aken, van welke stad hij voogd was²⁵, alsmede in enige heerlijkheden die met Gulik verbonden waren.²⁶ Vanaf de dertiger en veertiger jaren van de 17e eeuw, toen in Aken werd geageerd tegen de niet-katholieken en deze langzamerhand uit de stad werden verdreven²⁷, schijnt de hertog zijn Jodenpolitiek in deze stad

²⁰ G. Hoffmann, *Die Juden im Erzstift Köln im 18. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung ihrer Stellung im Hoffinanz*, (Aachen 1927), p. 22-23.

²¹ Zvi Asaria, *Die Juden in Köln*, Keulen 1959, p. 65.

²² Ehrlich, o.c., p. 255-256.

²³ Ehrlich, o.c., p. 257.

²⁴ S. Samuel, *Geschichte der Juden in Stadt und Stift Essen*, Essen 1905, p. 119.

²⁵ H.S.A.D., J.B. II 5948, Brief van Jacob Benedict aan de hertog, 1662.

²⁶ H.S.A.D., J.B. II 4188, Verlenging van Judengeleit 21-06-1779.

²⁷ H. von Asten, *Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung*, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, Bd. 68, 1965, p. 142; H. Kisch, *Das Erbe des Mittelalters, ein Hemmnis wirtschaftlicher Entwicklung: Aachens Tuchgewerbe von 1790*, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Bd. 30, 1965, p. 263-264.

evenwel niet meer te hebben kunnen doorzetten.²⁸ Wat de met Gulik verbonden heerlijkheden betreft, bleef bij de huidige stand van het onderzoek²⁹ onduidelijk, in hoeverre staatkundige veranderingen in deze gebieden ten gevolge van de Guliks-Bergse erfopvolgingsstrijd voor de positie der Joden consequenties hadden. Met betrekking tot het hertogdom Gulik zelf werd algemeen aangenomen, dat in 1554³⁰, 1595, 1597³¹ en 1608³² pogingen ondernomen werden, om de Joden uit het hertogdom te verdrijven. In vrijwel al deze gevallen beriep men zich op de tekst van een politie-verordening, die een meervoudige interpretatie toeliet. In die verordeningen kwam telkens de volgende passage voor: 'Es sollen in unsern Fürstenthumben und Landen . . . keine Juden . . . gestattet, aufgehalten und vergleitet werden'.³³ Deze tekst werd door historici uit het Rijnland steeds zo geïnterpreteerd, dat alle Joden het land moesten verlaten na de publicatie van een dergelijke verordening. Een dergelijke verklaring schijnt echter te vergaan. Het ging hier om een verordening die alleen voor lagere overheden gold. Het is zeer wel denkbaar, dat de hertog met het opnemen van deze tekst in de politie-verordeningen eens te meer tot uitdrukking wilde brengen, dat het toelaten van Joden behoorde tot de rechten, die alleen hém toekwamen: met het beleid op het stuk van de toelating van Joden hadden lagere overheden zich niet te bemoeien. Sinds lang hadden talrijke Rijnlandse vorsten er uiterst nauwgezet op toegezien, dat een zo belangrijke inkomstenbron als het Jodenregaal niet in handen van lagere overheden terecht kwam.³⁴ Dit beleid werd zowel in Duitsland als in de Elzas tot in de 18e eeuw voortgezet.³⁵ Het is goed mogelijk, dat in de Gulikse politieveror-

²⁸ H.S.A.D., J.B. II 5948, Brief van Jacob Benedict, 1662.

²⁹ Sinds het verschijnen van een tweetal artikelen over de Joden in Elberfeld en Düsseldorf, respectievelijk in 1869 en 1888 is er vrijwel niets meer over de Joden in Gulik verschenen.

³⁰ *Sittard, historie en gestalte*, door A. H. Simonis e.a., Sittard 1971, p. 288.

³¹ H. Daverkosen, *Die Juden am Niederrhein, insbesondere im Herzogtum Jülich, Niederrheinischer Geschichts- und Altertumsfreund*, jrg. 22, 1927, p. 34.

³² A. Perrey, *Aus der Geschichte der Juden im Jülicher Land, vornämlich im 17. und 18. Jahrhundert, Heimatkalender der Jülicher Lande*, Bd. 9, 1933, p. 15.

³³ Ehrlich, o.c., p. 258 en Daverkosen, o.c., p. 34.

³⁴ B. Brillling u. H. Richter, *Westfalia Judaica I*, o.c., p. 192.

³⁵ F. Priebatsch, *Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert, Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit, Festschrift Dietrich Schäfer*, Jena 1915, p. 568-569; Z. Szajkowski, *The Jewish problem in Alsace, Metz and Lorraine on the eve of the revolution of 1789*, o.c., p. 301-303.

dening helemaal niets ten nadele van de Joden bepaald werd, maar dat er slechts de taken van landsheerlijke en lokale overheid in Jodenaangelegenheden nauwkeurig werden afgebakend.

Duidelijk anders was de situatie in 1595 en 1596. Op 8 augustus van dat jaar beval hertog Johann Wilhelm, dat alle Joden, die een 'Geleitbrief' hadden, binnen 6 maanden uit het hertogdom moesten vertrekken, terwijl niet-geprotegeerde Joden onmiddellijk het land dienden te verlaten.³⁶ Deze uitwijzing werd klaarblijkelijk niet dadelijk geëffectueerd, want op 19 februari 1596 werd de termijn, waarbinnen men diende te vertrekken, met twee maanden verlengd.³⁷ Vermoedelijk gebeurde er ook daarna niets. Nauwgezette onderzoeken in plaatselijke archieven, onder meer te Sittard en Gulik, konden geen enkel geval van feitelijke uitwijzing aantonen.³⁸ Mogelijk deed zich in deze jaren eenzelfde situatie voor als in 1671-2, toen hertog Philipp Wilhelm een soortgelijke maatregel uitvaardigde, omdat hij het met de leiders van de Joodse gemeenschap in Gulik niet eens kon worden over de voorwaarden, waaronder aan de Joden voor de komende jaren rechtsbescherming zou worden verleend.³⁹ Onder druk van een mogelijke uitwijzing kwam men daarna toch tot een accoord.

Alles bijeen gaven de tot nu toe bekende gegevens omtrent de politiek van de Gulikse hertogen ten opzichte van de Joden geen aanleiding voor de veronderstelling, dat zich daarin rond 1600 wezenlijke veranderingen hebben voorgedaan. Kort daarna gebeurde dat echter wel en werd overgegaan tot invoering van een aan de persoon gebonden geleide. Helaas was het niet mogelijk precies aan te geven, wanneer dat precies gebeurde. Crecelius⁴⁰ en anderen⁴¹ veronderstelden, dat zulks in 1636 zou zijn gebeurd, toen Wolfgang Wilhelm de algemene voorwaarden voor Jodenconcessies in zijn hertogdom vastlegde. Dit kan evenwel niet juist zijn. Het staat vast, dat volgens de voorwaarden van 1636 al eerder concessies

³⁶ M. Crecelius, Die ersten Juden in Elberfeld, *Zeitschrift des bergischen Geschichtsvereins*, Bd. 6, 1869, p. 181.

³⁷ Daverkosen, o.c., p. 34.

³⁸ Sittard, o.c., p. 186-188; K. H. J. Schulte, *Dokumentation zur Geschichte der Juden am unken Niederrhein seit dem 17. Jahrhundert*, Düsseldorf 1972, art. Düren, Grevenbroich en Linnich.

³⁹ A. Wedell, *Geschichte der jüdischen Gemeinde Düsseldorfs, Geschichte der Stadt Düsseldorf in zwölf Abhandlungen. Festschrift zum 600-jährigen Jubiläum*, Düsseldorf 1888, p. 147-149.

⁴⁰ Crecelius, o.c., p. 181-182.

⁴¹ Perrey, o.c., p. 15.

sies werden verleend. Met name gold dat voor de Jood Wolf Vernasses in Sittard, die in 1632-33 in het 12e jaar van zijn concessie was en dus in 1620 moest zijn toegelaten.⁴² Hetzelfde gold voor de Joden Lasarus Gottschalk en Alexander in Grevenbroich, die vanaf mei 1621 een concessie hadden; voor een drietal Joden in Mönchen-Gladbach, die tezelfdertijd werden toegelaten⁴³; voor de Jood Natan, die van 1626 tot 1629 in Eschweiler woonde⁴⁴; voor een andere Nathan, die op 26 februari 1625 in Linnich werd toegelaten⁴⁵ en wellicht ook voor de Jood Mendel, die in 1628 in Düren met de eigenaar van de door hem gehuurde woning in conflict kwam.⁴⁶

Waar de normale duur van een concessie in Gulik zestien jaar bedroeg, was het derhalve waarschijnlijk, dat de verordening van 1636 in 1620 een voorgangster had. De algemene politieke en maatschappelijke situatie in Gulik rond 1620 maakt het zelfs waarschijnlijk, dat een nieuw type Jodenpolitiek in dat jaar werd ingevoerd. Hertog Wolfgang Wilhelm van Pfalz-Neuburg begon immers juist rond 1620 zijn buitengewoon zwakke positie in de binnenlandse politiek te versterken. Hij was na het kinderloos overlijden van hertog Johann Wilhelm van Gulik en Kleef in 1609 samen met markgraaf Ernst van Brandenburg in het ongedeelde bezit van de hertogdommen Kleef en Gulik gekomen.⁴⁷ Na de overgang van de Brandenburger tot het Calvinisme in 1613⁴⁸ en die van Wolfgang Wilhelm tot het Katholicisme een jaar later⁴⁹, besloten hun wederzijdse bondgenoten, de Staten-Generaal en Spanje, de territoria tussen Maas en Rijn te bezetten. Spinola wist vrijwel geheel Gulik en Berg, met uitzondering van de stad Gulik, alsmede de Kleefse vestingen Wesel en Xanten in handen te krijgen. Maurits bezette de rest van het hertogdom Kleef, alsmede de graafschap

⁴² H.S.A.D. Jülich Berg III, Kellnereirechnungen Sittard-Born 1632-33.

⁴³ Schulte, o.c., p. 90.

⁴⁴ Schulte, o.c., p. 209.

⁴⁵ Schulte, o.c., p. 146.

⁴⁶ Schulte, o.c., p. 36.

⁴⁷ M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreißigjährigen Krieges*, Stuttgart 1889, Bd. II, p. 353; F. L. Carsten, *Die Entstehung Preussens*, Köln 1968, p. 143.

⁴⁸ A. Waddington, *Histoire de Prusse*, Paris 1911, t I, p. 122.

⁴⁹ J. Cuvelier, *Correspondance de la Cour de l'Espagne sur les affaires des Pays-Bas*, Bruxelles 1923, t I, p. 438.

pen Mark en Ravensberg en de heerlijkheid Ravenstein.⁵⁰ Vanwege het Twaalfjarig bestand kwam het echter niet tot krijgshandelingen: 'Het is hier eene seltzame krijch, ende laet hem vreemd aanzien, dat twee legers bij malcanderen soo nae leggende, daer de ruyters malcanderen van wederzijden met de pistolen in de handt, sonder spreken malcanderen passerende, geen leet en doen'.⁵¹ Zeven jaar lang werden pogingen gedaan om de erfopvolgingskwestie via onderhandelingen te beslechten, evenwel zonder succes. In 1621 brak de oorlog daadwerkelijk uit. Tegen alle verwachtingen in had die voor Wolfgang Wilhelm een uitermate gunstig verloop. Spinola veroverde Gulik, Goch en een aantal steden in de Mark.⁵²

Daardoor gesterkt besloot Wolfgang Wilhelm te proberen aan de ondraaglijke en langdurige bezetting van zijn hertogdommen een eind te maken. Hij begon buiten zijn Spaanse bondgenoot om vredesbesprekingen met de Staten-Generaal en zijn Brandenburgse tegenstrever.⁵³ Tegelijk trachtte hij in het binnenland orde op zaken te stellen. Daar was de economische toestand deplorabel. In 1619 was een zware financiële crisis uitgebroken en de handel tot stilstand gekomen.⁵⁴ De nijverheid kreeg zware slagen te verduren.⁵⁵ Het zou echter nog erger worden. De plundertochten op het platteland van legeraanvoerders, zoals de heer Van Gent en zijn opvolger Retzer, die in 1624 begonnen⁵⁶, maakten het de boeren onmogelijk nog inkopen te doen in de steden, omdat hun inkomsten daarvoor onvoldoende waren, waardoor de ambachtslieden en handelaren, die een rol speelden bij de verzorging van het platteland, in ernstige moeilijkheden kwamen.⁵⁷ Met name in

⁵⁰ J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, Amsterdam 1756, dl. X, p. 75-77; F. Petri, *Im Zeitalter der Glaubenskämpfe, Rheinische Geschichte*, Bd. 2, Düsseldorf 1976, p. 107-108.

⁵¹ J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldse Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl V, Utrecht 1846, p. 45-46.

⁵² Cuvelier, o.c., t II, p. 118.

⁵³ L. van Aitzema, *Saecken van Staet en Oorlogh*, ed in 8°, Amsterdam 1669, dl I, p. 356.

⁵⁴ B. Kuske, *Das soziale und wirtschaftliche Leben Westdeutschlands im dreissigjährigen Kriege, Köln, der Rhein und das Reich*, Köln-Graz, 1956, p. 177.

⁵⁵ E. Dösseler, *Kleve-Mark am Ende des dreissigjährigen Krieges, Düsseldorfer Jahrbuch*, Bd 47, 1955, p. 268-283.

⁵⁶ A.R.A.M., *Secrete loketkas, sectie Brandenburg*, no 8, passim.

⁵⁷ W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Hamburg u. Berlin 1974, p. 151-154.

de steden liep het aantal inwoners sterk terug. In totaal verloor het hertogdom Gulik tijdens de Dertigjarige Oorlog twee-derde van zijn weerbare mannen, waarvan ongeveer 25% vóór 1632.⁵⁸ In Keulen daalde het graanverbruik tussen 1610 en 1639 tot minder dan een kwart van dat uit het midden van de 16e eeuw.^{58a} Ondanks de sterke terugloop van de bevolking bleek het echter niet mogelijk in het Rijnland voldoende voedingsmiddelen te produceren om aan de vraag te voldoen. Voortdurend moesten onder meer vanuit de landen van Overmaas granen geïmporteerd worden.^{58b} Ondanks beweringen in recente publicaties^{58c}, dat de toestand van de Rijnlandse economie tijdens de Dertigjarige Oorlog nogal meeviel, spreken de cijfers duidelijke taal: de economische activiteit stond voortdurend onder druk. Voor elke landsheer vormde zij een bron van aanhoudende zorg.

In het kader van het herstel van zijn land kwam Wolfgang Wilhelm nu met een uitgebreid programma tot versterking van de middenklasse, bestaande uit industriëlen, ambachtslieden en handelaren. Daartoe deed hij onder meer een beroep op religieuze non-conformisten, voor wie hij het aantrekkelijk maakte zich in zijn gebied te vestigen.⁵⁹ In dit kader pasten pogingen, om ook Joden naar Gulik en Berg te halen. Zijn beperkt gezag en het voortduren van de oorlog tot 1648, verklaren waarom deze repopulatiepolitiek zo langzaam en ongelijkmatig op gang kwam. Voor de regio Sittard betekende dit, dat er pas vanaf 1633 een tweede Joodse gezin onderdak vond en eerst na het einde van de 30-jarige oorlog, d.w.z. in de vijftiger jaren, het aantal Joden langzaam uitkwam boven vier gezinnen.⁶⁰

Veel duidelijker dan in Gulik-Berg was de ontwikkeling van de Jodenpolitiek in het eertijds met deze twee vorstendommen verbonden hertogdom Kleef. Aanvankelijk betwistten de hertog en de Standen elkaar het recht maatregelen ten aanzien van de Joden te treffen. Het voeren van een hertogelijke Jodenpolitiek was daarom pas

⁵⁸ H. Dahm, *Verluste der jülich-bergischen Landmiliz im dreissigjährigen Krieg, Düsseldorf Jahrbuch*, Bd 45, 1951, p. 284-285.

^{58a} F. Irsigler, *Getreide- und Brotpreise, Brotgewicht und Getreideverbrauch in Köln im Spätmittelalter bis zum Ende des Ancien Régime, Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft*, hrsg. von H. Kellenbenz, Köln 1975, Bd I, p. 539.

^{58b} J. C. G. M. Jansen, *Landbouwproductie en economische ontwikkeling in Zuid-Limburg 1348-1790*, Ms., Hoofdstuk IV.

^{58c} F. Petri, *Im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, 1976, p. 158-159.

⁵⁹ H. von Asten, *Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm, o.c.*, p. 216.

⁶⁰ H.S.A.D. Jülich-Berg III. Kellnerechnungen Sittard-Born 1632-1655.

mogelijk, nadat keurvorst Frederik Willem erin geslaagd was, om met de zeer machtige Standen tot een accoord te komen.⁶¹ Daarin slaagde hij, zij het slechts in een voorlopige vorm, pas in 1649. Dit voorlopig accoord volstond om een jaar later een verordening uit te vaardigen, waarbij de jurisdictie over de Joden aan de stadsbesturen werd onttrokken. Voortaan zouden de Joden hun vestigingsvergunning rechtstreeks van de keurvorst ontvangen.⁶² Vanwege de grote moeilijkheden, die hij met de landdag in Kleve had⁶³, moest de keurvorst bij de uitvoering van deze verordening evenwel omzichtig optreden. Aanvankelijk hield hij het aantal Joodse families, dat in Kleef en de Mark mocht wonen, dan ook zeer beperkt.⁶⁴ Geleidelijk slaagde hij er evenwel in zijn Jodenpolitiek te baseren op een samenhangend geheel van politieke objectieven van religieuze, demografische, fiscale en economische aard, zoals in het 'Judenedikt' van 1671 duidelijk bleek.⁶⁵ Deze doelstellingen kunnen als volgt kort worden omschreven: Frederik Willem zag voor eerst in zijn Jodenpolitiek een mogelijkheid de door hem gewenste scheiding van Kerk en Staat dichterbij te brengen. Vervolgens kon hij de Joden gebruiken voor de repopulatie van grote delen van Kleve-Mark na de Dertigjarige Oorlog. Op de derde plaats bood de directe bescherming van de Joden door de vorst unieke fiscale mogelijkheden: Jodenbelastingen vormden immers een van de weinige belastingbronnen, waarover de vorst direct kon beschikken.⁶⁶ Tenslotte konden de Joden op vele manieren gebruikt worden als instrument, om een mercantilistische economische politiek door te voeren: zij hielpen mee de positie der gilden te ondergraven, voor wie de strijd tegen het concurrentiebeginsel en het weren van vreemdelingen bestaansvoorwaarden waren. De Joden vergrootten de geldomloop, waardoor geleidelijk een einde kwam aan het half-naturalwirtschaftliche betalingsverkeer⁶⁷, dat alom in

⁶¹ F. L. Carsten, *The Rise of Brandenburg*, *The New Cambridge Modern History*, Vol V, Cambridge 1964, p. 547.

⁶² S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, T I, Abt. II (Akten), Berlin 1925, p. 60, Verordening van 20 aug. 1650.

⁶³ F. L. Nussbaum, *The triumph of science and reason, 1660-1685*, New York 1953, p. 112.

⁶⁴ Stern, o.c., Bd I-II, p. 60-61.

⁶⁵ P. Baumgart, *Zur Geschichte der Juden im absoluten Staat*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd 51, 1964, p. 102.

⁶⁶ S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, 1. Teil: *Die Zeit der grossen Kurfürsten und Friederichs I*, Berlin 1925, p. 33-43.

⁶⁷ Stern, o.c., I, p. 47-50.

Europa in de 16e eeuw sterk toegenomen was door het verstoorde monetaire evenwicht.⁶⁸ Hun activiteit bevorderde de *Libertas Commerciorum* en toonde de noodzaak van grotere verkeersvrijheid aan. Tenslotte bevorderde hun aanwezigheid de verbetering van de economische structuur in achtergebleven gebieden.⁶⁹

Het samenhangend geheel van politieke doeleinden, dat mede met behulp van de Joden moest worden gerealiseerd, maakte het extra noodzakelijk met grote omzichtigheid op te treden. De grote keurvorst deed dat ook, maar zijn opvolger Frederik I begon de Joden als fiscale melkkoetjes te gebruiken. Tussen 1696 en 1705 werden de accijnzen op goederen, die door Joden werden verhandeld, zodanig opgedreven, dat in een geval de Joodse bijdrage in deze belastingen vervijftienvoudigde, terwijl het aandeel der Christenen in deze heffing nauwelijks verdubbelde.⁷⁰ Daarnaast werden in het hertogdom Kleve nog een tiental specifieke Jodenbelastingen ingesteld of verhoogd.⁷¹ De gevolgen bleven niet uit; het aantal Joodse gezinnen in Kleve vertoonde sinds 1717 geen groei meer. Vanaf 1720 kwam geen welgestelde Joodse familie meer het land in.⁷² Na de dood van Frederik I zag de Pruisische regering zich weer genoodzaakt de rechtszekerheid van de Joden te verbeteren en een einde te maken aan de grote verschillen in voor Joden van kracht zijnde maatregelen tussen de diverse Pruisische territoria.⁷³ Uiteindelijk resulteerde dit in de uitvaardiging van het Jodenreglement van 1730. De gevolgen van dit reglement werden zeer verschillend beoordeeld. Sommigen spraken van een achteruitgang⁷⁴, anderen waren evenwel van mening, dat de Joden eerst dank zij dit reglement rechtszekerheid verkregen en sindsdien niet meer afhankelijk waren van gunsten.⁷⁵ Een uitspraak daarover lijkt onmogelijk, tenzij de samenhang tussen het reglement van 1730 en enige latere maatregelen in het oog wordt gehouden. Het gesignaleerde streven naar inpassing van de Joden in het geheel van de absolutis-

⁶⁸ F. C. Spooner, *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, Paris 1956, p. 80-91.

⁶⁹ Stern, o.c., p. 50-51.

⁷⁰ Stern, o.c., I, p. 81, 86 en 126.

⁷¹ F. Nienhaus, *Die Juden im ehemaligen Herzogtum Cleve*, Münster 1914, p. 53-59.

⁷² F. Baer, *Das Protokollbuch der Landjudenschaft des Herzogtums Cleve*, Berlin 1922, p. 54-55 en 59.

⁷³ Baumgart, o.c., p. 105.

⁷⁴ Ehrlich, o.c., p. 259.

⁷⁵ S. Stern, *Die Preussische Staat und die Juden*, 2. Teil: Die Zeit Friedrich Wilhelms I, Tübingen 1962, p. 2.

tische staat werd immers voortgezet door Frederik de Grote in zijn fameuze Jodenreglement van 1750⁷⁶, en mondde tegen het einde der eeuw uit in pleidooien van hoge Pruisische ambtenaren voor rechtsgelijkheid van Joden en andere burgers.⁷⁷

Dit overzicht van de veranderingen in de politiek der overheid ten opzichte van de Joden in het noordelijk deel van het Rijnland zou nog aanzienlijk kunnen worden uitgebreid, maar het is twijfelachtig of dat zou bijdragen tot een meer realistisch beeld van de maatschappelijke positie der Joden in dat gebied. Hun status hing immers mede af van de wijze, waarop de Jodenverordeningen werden uitgevoerd en in dat opzicht bleef er veel te wensen over. Vaak bleek de controle van de centrale overheid op de uitvoering van de Jodenreglementen onvoldoende; talrijke lokale overheden slaagden erin hun eigen voorschriften naast of in plaats van de Jodenreglementen te handhaven en tenslotte kwam een fundamenteel manco van deze vorm van wetgeving voortdurend naar voren: de Jodenreglementen waren bedoeld om de financiële middelen van de Staat te verruimen en fricties in de economische structuur op te heffen, maar hadden nimmer ten doel een maatschappelijke integratie van Joden en niet-Joden tot stand te brengen.

Ondanks de positieverbetering, die de nieuwe reglementen inhielden, bleven de Joden in sociaal, religieus, economisch en fiscaal opzicht aan allerlei beperkingen onderworpen, die hen tot een speciale groep maakten. Met name de steden wisten tot omstreeks 1800 bepalingen in stand te houden, die iedere integratie van Joden in de stedelijke samenleving bij voorbaat onmogelijk maakten. Soms werd zelfs het ghetto gehandhaafd, waar elke Jood, die er een plaatsje kon vinden, zich mocht vestigen, maar waar hij volledig bleef uitgesloten van het normale stedelijke leven.⁷⁸ Zelfs onder die voorwaarden liet men niet altijd Joden in de stad wonen. Keulen stond pas in 1798 vestiging van Joden toe. Voordien wist het stadsbestuur de aanwezigheid van Joden te beperken tot de tijd tussen zonsopgang en zonsondergang.⁷⁹ In Bonn mochten alleen enige welgestelde Joden in de stad wonen. De rest moest in het ghetto

⁷⁶ Cfr. J. R. Marcus, *The Jew in the medieval world*, Cleveland 1961, p. 84-97.

⁷⁷ Vooral J. B. Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin 1781; Cfr. R. Mahler, *A History of modern jewry*, London 1971, p. 172-176.

⁷⁸ S. Doubnov, *Histoire Moderne du peuple Juif*, t I, 1789-1848, Paris 1933, p. 20.

⁷⁹ Zvi Asaria, *Die Juden in Köln*, Köln 1959, p. 65; W. Treue, *Die Juden in der wirtschaftsgeschichte des rheinischen Raumes*, *Monumenta Judaica*, o.c., p. 423.

verblijven.⁸⁰ Maatregelen tegen betrekkingen tussen Joden en Christenen waren tamelijk algemeen en soms ook op het platteland in zwang. Zo kende men hier en daar de bepaling, dat Joden niet langs een processieroute of in de omgeving van een kerk mochten wonen. Ook wilde men nogal eens bepalen, dat de Joden op christelijke feestdagen en tijdens de Goede Week hun winkels gesloten moesten houden.⁸¹ Elders mochten zij tijdens processies hun huizen niet verlaten.⁸² De sociale positie van de Joden werd ook nadelig beïnvloed door het bijna algemene verbod om onroerend goed te bezitten. Dit maakte hen afhankelijk van huiseigenaren en verhinderde een zodanige belegging van hun vermogen, dat zij enige mate van sociale zekerheid konden verwerven.⁸³ Het hier besproken verbod werd overigens niet stringent toegepast. Uit notariële archieven blijkt, dat zowel in Limburg⁸⁴ als in het Rijnland ondanks de vigerende verbodsbepalingen door Joden frequent onroerend goed werd gekocht. In een enkele Rijnlandse stad kon men vaststellen, dat in de zeventiger jaren van de 18e eeuw 35% van de Joden een eigen huis bezat.⁸⁵

Vergeleken met de sociale repressie, die de Joden, deels in het kader van de uitvoering der Jodenreglementen, deels in strijd daarmee, trof, was de religieuze intolerantie van geringe importantie. Hier en daar werden de Joden beperkingen opgelegd bij de bouw van synagogen en in een enkel geval waren er moeilijkheden over de jurisdictie der rabbijnen.⁸⁶

Veel belangrijker waren de beperkingen van economische aard. Ter wille van de gilden, die zeer beducht waren voor concurrentie door de Joden, werd een scala van maatregelen ingevoerd met betrekking tot het deelnemen van Joden aan allerlei vormen van detailhandel. Het gevolg was het ontbreken van een Joodse sociale middengroep. Op de sociale ladder werden de Joden als het ware naar boven en naar beneden weggedrukt, zodat een deel der Joden gedwongen was zijn activiteiten te beperken tot colportage,

⁸⁰ A. Levy, *Zum 50-jährigen Jubiläum der Synagoge*, Bonn 1929, p. 7; J. Joesten, *Geschichte der Hexen und Juden in Bonn*, Bonn 1900, p. 36.

⁸¹ Joesten, o.c., p. 18-19.

⁸² Ehrlich, o.c., p. 255.

⁸³ J. R. Marcus, o.c., p. 94; J. Katz, *Out of the Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870*, Cambridge Mass. 1973, p. 179-182.

⁸⁴ Dit vraagstuk hoop ik elders meer uitvoerig te behandelen.

⁸⁵ Hoffmann, o.c., p. 45-50.

⁸⁶ Wedell, o.c., p. 172-175.

terwijl tezelfdertijd een andere groep optrad als factoren voor vorstenhuizen en deel nam aan zeer omvangrijke en riskante transacties ten behoeve van hun landsheer.⁸⁷ Scherper nog dan de handelsactiviteiten werden de financiële transacties van de Joden in het oog gehouden. Op dit terrein moesten niet alleen de bepalingen der Jodenverordeningen in acht worden genomen, maar ook reeksen elkaar vaak tegensprekende voorschriften over de omvang der kredieten, de hoogte der rente en de looptijd der leningen.⁸⁸

De Joden moesten de beperkte mogelijkheden om zich te ontplooiën duur betalen. Het aantal speciale Jodenbelastingen was zeer groot. In het Keulse gebied kende men behalve de vergoeding voor de keurvorstelijke protectie (Judengeleit) nog twee verblijfsbelastingen voor Joden, die slechts korte tijd in het land bleven: de 'Leibzoll' voor hen die het land binnenkwamen; het 'Nachtgeld' voor diegenen die overnachtten. Daarnaast kende men 'Strafgelder', een retributie; 'Neujahrgelder', een tot belasting geworden overblijfsel van traditionele geschenken; de 'Judenzehnt', een 10% heffing op uitvoer van vermogensbestanddelen naar het buitenland bij huwelijken en de z.g. 'Abgaben der Juden des Stiftes Münster', waarvan niet duidelijk is of het hier alleen om een administratief onderscheid gaat of om een aparte belasting, die slechts in een deel van het keurvorstendom geheven werd.⁸⁹ In het keurvorstendom Mainz was het aantal specifieke Joodse belastingen nog veel groter. Naast het 'Judengeleit' waren er nog twaalf bijzondere Jodenbelastingen.⁹⁰ In het hertogdom Kleve namen de Jodenbelastingen in de 18e eeuw zowel in aantal als in intensiteit van de fiscale druk toe. Tegen het einde van de eeuw waren er elf Jodenbelastingen, die door de staat werden opgelegd, terwijl een stad als Wesel daar nog een achttal gemeentelijke Jodenbelastingen aan toevoegde.⁹¹

⁸⁷ A. Kober, *Aus der Geschichte der Juden im Rheinland*, Düsseldorf 1931, p. 48; R. Straus, *Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft*, Frankfurt a. Main 1964, p. 95-106; H. M. Graupe, *Die Entstehung des modernen Judentums*, Hamburg 1969, p. 116-117.

⁸⁸ Kober, o.c., p. 49; Baer, o.c., p. 67; Stern, o.c., I-II, Akten, p. 64; Nienhaus, o.c., p. 21 en 51-52; E. Simon, *Geschichte der jüdischen Gemeinde im Bonner Raum*, *Wissenschaftliches Archiv*, 1959, p. 18; Samuel, o.c., p. 122; Crecelius, o.c., p. 182; Hoffmann, o.c., p. 435.

⁸⁹ Hoffmann, o.c., p. 25-26.

⁹⁰ Ehrlich, o.c., p. 263.

⁹¹ Nienhaus, o.c., p. 53-68.

Bovendien werd de heffing van de accijnsen op luxe goederen zodanig gereorganiseerd, dat zij de Joden onevenredig sterk trof.⁹²

De hier gegeven voorbeelden maken duidelijk, dat de discriminatie van Joden in de 18e eeuw niet uitsluitend en zelfs niet hoofdzakelijk van sociale aard was. Een dergelijke opvatting werd onder invloed van Ludwig Börne namelijk vaak gehuldigd. Deze litterator deed in de 19e eeuw de volgende bittere en cynische uitval in de richting van de 18e eeuwse overheden: Zondags mochten de Joden de Judengasse niet verlaten, om hen te beschermen tegen dronkaards. Zij mochten niet trouwen voor hun 25ste jaar, om voor een sterk en gezond nageslacht te zorgen. Op feestdagen mochten zij voor 18.00 uur niet buiten de deur komen, om hen tegen de felle middagzon te beschermen. Zij mochten alleen tussen de velden wandelen, om hen liefde voor de landbouw bij te brengen. Als een Jood een Christen tegenkwam, riep deze 'mach mores, Jude', waarop de Jood zijn hoed afzette, zodat de wederzijdse liefde tussen de vertegenwoordigers van de godsdiensten zou groeien. Zo goed zorgde de overheid voor de Joden.⁹³ Een dergelijke uitval was begrijpelijk gezien de situatie in Frankfurt, waarop zij geënt was. De daarin geschetste leefsituatie bezat geen algemene geldigheid. Beter ware het te stellen, dat een 18e eeuwse Jood een goede kans maakte eens of tweemaal in zijn leven behandeld te worden als vee, door een bende opgeschoten jongens of soldaten gemolesteerd te worden⁹⁴, of tijdens een rechtszitting als een misdadiger en sociaal gedeklasseerde te worden afgeschilderd⁹⁵, terwijl hij in het dagelijks leven hoofdzakelijk ten behoeve van een hem vijandig gezinde omgeving werkte en zo intensief als maar mogelijk was werd uitgebuit door een staat die hem met schone leuzen naar zich toe had gelokt.

Een aantal van de typisch Rijnlandse rechten en verplichtingen kwam ook in het Limburgse voor. Met name een aantal heren van kleinere heerlijkheden nam maatregelen, die doen denken aan invloed van hun oosterburen. Hun Jodenpolitiek kende echter niet de

⁹² Stern, o.c., I-I, p. 86 en 123-126.

⁹³ Gec. bij Doubnov, o.c., t I, p. 21-22.

⁹⁴ R.A.L., Archief Schepenbank Herten, Merum en Ool, 3 okt. 1770; Landen van Overmaze 8704, Gulpen, 15 sept. 1761 en 8702, Gulpen, 28 febr. 1748.

⁹⁵ R.A.L., depot 3, 5787, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Proces Lasey 23-12-1757; 5785 id. Proces Aaron Meyer, 22-10-1755; 5788, idem, Proces Isac Levi e.a., 14 januari 1771; Frans Archief 4311, Brigandages, 26 germinal an VI.

samenhang, die men in Gulik, Keulen en Kleef ontmoette. Een uitgebreide Jodenwetgeving kwam er niet voor. De beperkende bepalingen werden meestal slechts in de toelatingsbrieven ondergebracht, of bleken pas bij processen. Het was mogelijk, dat in enige heerlijkheden de invloed van het Rijnland indirect tot stand kwam en in eerste instantie een Brussels voorbeeld werd gevolgd. Daar had Philips IV in 1653 de grondslagen van de te voeren Jodenpolitiek als volgt vastgelegd: De toelating van Joden berust louter op een persoonlijke beslissing van de Koning. Om de problemen van religieuze, sociale en economische aard, die uit de vestiging in de Zuidelijke Nederlanden van Joden voortvloeien, zoveel mogelijk te neutraliseren, ware het Duitse voorbeeld te volgen: Aan de activiteiten van de Joden dienen de nodige beperkingen te worden opgelegd. Gezien de financiële nood van het ogenblik verdient de vestiging van Joden echter ampele overweging. Daarbij ware te bedenken, dat men omwille van het geld ook in het leger steeds lieden van minder allooi had opgenomen en dat men de laatste tijd zelfs Hugenoten in de Zuidelijke Nederlanden had toegelaten. Voorwaarde voor toelating van Joden was evenwel, dat men er zeker van kon zijn, dat zich vestigende Joden aanstonds flink in de belastingen meebetaalden.⁹⁶ In feite kwam er in de 17e eeuw nauwelijks iets van de uitvoering van deze gedachten, vooral vanwege het verzet van kerkelijke autoriteiten.⁹⁷ De diverse provincies bleven tot het midden van de 18e eeuw een eigen Jodenbeleid voeren. Pas in 1756 werd door de centrale regering een speciale Jodenbelasting ingevoerd, die 300 gulden per gezin per jaar bedroeg.⁹⁸ Ook deze maatregel vermocht de willekeur van de lokale bestuurders op het stuk van de toelating van Joden niet te verminderen. Hetzelfde gold wel voor de Jodenwetten van keizer Joseph II uit de tachtiger jaren van de 18e eeuw.⁹⁹ Ook zijn beleidsvoornemens werden niet uitgevoerd, wellicht vanwege de revolutionaire woelingen die in 1789 uitbraken.

⁹⁶ E. Ouverlaux, *Notes et documents sur les Juifs de Belgique sous l'ancien régime, Revue des Etudes Juives*, t VII, 1883, p. 264-267.

⁹⁷ S. Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au 18e siècle*, Anvers 1927, p. 80-84.

⁹⁸ Ouverlaux, o.c., *Revue des Etudes Juives*, t VIII, 1884, p. 216-222.

⁹⁹ Ouverlaux, o.c., *Revue des Etudes Juives*, t IX, 1885, p. 269-277; B. Schwinköper und F. Lanfenberger, *Geschichte und Schicksal der Freiburger Juden*, Freiburger Stadtheft 6, Freiburg, 1963, p. 7.

Opvattingen en rechtspraktijk in het Rijnland en in de Zuidelijke Nederlanden brachten sommige lokale heersers, vooral in de vrije rijksheerlijkheden, kennelijk tot de overtuiging, dat het voeren van een speciale Jodenpolitiek mogelijkheden bood, om bijzondere economische activiteiten in hun gebied tot ontwikkeling te brengen en additionele inkomsten te verwerven. Voorbeelden daarvan werden in het Maasdal aangetroffen in Elsloo, Gronsveld, Rekem, Petersheim en Dalenbroek.

De staatsrechtelijke positie van Elsloo was tussen 1550 en 1793 buitengewoon onduidelijk. Die onzekerheid bleef ook nadat er formele regelingen waren getroffen. Ondanks het feit, dat Joseph II bij het tractaat van Fontainebleau zijn rechten op dit gebied overdroeg aan de Staten-Generaal, bleef het lokale bestuur zich gedragen, als ware Elsloo een vrije rijksheerlijkheid.¹⁰⁰ De Jodenpolitiek werd dientengevolge bepaald door de lokale heren, de graven van Arberg. Voorzover bekend, stonden zij voor het eerst in 1699 een Jood toe zich in Elsloo te vestigen en het slagersbedrijf uit te oefenen. Behalve de gewone lasten moest hij een speciale recognitie van 4 Rijksdaalders per jaar betalen. In 1727 werd deze Jodenbelasting uitgebreid met een merkwaardige heffing in natura: voortaan moesten ook alle runds- en ossetongen op het Kasteel geleverd worden.¹⁰¹ Over de positie van de Joden in het graafschap Gronsveld, dat in de 17e en 18e eeuw steeds als vrije rijksheerlijkheid werd erkend en waarvan de graaf op de Rijksdag stemgerechtigd was¹⁰², zijn we voorhands slecht ingelicht. Een brief van de grafelijke commissaris W. Zöllner aan rentmeester Lebens uit 1780 vermeldde slechts, dat de 'schmous Abraham van Eysden 't schutzgeld met eenen ducaten (heeft) te betaelen'¹⁰³, waaruit men mag afleiden, dat ook in Gronsveld de Joden via een recognitie persoonlijke bescherming van de souverain genoten. Het was niet duidelijk of deze bescherming een recht tot vestiging inhield, of alleen het recht om handel te drijven. Die vraag zouden we vermoedelijk kunnen oplossen, als we wisten, wie met Abraham van Eysden bedoeld werd. In feite komen twee personen in aanmerking, vooreerst Abraham Coopman, een nogal vermogende

¹⁰⁰ P. L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*, Assen 1972, p. 304-305.

¹⁰¹ P(ierre) D(oppler), Verlof aan een Jood verleend, om in Elsloo te mogen wonen, *Maasgouw*, jrg. 39, 1919, p. 56.

¹⁰² Nève, o.c., p. 318.

¹⁰³ Brief van 27-12-1780, mij vriendelijk medegedeeld door E. J. M. Jaspers te Gronsveld.

Jood, die tussen 1779 en 1782 vrijwel zeker voortdurend in Eijsden woonde, maar als slager zijn waren ook in de omgeving uitdroeg.¹⁰⁴ Het is heel onwaarschijnlijk, dat hij in Gronsveld meer dan een recht om handel te drijven kocht. Een eventueel tijdelijke vestiging van een uit Eijsden afkomstige Jood in Gronsveld is evenmin waarschijnlijk, indien men Abraham van Eysden identificeert met een lid van de sinds 1708 in Eijsden gevestigde familie Caen. Uit die familie komt immers slechts in aanmerking Abraham Seligman Caen, een handelaar in vee en schapenvellen. Ook van hem staat vast, dat hij in de loop van 1780, alsmede in 1782 in Eijsden woonde.¹⁰⁵ Zijn oom Abraham Sr. kwam niet in aanmerking, omdat hij vóór 1777 was overleden.¹⁰⁶ Coopman en Abraham Seligman Caen waren de enige Joden, die de voornaam Abraham droegen, in Eijsden geboren waren en zodoende in aanmerking kwamen voor de denominatie 'van Eysden'.

In Rekem waren reeds in de eerste helft van de 17e eeuw Joden gevestigd.¹⁰⁷ Evenals Gronsveld werd ook Rekem tot het begin van de Franse overheersing door iedereen onbetwist als vrije rijkshoofdelijkheid erkend.¹⁰⁸ Tenminste vanaf 1442 was de positie van de heren van Rekem als vrije rijksheren duidelijk.¹⁰⁹ De vestiging van Joden in dit gebied hield verband met het de lokale heren toevallend muntregaal, dat rond 1650 nog slechts beperkte betekenis had. Door de strijd tegen de hagemunterij in de diverse particuliere muntplaatsen in de Nederlanden was ook in Rekem de activiteit van de munt teruggelopen. In het begin van de 17e eeuw werd er feitelijk alleen nog kopergeld geslagen, onder toezicht van de Keulse munt.¹¹⁰ De graaf bemoeide zich slechts in bescheiden mate met de muntslag en liet de diverse muntmeesters voor eigen rekening duiten fabriceren, een activiteit die niet altijd winstgevend was.¹¹¹

¹⁰⁴ R.A.L., L.v.O. 5297-8, Crim. Akten Eijsden en 9896 Civ. Akten Oost.

¹⁰⁵ R.A.L., L.v.O., 5187, Civ. Akten Eijsden 5 mei 1780 en 4 sept. 1782.

¹⁰⁶ R.A.L., L.v.O. 5186, Civ. Akten 1777 en 1778, t.a.v. wed. Abraham Caen.

¹⁰⁷ R. A. Hasselt, Archief van de schepenbank Rekem, 137 en 481, civiele processen betreffende Hertog Jude, resp. 1645 en 1649.

¹⁰⁸ Nève, o.c., p. 459.

¹⁰⁹ M. J. Wolters, *Notice historique sur l'ancien comté impérial de Reckheim, dans la province actuel de Limbourg*, Grand 1848, p. 140-141.

¹¹⁰ F. B. M. Tangelder, *Muntheer en muntmeester. Een studie over het Berghse muntprivilege in de tweede helft der zestiende eeuw*, Arnhem 1955, p. 12-13, 18-19 en 39.

¹¹¹ R. A. Hasselt, Archief Schepenbank Rekem 166, Brief van 4 mrt. 1702, Rekening der Muntassociatie over 1700 en 1701.

Tenminste twee Joden, Hartoch Jude¹¹² en Hertoch Jacob van Gelder¹¹³, waren er in de 17e eeuw als muntmeesters werkzaam. Zij stonden onder rechtsbescherming van de graaf en gingen bij hem in beroep tegen aantasting van hun rechten door de schepenen.¹¹⁴ Mede door de terughoudendheid van de landsheer was hun positie in Rekem nogal wankel.¹¹⁵

Het juist ten noorden van Maastricht gelegen Petersheim vormde van oudsher een rijksonmiddellijke heerlijkheid. In 1473 werden leden van het geslacht De Merode, die het gebied bestuurden, verheven tot keizerlijke en rijksbaronnen.¹¹⁶ Tenminste vanaf 1701 woonden er in het tot Petersheim behorende gehucht Smeermaas Joden. Smeermaas was in de 18e eeuw een opkomend handelscentrum, waarheen veel schippers hun toevlucht namen, die de hoge bevrachtingskosten in Maastricht wilden ontgaan.¹¹⁷ Pas betrekkelijk laat, nl. vanaf 1778, kan worden aangetoond, dat de graaf van Petersheim een actief vestigingsbeleid voerde en de rechten en plichten van de Joden nadrukkelijk vastlegde. Het in dat jaar gevoerde proces maakt het onwaarschijnlijk, dat er voordien een ongeschreven Jodenrecht had gegolden. De moeilijkheden ontstonden, toen een aantal handelaren uit Smeermaas protesteerde tegen vermeende concurrentie door een pas gevestigde Jood, Levi Moses.¹¹⁸ De vestigingsvergunning was hem verleend mits dubbele belasting werd betaald¹¹⁹, zijnde een bedrag van 30 gulden per jaar.¹²⁰ Daartegenover stond, dat Levi Moses was vrijgesteld van karweien.¹²¹ Dat het hier om een betaling voor vestigingsrechten ging, bleek uit de motivering, die de burgemeesters in hun protestbrief gaven. Volgens hen was de dubbele belastingheffing een 'tribut,

¹¹² R. A. Hasselt, Schepenbank Rekem 853, proces tegen Hartoch Jude wegens muntvervalsing, 1657-8.

¹¹³ R. A. Hasselt, Schepenbank Rekem 166, proces tegen Hertog Jacob van Gelder, wegens schulden van de 'Societeit der Munte', 1702-03.

¹¹⁴ R. A. Hasselt, Schepenbank Rekem 137, Gravamina (3 november 1645).

¹¹⁵ J. Lyna, De Joden in de Maasvallei, *Brabantse Folklore*, dl X, 1932, p. 422.

¹¹⁶ Nève, o.c., p. 451-453.

¹¹⁷ G.A.M., Rekwesten 235, Rekwest van de schippers, d.d. 5 juli 1751.

¹¹⁸ R. A. Hasselt, Archief Heerlijkheid Petersheim XIII J, Dossier Vestigingen, Rekwest 12 mei 1778.

¹¹⁹ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Brief van de gravin de Mérode aan drost Montaigne, d.d. 6 mrt. 1778.

¹²⁰ Lyna, o.c., p. 422.

¹²¹ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Rekwest der handelaren, d.d. 12 mei 1778.

que les israëlites octroyés dans ces pays ne payent point à titre de l'assurance, que les ordonnances y exigent généralement en faveur du public et des co-manants, mais taxativement pour la tolerance et l'asyle, que l'on y accorde à ces citoyens du monde'.¹²² De burgemeesters probeerden daarom met succes de betaling af te dwingen van een waarborgsom van 200 pattacons, zoals die normaal geheven werd van binnenkomende vreemdelingen. Bovendien lieten zij eens te meer¹²³ vastleggen, dat de Joden zich dienden te onthouden van elke economische activiteit boven en behalve het slachten van vee.¹²⁴ Deze laatste bepaling had kennelijk weinig praktisch effect. Levi Moses handelde vanaf 1783 tot zijn vertrek naar Gulpen begin 1788 voortdurend in textiel, zakhorloges e.d.¹²⁵ Hij nam zelfs personeel in dienst, dat dergelijke waren op het omringende platteland uitventte.

Dalenbroek, dat vlak bij Roermond lag, kende een uiterst merkwaardige bestuursstructuur. Het werd niet tot de vrije rijksheerlijkheden gerekend¹²⁶, maar de plaatselijke heren gedroegen zich vaak wel als zodanig. Volgens sommige auteurs gebeurde dit, omdat de bezittingen deels Gelders, deels Guliks leen waren¹²⁷, waardoor het de lokale heer mogelijk was zich vrijwel geheel aan zowel de jurisdictie van de een, als die van de ander te onttrekken. Volgens anderen was het gebied zelfstandig, omdat de heer van Dalenbroek 'gebiedend heer en soeverein van het land was met volledige overheidsmacht' vanwege een oorkonde uit 1464, waarin hem de heerlijkheid 'als rechter erflandheer' werd verkocht.¹²⁸ Vast staat, dat Dalenbroek tot het einde van de 18e eeuw was vrijgesteld van de betaling van directe belastingen aan de landsheer¹²⁹, en door de Oostenrijkse regering gerekend werd tot de vrijheerlijkheden

¹²² R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, De burgemeesters van Petersheim aan de gravin, d.d. 13 mrt. 1780.

¹²³ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Antwoord van de gravin op het rekest der handelaren, z.d. (1778).

¹²⁴ R. A. Hasselt, Petersheim XIII J, Antwoord van de gravin op de brief der burgemeesters, z.d. (1780).

¹²⁵ O. a. Lyna, o. c., p. 421.

¹²⁶ Nève, o. c., vermeldt het als zodanig dan ook niet.

¹²⁷ P. A. W. Dingemans, *Inventaris der Archieven van de heerlijkheid Dalenbroek*, Maastricht 1975, p. 5-6.

¹²⁸ J. Linssen, *De Grondheerlijkheid Leeuwen onder Maasniel*, *De Maasgouw*, jrg. 89, 1970, k. 68.

¹²⁹ F. J. M. van der Steen, *Heerlijke rechten der heren van Daalenbroek te Herten in de achttiende eeuw*, *1000 Jaar Herten*, Herten 1968, p. 31.

gelegen binnen Oostenrijks Opper-Gelder.¹³⁰ Of nu de bemoeienissen van de heren van Dalenbroek met Joden, waarvan in de 16e eeuw al een voorbeeld werd gevonden¹³¹, voortsproot uit een enigszins eigenzinnige interpretatie van landsheerlijke bevoegdheden of uit een arbitraire uitbreiding van het hen toekomende recht toestemming te verlenen tot het uitoefenen van economische activiteiten, zoals 'ketelbueterije, houden van herberg en ander handtwerck'¹³² was niet meer uit te maken. Wel bleek, dat de Baronesse van Rollingen, als een pretendent voor de heerschappij in Dalenbroek, tijdens de zeer gecompliceerde procedure over de erfenis van haar man¹³³ een eigen Jodenpolitiek probeerde te voeren. De barones had voorlopig toestemming verleend aan zekere Joseph Jacob om in Maasniel te wonen, maar trok die toestemming in, toen daartegen van de zijde der bevolking verzet rees. Men had haar te verstaan gegeven, dat 'dusdanige ongeloofige ende aen alle de werelt odieuse menschen niet en behooren getolereerd te worden'.¹³⁴

De regelingen, die de hierboven vermelde kleine vorsten langs de Maas troffen met betrekking tot de Joden, waren niet meer dan zwakke afspiegelingen van de uitvoerige en ingrijpende Jodenreglementen, die in de grote Rijnlandse territoria in de 17e en 18e eeuw in zwang waren. Wellicht maakten de hier voorkomende regelingen echter nog meer dan hun Rijnlandse voorbeelden de werkelijke bedoeling van het aan banden leggen van de Joden duidelijk: de Joden dienden primair een bijdrage te leveren aan het streven tot versterking van het vorstelijk gezag door een krachtig financieel beleid en een naar autarkie strevende economische politiek. Daartoe was het nodig de belastingdruk zo te herleiden, dat de inkomsten zo weinig mogelijk aan de lokale gemeenschappen en zo veel mogelijk aan de gezagsdragers ten goede kwamen. Karweien die veelal bestonden in het onderhoud van wegen en waterlossingen, waren bijvoorbeeld dienstbaar aan de dorpsgemeenschap en

¹³⁰ A.R.A.B., Archives du Conseil du Gouvernement Général, no. 2080, terres franches de Gueldre 1787-88.

¹³¹ P. A. W. Dingemans, De perikelen van een pandjesbaas in de 16e eeuw, *De Maasgouw*, jrg. 88, 1969, k. 133.

¹³² Van der Steen, o.c., p. 31.

¹³³ J. B. Sivré, De vrijheerlijkheid en de vrijheren van Daelenbroek, *P.S.H.A.L.*, t XXIV, 1889, p. 118-123.

¹³⁴ R.A.L., Archief Heerlijkheid Dalenbroek, no. 580, Processtukken der bank Maasniel, Bericht van de amtman, d.d. 31 mrt. 1716.

dienden te worden vervangen door een direct door de vorst te innen belasting. Om een ander voorbeeld te noemen: In economisch opzicht was het op het einde van de 18e eeuw bijzonder nuttig de Joden in te schakelen als slagers, zodra de vleesvoorziening door de epidemische veesterfte¹³⁵ ernstig in gevaar was. Zodra de lokale slagers, die hun slachtvee in de onmiddellijke omgeving van hun vestigingsplaats inkochten geen gezonde beesten meer konden verkrijgen, brachten de Joodse slagers met hun wijd verbreide handelscontacten uitkomst.

De Rijnlandse Jodenpolitiek hinkte in de 18e eeuw kennelijk op twee gedachten. De landsheren gebruikten haar als een middel om hun mercantilistische doelstellingen te realiseren, de lokale bestuurders frustrerden haar in de hoop de belangen van de autochtone middenstand veilig te kunnen stellen. Alvorens de consequenties van die tweeslachtigheid te onderzoeken, zullen wij echter eerst de ontwikkelingen in de Staatse gebieden schetsen.

II. Staatse Jodenpolitiek

Een groot deel van onze conclusie over de ontwikkeling van het Joodse leven in het Rijnland geldt ook voor de Staatse gebieden. In de literatuur werd vaak in retorische volzinnen de positie van de Joden in de Nederlanden als de best mogelijke afgeschilderd.¹³⁶ Met name Amsterdam gold als een paradijs op aarde, waar de Joden zich in religieus, sociaal en economisch opzicht naar verkiezen konden ontplooiën.¹³⁷ Reeds Brugmans¹³⁸ sprak zijn twijfel uit over deze opvatting. Hij onderscheidde verschillende houdingen ten opzichte van het Jodendom, al naar gelang het om overheid, Kerk of bevolking ging. De overheid was welwillend en verdraagzaam; de kerk afkeurend en onverdraagzaam en de bevolking gematigd en onverschillig. Met name de vraag of de rol van de overheid werke-

¹³⁵ B. H. Slicher van Bath, *Duizend Jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht (800 tot 1800)*, *Landbouwgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1960, p. 79.

¹³⁶ R. R. Palmer and J. Colton, *A history of the modern world*, New York 1961, p. 138; G. L. Mosse, *Changes in religious thought*, *The New Cambridge modern history*, vol IV, Cambridge 1970, p. 201.

¹³⁷ J. Parker, *Geschiedenis van het Joodse volk*, Den Haag 1964, p. 118-9; A. L. Sachar, *A history of the Jews*, New York 1967, p. 230.

¹³⁸ H. Brugmans, *De houding van Staat en Kerk ten opzichte van de Joden. Hun betrekkingen tot de overige bevolking*, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, o.r.v. H. Brugmans en A. Frank, dl I, Amsterdam 1940, p. 642.

lijk zo positief was, zal hier ter discussie moeten worden gesteld.

Recent onderzoek maakte duidelijk, dat tenminste in de eerste jaren van de 17e eeuw de Joden in Amsterdam zulke ernstige moeilijkheden ondervonden, dat zij zelfs overwogen elders een goed heenkomen te zoeken¹³⁹, bijvoorbeeld door uit te wijken naar Alkmaar (1604), Haarlem (1605) of Rotterdam (1610).¹⁴⁰

In deze zelfde tijd (1614) werd in Hoorn een wreed vonnis geveld tegen een drietal personen die tot het Jodendom waren overgegaan.¹⁴¹ Nu kan men met enig recht opmerken dat de aarzelende, soms zelfs duidelijk anti-Joodse houding van enige lokale overheden in deze jaren niet veel te betekenen had, omdat de gedachten over de te voeren Jodenpolitiek nog niet waren uitgekristalliseerd. Dat gebeurde eerst bij de befaamde resolutie van de Staten van Holland en Westfriesland van 13 december 1619, waarin vastgelegd werd, dat het Jodenvraagstuk kon worden overgelaten aan de prulentie der steden, elk voor zich.¹⁴²

Voordien had zich een uitvoerige discussie over de te voeren Jodenpolitiek ontsponnen, waarbij het er meermalen naar uit had gezien, dat in de Noordelijke Nederlanden soortgelijke regelingen als in het Rijnland tot stand zouden komen. Een eerste maal hadden de Staten-Generaal zich met de Joden bezig gehouden in 1577.¹⁴³ Zij hoopten toen Joden naar Antwerpen te kunnen halen, omdat zulks 'groottelijcx dient tot welvaren van de Lande in 't generaal en dijen van de Stadt in 't particulier'. Onderhandelaars werden naar Duitsland gestuurd, om de Joden te laten weten, dat de Staten-Generaal de vestiging van Joden in Antwerpen op prijs stelden en ten aanzien van godsdienstige vraagstukken via de Duitse consistories met hen tot overeenstemming wilden komen. Van de Joden werd verwacht, dat zij zouden deelnemen aan de financiering van de oorlog met Spanje en dat zij hun invloed in Constantinopel — die in de Nederlanden bekend was via de Levanthandel¹⁴⁴ — zouden

¹³⁹ R. Lears, *Het Joodse leven. Van de verwoesting van Jerusalem tot onze dagen*, Amsterdam 1955, p. 151-153.

¹⁴⁰ M. H. Gans, *Memorboek. Platenatlas van het leven der Joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940*, Baarn 1971, p. 27.

¹⁴¹ Gans, *Memorboek*, o.c., p. 28.

¹⁴² Brugmans, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, o.c., p. 632.

¹⁴³ J. H. Prins, *Prince William of Orange and the Jews*, *Zion*, vol XV, 1950, p. VIII en p. 93-105.

¹⁴⁴ J. G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*, 's-Gravenhage 1970, p. 75 en 570-1.

aanwenden, om de Turken te bewegen de Spanjaarden aan te vallen, zodat veel troepen van Philips II in het Middellandsezegebied zouden worden gebonden.¹⁴⁵ Verzet van de zijde der Calvinistische predikanten leidde voorshands niet tot resultaat.¹⁴⁶

Vanaf 1611 werd het Jodenvraagstuk in Holland en Westfriesland acuut. De vestiging van enkele honderden Maranen had geleid tot vrees voor vermenging van Joden en Christenen door huwelijken. Bovendien waren enkele gevallen van Joods proselitisme bekend geworden, die veel aanstoot hadden gegeven.¹⁴⁷ De pensionarissen van Amsterdam en Rotterdam, resp. Adriaan Pauw en Hugo de Groot kregen opdracht voorontwerpen voor een Jodenreglement te maken. Hun opvattingen stonden diametraal tegenover elkaar. Pauw stelde een ontwerp-resolutie op vol 'scherpe bevelen ende peenen'¹⁴⁸, terwijl de libertijn De Groot een zeer vrijzinnig ontwerp maakte, waarin voornamelijk op grond van natuurrechtelijke overwegingen gepleit werd voor toelating der Joden en voor vrijheid van godsdienstuitoefening voor deze groep.¹⁴⁹ De tegenstellingen tussen Pauw en De Groot maakten de Staten waarschijnlijk huiverig om snel een beslissing te nemen in een affaire, die kennelijk zo nauw samenhang met het conflict tussen Rekkelijken en Preciezen, tussen Oldenbarnevelt en Maurits.¹⁵⁰ Pas na de veroordeling van Oldenbarnevelt en De Groot kwam men op de zaak terug, maar ook toen werd geen duidelijke uitspraak gedaan. De steden mochten ter zake hun eigen beleid bepalen.

Het gevolg van deze halfslachtige beslissing was, dat langzamerhand in het Staatse gebied een grote rechtsongelijkheid voor Joden ontstond. Zo werd in 1718 in Naarden een resolutie uitgevaardigd, waarbij aan Joden die zich alsnog in die stad zouden vestigen, handelsbelemmeringen in de weg werden gelegd.¹⁵¹ Dit raadsbesluit

¹⁴⁵ Prins, o.c., p. 97-99.

¹⁴⁶ Prins, o.c., p. VIII.

¹⁴⁷ W. J. M. van Eysinga, *De Groots Jodenreglement, Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nwe reeks, deel 13, no 1, 1950, p. 2.*

¹⁴⁸ Vermoedelijk de 'Ordonnantie d. Staten v. Holland betr. de Joden in 1864' bij Nijhoff met een collectie Grotiana verkocht; Cfr. Van Eysinga, o.c., p. 3, n 2.

¹⁴⁹ Hugo de Groot, *Remonstrantie nopende de ordre dije in de landen van Hollandt ende Westvrieslandt dijet gestelt op de Joden*, uitg. d. J. Meyer, Amsterdam 1949.

¹⁵⁰ Van Eysinga, o.c., p. 3.

¹⁵¹ C. Reynders, *Joden en overheid in het 18e eeuwse Naarden, Studia Rosenthaliana*, vol VI, 1972, p. 77.

werd in de loop van de 18e eeuw, tot in 1796, herhaaldelijk gebruikt, om de activiteiten van de Joden aldaar te beperken, vooral wanneer de belangen van enig gilde zich tegen Joodse handel en nijverheid verzetten.¹⁵² Veel eerder waren soortgelijke maatregelen in Amsterdam getroffen. Daar waren de Joden in 1632 uitgesloten van de z.g. poortersnering¹⁵³, d.w.z. van alle activiteiten die in gildeverband georganiseerd waren, of waarvoor burgerschap vereist was.¹⁵⁴ Tot het einde van de 18e eeuw werd deze keur gebruikt, om de Joodse detailhandel te beperken tot de verkoop van kruidenierswaren, tabak en alcoholhoudende dranken.¹⁵⁵ Hoorn, Edam en Haarlem troffen in de dertiger jaren van de 17e eeuw soortgelijke maatregelen.¹⁵⁶ Dit wegdrukken van Joden uit de kleinhandel trof uiteraard primair de financieel zwakkeren en droeg daarom in belangrijke mate bij tot het ontstaan van het ontstellend pauperisme onder de Joden, zoals dat in het begin van de 19e eeuw nog aan de dag trad.¹⁵⁷ Economische beperkingen van dezelfde aard, als hiervoor beschreven, kwamen ook in andere gewesten voor. In Deventer werden tussen 1650 en 1658 diverse acties ondernomen, om de Joodse kleinhandel te beperken tot die in zuidvruchten.¹⁵⁸

Soortgelijke maatregelen werden ook in Zwolle¹⁵⁹ en nog in de nadagen van het Ancien Régime in Kampen¹⁶⁰ getroffen. Behalve in de steden verzetten zich ook op het Overijsselse platteland de gilden en de kleine handelaren tegen de Joden. Voorbeelden daarvan werden aangetroffen te Ootmarsum¹⁶¹, Zwartsluis¹⁶² en in het

¹⁵² Reynders, o.c., p. 77-80.

¹⁵³ J. Zwarts, De Joodse gemeenten buiten Amsterdam, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, o.c., p. 388.

¹⁵⁴ J. Noordkerk, *Verhandeling over het Amsterdamsche Poorterschap*, Ms., G.A. Amsterdam 1753, no 3.

¹⁵⁵ C. Reynders, *Van Joodsche natiën tot Joodsche Nederlanders. Een onderzoek naar ghetto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942*, Amsterdam z.j., p. 24.

¹⁵⁶ Zwarts, *Joodse gemeenten*, o.c., p. 388 en Reynders, *Joodsche natiën*, o.c., p. 24.

¹⁵⁷ S. Kleerekoper, *Het Joodse proletariaat in het Amsterdam van de 19e eeuw*, *Studia Rosenthaliana*, I, 1967, p. 100-101.

¹⁵⁸ H. Poppers, *De Joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814*, Utrecht-Amsterdam 1926, p. 11-12.

¹⁵⁹ Zwarts, *Joodse gemeenten*, o.c., p. 403.

¹⁶⁰ Poppers, o.c., p. 32-33.

¹⁶¹ Poppers, o.c., p. 35.

¹⁶² Poppers, o.c., p. 36.

Deldener ambacht.¹⁶³ Recent onderzoek¹⁶⁴ toonde aan, dat zich in Leeuwarden hetzelfde probleem voordeed, zij het dat men in 1759 een andere oplossing vond: De Joden, die een winkel hadden, mochten hun bedrijf blijven uitoefenen, mits zij met de gilden tot overeenstemming kwamen omtrent de betaling van een vergoeding. Uitbreiding van het aantal vestigingen werd verboden.

Behalve de rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid, die ontstond door een voortdurend veranderend en van plaats tot plaats verschillend vestigingsbeleid en de problemen, die de Joden op allerlei plaatsen hadden met de gilden, die zich krampachtig verzetten tegen iedere aantasting van hun monopoliepositie¹⁶⁵, vormde ook de grote verscheidenheid in rechtspraktijk een ernstige bedreiging voor hen. Bij afwezigheid van duidelijke wettelijke maatregelen en rechtsnormen was hun juridische status in de Staatse gebieden vaak afhankelijk van de persoonlijke welwillendheid van magistraten. Dat impliceerde, dat de Joden grote moeilijkheden konden ondervinden, indien een bepaalde gezagsdrager op eigen initiatief anti-Joodse maatregelen afkondigde. Bekend zijn in Amsterdam de acties van de leider der Doelisten, Daniël Raap, om de Joden uit de handel te verdrijven¹⁶⁶, en het optreden van de schout Mr. Willem Huyghens, die weigerde bepaalde verordeningen uit te voeren.¹⁶⁷

Alle hiervoor genoemde vormen van rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid, waarmee de Joden in de Zeven Provinciën geconfronteerd werden, deden zich ook in de Staatse gebieden langs de Maas tussen Venlo en Maastricht voor. De steden Venlo, Roermond en Maastricht waren er op uit Joden te weren. In Venlo en Roermond hield men streng vast aan de uitvoering van het plakkaat van 17 mei 1570, waarbij aan de Joden het wonen in het her-

¹⁶³ Poppers, o.c., p. 20.

¹⁶⁴ H. Beem, *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*, Assen 1974, p. 74.

¹⁶⁵ J. C. G. M. Jansen, *De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning*, *Sociaal- en Economisch-Historisch Jaarboek*, dl XXXVIII, 1975, p. 77; A. Ch. Braatbard, *De Zeven Provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een jiddische kroniek over de jaren 1740-1752*, ed. L. Fuks, Amsterdam 1960, p. 106-122.

¹⁶⁶ Braatbard, o.c., p. 119-121.

¹⁶⁷ Braatbard, o.c., p. 115.

togdom Gelre werd verboden.¹⁶⁸ In 1780 wist men te Venlo een poging van de Jood Martin Jos Manuel, om door interventie van de Raad van State vestigingsrecht in de stad te verkrijgen, te vrijdelen.¹⁶⁹ Twee jaar later werd Henri Levi Lippman uit Roermond geweerd, hoewel zijn optreden een economisch voordeel voor de stad werd genoemd¹⁷⁰ en Joseph II een voorstander van deze vestiging was, louter omdat het edict van 17 mei 1570 zulks verbood.¹⁷¹ Er werd tijdens ons onderzoek geen enkele aanwijzing gevonden, dat illegale vestigingen in deze steden werden toegestaan. De vijf Joden, die in Venlose processen uit de 18e eeuw voorkwamen, verbleven slechts enkele dagen in die stad. Pas in 1807 kwam een definitieve vestiging tot stand van een Jood te Venlo.

Heel anders lag de zaak in Maastricht. Daar werd in 1785 nog een raadsbesluit¹⁷² uitgevaardigd, waarbij bepaald werd, dat er slechts drie geotrooieerde Joden in de stad mochten blijven wonen en alle anderen binnen 72 uur moesten verdwijnen. Bovendien mocht voortaan geen Jood in de stad overnachten, tenzij hij uitdrukkelijk toestemming van de burgemeester had. In de praktijk werden veel meer Joden toegelaten. De verordening van 1785 kon zelfs niet worden uitgevoerd. De eerste maal, dat de onderschout een Jood, die meer dan drie nachten in Maastricht was gebleven, de stad uitzette, raakte hij daarover al in conflict met het Brabants Hooggerecht, dat pretendeerde de uitsluitende bevoegdheid tot stadsverwijzing te bezitten.¹⁷³ De rechtbank ging zover, dat zij de betreffende onderschout, Olivette, veroordeelde tot twee dagen hechte-

¹⁶⁸ G. A. Venlo, Oud Archief 1540, Extract uyt den Tweeden Tome der privilegien van de Stadt Ruremonde, fol. 265, Placcaert verbiedende aen de Joden, het woonen in den vorstendom Gelre ende graefschap Zutphen, 15 mei 1570.

¹⁶⁹ G. A. Venlo, Oud Archief 1540, stukken over het rekwest van de Jood Martin Jos Manuel, die zich in Venlo wil vestigen, 1780; ARAB, Conseil privé 708A, stukken betreffende Henri Levy Lippman, 1782.

¹⁷⁰ ARAB, Conseil Privé 708A, Extract du protocoll du Conseil du 20-02-1782.

¹⁷¹ ARAB, Conseil Privé 708A, Brief van het stadsbestuur van Roermond aan Joseph II, 1-02-1782.

¹⁷² G. A. Maastricht, Raadsverdragen van Maastricht, d.d. 26 sept. 1785. Als afzonderlijke publicatie gedrukt en opgenomen in *Recueil der Recessen wegens beyde de genaedige Heeren en Princen alhier geemaneert in den Jaere 1665*, Maastricht 1719 (sic!), Aanhangsel p. (383) - (389).

¹⁷³ R.A.L., Archief Brabants Hooggerecht te Maastricht 6396, proces verbaal d.d. 9 jan. 1786.

nis op water en brood.¹⁷⁴ Zij protesteerde fel, eerst bij de stedelijke Raad en vervolgens bij de Staten-Generaal tegen de verordening van 1785, die naar haar mening strijdig was met het algemene recht, omdat de Maastrichtse Joden onder speciale jurisdictie en soevereiniteit van de Staten-Generaal zelf zouden staan.¹⁷⁵ Verdere pogingen om de ordonnantie op de Joden te effectueren schijnen niet meer te zijn ondernomen. Het aantal Joodse gezinnen in Maastricht vertoonde noch in 1785 noch daarna een daling. Het bleef vanaf 1785 boven de tien en liep rond 1790 op tot ruim twintig.¹⁷⁶

Tabel I. *Joodse gezinnen in Maastricht 1782-1794. Absolute aantallen.*^{176a}

1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794
8	9	10	12	12	15	14	18	21	22	21	25	22

Het ontbreken van effectieve formele regelingen omtrent de positie der Joden in Maastricht betekende evenwel niet, dat de Joden in de stad rustig hun gang konden gaan. Met name de gilden wisten het stadsbestuur herhaaldelijk te pressen tot het beperken van de activiteiten der Joden. Al in de jaren 1692-1696 waren er voortdurend moeilijkheden tussen het stadsbestuur en de Joden Machado en Pareira over hun wijze van levering van brood aan het garnizoen, waardoor de accijns op meel kon worden ontdoken¹⁷⁷, en de bakkers werden beconcurrerd.¹⁷⁸ Vooral door de krachtige bescherming die de Raad van State aan deze leveranciers van haar legers verleende, werden deze onenigheden in der minne geschikt.¹⁷⁹ In de 18e eeuw werd een oplossing voor dergelijke problemen niet meer zo gemakkelijk gevonden. In 1705 stuurden de Kremers —

¹⁷⁴ R.A.L., Archief Brabants Hooggerecht te Maastricht 6396, vonnis tegen Olivette d.d. 16 jan. 1786.

¹⁷⁵ R.A.L., Archief van het Brabants Hooggerecht te Maastricht 6396, Brief aan de Staten-Generaal d. d. 18 maart 1786.

¹⁷⁶ De cijfers zullen in een volgende publicatie worden verantwoord.

^{176a}Bron: Gezinsreconstructiekaarten. Documentatie S.H.C.

¹⁷⁷ G. A. Maastricht, Collectie Raadsverdragen, no. 90, d.d. 15-11, 24-11, 28-11 en 21-12-1692, 9 nov. 1693, 8 febr. en 2 aug. 1694.

¹⁷⁸ G. A. Maastricht, Collectie Raadsverdragen, no. 91, d.d. 19 november 1696.

¹⁷⁹ G. A. Maastricht, Collectie Raadsverdragen, no. 90, d.d. 21-12-1692, 26-04-1694 en 19-11-1696.

het ambacht der handelaren — vermoedelijk nog vergeefs aan op beperking van de detailhandel in textiel door Joden¹⁸⁰, maar in 1711 slaagde hetzelfde gilde er in vreemdelingen te weren uit elke vorm van handel, die door haar leden werd bedreven.¹⁸¹ De beslissing van 1711 werd in verscherpte vorm¹⁸² in de veertiger¹⁸³ en vijftiger jaren¹⁸⁴ nog tegen Joden toegepast. Een beslissing uit 1751 impliceerde, dat ook de groothandel aan Joden verboden werd.¹⁸⁵ Nadat de kremers in 1711 succes hadden geboekt met hun strijd tegen vreemde kooplieden, die geen lid van het gilde waren, gingen ook andere gilden tot de aanval over. De goud- en zilversmeden¹⁸⁶, de ooftmengers¹⁸⁷, de vleeshouwers¹⁸⁸, de schippers¹⁸⁹, de hoveniers¹⁹⁰ en de witmakers¹⁹¹ boekten daarbij incidenteel successen. Overigens ageerden deze gilden lang niet altijd en zeker niet uitsluitend tegen de Joden. Allerlei vreemdelingen werden door hen met argwaan gevolgd. Het was ook geenszins zo, dat het stadsbestuur onmiddellijk reageerde, wanneer een gilde zich tegen de activiteiten van vreemdelingen teweer stelde. Integendeel, wanneer men van mening was, dat zulks de economische ontwikkeling van de stad ten goede kwam, besliste men ook wel ten gunste van de Joden, zij het dat dergelijke beslissingen meestal na korte tijd weer werden ingetrokken. Zo had men in navolging van diverse steden in Holland, Brabant en Luik, in 1743 de Joden tot de groothandel in allerhande goederen toegelaten, mits zij niet meer dan 4% winstopslag berekenden en een gunstige koers van de plaatselijke munten ten opzichte van de Hollandse gulden aanhielden.¹⁹² Deze vergunning bleef echter slechts acht jaar van kracht.¹⁹³

¹⁸⁰ R.A.L., Collectie Ambachten Maastricht, no. 17, kremersambacht, d.d. 16-01-1705.

¹⁸¹ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 16 febr. 1711.

¹⁸² G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 9 febr. 1733 en 20 april 1733.

¹⁸³ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 95, d.d. 10 sept. 1742.

¹⁸⁴ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 98, d.d. 1 dec. 1751.

¹⁸⁵ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten aan de Raad, no. 235, d.d. 22 nov. 1751.

¹⁸⁶ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 7-12-1716.

¹⁸⁷ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 93, d.d. 1-07-1715.

¹⁸⁸ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 96, d.d. 13-04-1739 en 18-03-1737.

¹⁸⁹ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 235, d.d. 5 juli 1751 en 9 aug. 1751.

¹⁹⁰ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 97, d.d. 12-05-1749.

¹⁹¹ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

¹⁹² G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 235, d.d. 22 nov. 1751.

¹⁹³ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 98, d.d. 1 dec. 1751.

Veel minder kansen bood men kort daarop een groep Joodse slagers. In 1747 besloot het stadsbestuur van Maastricht enige Joden naar de stad te halen¹⁹⁴, omdat de vleesvoorziening als gevolg van de heersende besmettelijke veeziekte in gevaar was gekomen.¹⁹⁵ Na ruim een jaar werden die Joodse slagers echter weer verdreven, omdat men de problemen nu ook zonder hen kon oplossen.¹⁹⁶ Naar het schijnt werd eveneens in de veertiger jaren aan de Jood Benedict Simon verlof gegeven de geheel vervallen handel in hazen- en konijnenvellen weer op te nemen.¹⁹⁷ Deze handel was belangrijk voor de hoedenmakers en voor het vervallen gilde van producenten van luxe-lederwaren, de z.g. witmakers, waartoe ook de bontwerkers behoorden¹⁹⁸, wier grondstoffenvoorziening tot dat moment afhankelijk was geweest van de markten in Aken en Luik. In 1786 en 1789 ontstonden over deze handel moeilijkheden, omdat de armoedige witmakers niet in staat waren zonder langdurig krediet de grondstoffen af te nemen, zodat Simon er regelmatig de voorkeur aan gaf zijn voorraden buiten de stad te verkopen. De voorziening der plaatselijke looiers en leerbewerkers bleef daarom stagneren.¹⁹⁹

De bevordering van Joodse activiteiten beperkte zich klaarblijkelijk tot de toepassing van het mercantilistische beginsel, dat de stedelijke handel en nijverheid zoveel mogelijk bevorderd moesten worden en het economisch leven in de stad waar mogelijk op zelfvoorziening moest zijn afgestemd. De uitvoering van dat beginsel was primair een taak van de burgemeesters, die daarbij vaak autonoom optraden, zonder de Raad erin te kennen. De ten gunste van de Joden genomen maatregelen misten daardoor veelal een wettelijke basis en leidden tot grote verwarring. Terwijl de Joden van hun kant betoogden, dat de forse recognitie, die zij elk jaar aan de burgemeesters (!) betaalden, hen de uitoefening van elke tak van handel en nijverheid toestond²⁰⁰, werden zij met name door de stedelijke rechtbanken voor getolereerde rechtelozen gehouden. An-

¹⁹⁴ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 235, d.d. 20 nov. 1747.

¹⁹⁵ G. A. Maastricht, Coll. Raadsverdragen, no. 97, d.d. 20 febr. 1747.

¹⁹⁶ R.A.L., Archief van de Landen van Overmaas, no. 8702, Gulpen, Stukken betreffende krimineel proces tegen Elias Geyteles e.a., 1749.

¹⁹⁷ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

¹⁹⁸ J. A. A. G. Winckers, Bijdragen tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, *S.S.E.G.L.*, dl XII, 1967, p. 75.

¹⁹⁹ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

²⁰⁰ G. A. Maastricht, Coll. Rekwesten, no. 241, d.d. 12 jan. 1789.

ders dan het hierboven aangehaalde proces tegen onderschout Olivette²⁰¹ scheen te suggereren, waren de Maastrichtse gerechten namelijk geenszins filosemitisch ingesteld. Hun scherpe optreden tegen het Raadsbesluit van 26 september 1785 was louter een uiting van competentiedrift en een gevolg van het streven binnen leidende Protestantse kringen Maastricht tot een Staatse stad te maken.²⁰² Op andere momenten deinsde men er niet voor terug anti-semitische kreten te uiten. Zo leest men in een requisitoir over een 'dieftagtige passie aen de Joodsche natie soo eygen'.²⁰³ Elders heette het 'dat nu de gedetineerde als eene smousinne soo wel als de overige van dat geslagte, onder meer in vehemente suspicie liggen haer dagelijcx werck te maeken van weetens en willens gestolene goederen te coopen'.²⁰⁴ Een uitvoerige philippica werd in 1771 afgestoken: 'Met één woord dat het zijn Joden van professie, die niet alleen een ingeboren haat en afkeer tegens de Christenen voeden, maer die ook als met melk ingezogen hebben om dezelve allen bedenkelijken haat en nijd toe te dragen, en zich inbeelden, dat allen hetgene door Christenen bezeten wordt, hun als het zaad Abrahams van regtswegen toekomt, en daarom ook geene swarigheid maken zig hetzelfde quovis modo eygen te maken en te steelelen, waarover zij ten minsten onder haar gewoon zijn roem te dragen en te gloriëren'. Daaruit werd de conclusie getrokken, dat Joden voor het gerecht maar raak liegen en dat men met hun getuigenissen beter geen rekening kon houden.²⁰⁵ Nog in 1787 verklaarde de hoofdschout voor het gerecht, dat men als het om niet-geotrooierde Joden ging het normale procesrecht niet diende toe te passen.²⁰⁶ Men ontzag zich niet bij civiele procedures een Joodse eiser onder valse voorwendsels maanden gevangen te zetten.²⁰⁷ Bij processen wegens heling kwam corruptie bij herhaling

²⁰¹ Cfr. pag. 28-29

²⁰² M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801*, Assen 1964, p. 234-235.

²⁰³ R.A.L., depot 3, no. 5785, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake Aaron Meyer, 22 okt. 1755 klacht en conclusie, ad 47.

²⁰⁴ R.A.L., depot 3, no. 5787, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake de Jodin Lasey, 7 jan. 1758 klacht en conclusie, ad 19.

²⁰⁵ R.A.L., depot 3, no. 5788, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake Isac Levi en Jacob Salomon, 14 jan. 1771 klacht en conclusie, ad 37-42.

²⁰⁶ R.A.L., depot 3, no. 6180, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken inzake de dochter van Simon Stein, 26 jan. 1787.

²⁰⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 8163, Valkenburg, Processtukken tegen Anna, echtgenote van Joseph Nathan, 1760.

voor. In 1731 werden meerdere Joden uit Meerssen gedwongen zich van dergelijke beschuldigingen vrij te kopen²⁰⁸, waarbij de rechtbank zich niet ontzag, om een Jood, die beschuldigd werd van heling van een klein deel van in Aken gestolen textiel te dwingen de gehele schade van die diefstal te vergoeden. Tenzij de betreffende Jood een bedrag van 825 gulden op tafel bracht, werd de detentie ad infinitum voortgezet.²⁰⁹

Niet alleen werden incidenteel bij processen aan Joden rechtsmidelen ontzegd die voor de overige inwoners van de stad gebruikelijk waren, ook vierden zo nu en dan persoonlijke veroordelen hoogtij ten nadele van beschuldigten. Bij het zoeken naar rechtsbeginselen, die in processen tegen Joden toegepast konden worden, buitte men elke mogelijkheid uit om hard te kunnen optreden. Als algemeen axioma voor processen waarbij Joden waren betrokken gold het 'Quod cum Judaeis nulla regnitus sed rigot juris servandus est'.²¹⁰ De befaamde Maastrichtse rechtsgeleerde M. van Heylerhoff kwam in een uitvoerig advies aan de schepenbank te Gulpen tot de conclusie, dat een Jood altijd 'suspectus sit de fuga', omdat 'eenen Joode, welke natie, tenminste zoo als dezelve hier te lande bestaet, doorgaens zeer suspect is van fraude en bedrog', zodat naar zijn mening tegen hen te allen tijde het vreemdelingenrecht kon worden toegepast.²¹¹ Soortgelijke adviezen werden ook door enige van zijn collegae sinds het midden van de 18e eeuw uitgebracht.²¹² Toepassing van het vreemdelingenrecht betekende o.a., dat ook in civiele zaken gevangenneming mogelijk was; dat rechtsbijstand naar behoefte kon worden geweigerd en dat blote verdenking voldoende was, om over te gaan tot verbanning wegens landloperij.

De wanhopige juridische positie van de Joden was niet uniek. In vele opzichten lijkt datgene, wat zich bij processen tegen Joden afspeelde, op rechtsgebruiken, die tijdens processen tegen heksen,

²⁰⁸ R.A.L., depot 3, 5782, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken met betrekking tot Moises Israël Polacq en Elias Levy, 1731-1732.

²⁰⁹ R.A.L., depot 3, 5782, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken met betrekking tot Moises Israël Polacq, d.d. 15 nov. 1731.

²¹⁰ R.A.L., depot 3, 5788, Maastricht, Brabants Hooggerecht, Criminele processtukken met betrekking tot Isac Levi en Jacob Salomon, d.d. 14 jan. 1771.

²¹¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 8787, Schepenbank Gulpen, Civiel proces tussen Lambert Ernst en Kivi Isaac, advies d.d. 3 sept. 1770.

²¹² R. A. Hasselt, Archief van de Schepenbank Leuth, Bundel I, Proces tegen Isaac Joseph, 1751; R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 5188, Schepenbank Eysden, Proces tegen diverse illegaal in Eysden verblijvende Joden, 1786.

bokkenrijders en zinnelozen werden toegepast vanaf de 16e eeuw tot de 18e eeuw. De bewijslast werd in al deze gevallen voortdurend omgekeerd en de normale regels der procesvoering doorbroken²¹³, terwijl krampachtige handhaving van de bestaande maatschappelijke verhoudingen steeds weer het uiteindelijk doel van het juridisch optreden bleek te zijn.²¹⁴

Op het platteland in de omgeving van Maastricht was de positie der Joden iets minder onzeker dan in de stad zelf. In 1731 waren voor de Staatse Landen van Overmaze enige rechtsregels voor de toelating van Joden vastgelegd, die in enige dorpen ook werden toegepast. Toelating van Joden geschiedde voortaan, indien de zich vestigende Jood een bewijs van goed gedrag uit zijn geboorteplaats of vorige woonplaats kon overleggen, en kon aantonen, dat hij 200 gulden vermogen had of dat iemand zich tot een bedrag van ten minste 300 gulden voor hem borg wilde stellen. Deze borgstelling diende 58 weken van kracht te blijven.²¹⁵ Over de interpretatie van deze rechtsregel bestonden nog wel eens misverstanden. Soms werd geëist, dat het bewijs van goed gedrag tevens passages zou bevatten 'dewelke daarenboven kunnen doen blijken van middelen tot eene eerlijke costwinning off bestaan'.²¹⁶ Elders liet men uitkomen, dat de toelating volgens de hierboven omschreven rechtsregels formeel niet meer dan tolerantie was, zoals uit de considerans van verzoeken om toelating te Beek bleek. Daar moesten de voor toelating opterende Joden zelf laten weten, 'dat Haar Hoogmoogende by oogluykinge de Joodse natie binnen desen lande is duldende en de Remonstranten van geen erger conditie en kunnen wesen als d'andere van deselve natie'.²¹⁷

Vaak werd de uitvoering van de verordening van 1731 verwaar-

²¹³ I. J. Schöffers, Heksengeloof en heksenvervolgung. Een historiografisch overzicht, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 86, 1973, p. 215-235; J. C. G. M. Jansen, Bokkenrijders-processen. Grootste gerechtelijke misgreep uit de Limburgse geschiedenis, *Limburg Vandaag*, jrg. 6, 1974, no. 9, p. 17-21 en no. 10, p. 17-21.

²¹⁴ J. C. G. M. Jansen, Gek of asociaal. De zinnelozen en hun behandeling vóór 1800, Ms., S.H.C. Documentatie; dez., De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning, *Sociaal- en Economisch-Historisch Jaarboek*, dl. XXXVIII, 1975, p. 86-88.

²¹⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 5188, Eysden, Criminele Processtukken, Zaak betreffende uitwijzing van diverse illegaal in Eysden wonende Joden, Advies van P. Banens, d.d. 10 dec. 1786.

²¹⁶ T.a.p., Advies Banens.

²¹⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 4176, Schepenbank Beek, z.d.

loosd. In Eijsden gebeurde dat voor 1780; in Meerssen vanaf dat jaar, terwijl men in Heerlen en Vaals de Joden doorgaans zonder enige administratieve bekrachtiging toeliet, totdat zich moeilijkheden voordeden. Het is niet duidelijk of zulks opzettelijk gebeurde, om bij moeilijkheden des te gemakkelijker te kunnen ingrijpen. Het is even-goed mogelijk, dat de zwak bezette dorpsadministraties niet in staat waren tot een effectieve uitvoering van deze maatregelen. Zeker is, dat zo nu en dan grote problemen ontstonden, indien een nieuwe functionaris orde op zaken wilde stellen. Met name in Eijsden deed zich dat verschijnsel tussen 1778 en 1790 voor.

In dit betrekkelijk kleine dorp, dat zelfs na de vereniging met Breust in 1790 nog geen duizend inwoners telde²¹⁸ was het aantal Joodse vestigingen vanaf 1775 sterk toegenomen. Het aantal Joodse gezinnen was er gestegen van tien in 1770, via twaalf in 1774 tot zeventien in 1775, tweeëntwintig in 1776 en dertig in 1777²¹⁹, zodat het aantal Joden boven de 10% van de totale bevolking uitkwam. Deze grote toeloop was gestimuleerd door pastoor Pieters en een tweetal schepenen, Ross en Nolens, die enige leegstaande panden, die hun eigendom waren, bij gedeelten aan Joden hadden verhuurd.²²⁰ Begin 1778 begon de schout, Th. van der Wood, zich over die ontwikkeling zorgen te maken. Hij vroeg zich af, of al deze Joden wel aan de wettelijke verplichting om borgen te stellen en een verklaring van goed gedrag in te dienen, hadden voldaan. Een kort onderzoek leidde op 14 mei tot het besluit zekere Johanna Wouff met haar vier kinderen uit te wijzen, omdat zij geen borg zou hebben gesteld en omdat haar man David Coppel vanwege een civiele procedure enige tijd tevoren in gijzeling had gezeten, zodat men kon vermoeden, dat dit gezin niet van goed gedrag was.²²¹ Een protest van Johanna tegen deze uitwijzing leidde tot een nieuw onderzoek, waarbij bleek, dat David Coppel met zijn familie al sinds twintig jaar in Eijsden woonde, zodat het plakkaat van 7 september 1731, dat bepaalde, dat de borgstelling slechts gold voor hen, die minder dan een jaar en zes weken in het land woonden, niet van toepassing

²¹⁸ J. F. R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, *S.S.E.G.L.*, jrg. VIII, 1963, p. 133.

²¹⁹ Deze cijfers, die berusten op een gecompliceerde reconstructie, zullen in een volgende studie worden verantwoord.

²²⁰ R.A.L., Archief Landen van Overmaas, no. 5576, Rekwesten in verband met vestigingen, 1781.

²²¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Rekwest van Johanna Wouff aan schepenen van Eysden, d.d. 29 mei 1778.

was.²²² Daarop werd het besluit van 14 mei op tactvolle wijze teruggenomen: aan Johanna werd toegestaan om in Eijsden te blijven, totdat zij elders een woning had gevonden, zoals zij ook gevraagd had.²²³ Het principiële voorstel van de beide rapporteurs, om alle inwoners van Eijsden erop te wijzen, dat zij geen woningen of kamers mochten verhuren aan vreemdelingen zonder verblijfsvergunning van de lokale overheid, en hun verzoek om een lijst aan te leggen van al diegenen, die meer dan 58 weken in Eijsden woonde, werd wel overgenomen²²⁴, maar pas drie jaar later uitgevoerd.²²⁵

Intussen vestigden zich tien nieuwe Joodse gezinnen in Eijsden, zodat hun aandeel in de totale bevolking zeker boven 15% uitkwam, ging de schout door met het maken van soms vergezochte, maar in ieder geval voor de Joden kostbare²²⁶ moeilijkheden²²⁷ en ontstonden er conflicten tussen in Eijsden geboren Joden en enige nieuwkomers. Met name Zeligman Caen en Abraham Coopman zouden tegen de allochtonen hebben gezegd 'dat sij vreemden bougt waeren, dat sij alhier soo vrije waeren als een vogel op een boom en dat sij sig veel meer inbeelden, als andere ingezetenen'.²²⁸ In 1781 kwam het in deze gespannen situatie opnieuw tot een uitbarsting. Een van de schepenen, J. C. Röhler liet in zijn kwaliteit van armmeester een vijftal inwoners van Eijsden dagen wegens overtreding van de bepalingen op het toelaten van vreemdelingen. Hij eiste van hen een boete ten behoeve van de armenkas. Onmiddellijk ontstond er een geweldig gekrakeel. De schout protesteerde tegen het feit, dat een armmeester een kriminele zaak had aangespannen. De meerderheid van de schepenen weigerde geruime tijd hierover met

²²² R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Rapport van de Schepenen Ortzeling en Boymans inzake het rekwes van Johanna Wouff, d.d. 12 aug. 1778.

²²³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Beslissing van schout en schepenen, d.d. 17 sept. 1778.

²²⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Rapport van Ortzeling en Boymans, d.d. 12 aug. 1778 en Resolutie van schout en schepenen van Eysden, d.d. 17 sept. 1778.

²²⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574 en 5576, Attestaties en Rekwes-ten.

²²⁶ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5297, Staat van kosten voor Abraham Michel Huyman, z.d. (1780).

²²⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5186, Brief van Van der Wood aan de schepenen, d.d. 10 juni 1779 en 5576, passim.

²²⁸ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Rekwes van Calmond Medex e.a., dec. 1779.

hem van gedachten te wisselen. Een van de gedaagden was medescheperen O. W. Ross, die zoveel kabaal maakte, dat hij door zijn collega's tot twee maal toe met geweld uit de vergaderzaal moest worden verwijderd. Nadat nog een van de andere schepenen uit protest tegen de procedure de zitting verlaten had, wezen de drie overgeblevenen een overigens zeer gematigd vonnis.²²⁹

Het effect van deze beslissing was nihil. Integendeel, het aantal Joden dat zonder toestemming in Eijsden verbleef, scheen alleen maar toe te nemen. Op 7 november 1782 waarschuwde de schout weer eens tegen overtreding van het plakkaat op de toelating van vreemdelingen. Hij riep alle overtreders op, om op 21 november te verschijnen, maar er kwam niemand opdagen.²³⁰ Op 10 april 1783 deed hij een nieuwe poging. Ditmaal gaf hij de namen op van negentien Joodse gezinshoofden, die zich niet aan de regels zouden hebben gehouden.

Klaarblijkelijk had Van der Wood zijn onderzoek niet al te grondig ingesteld. Onder de opgesomde personen bevond zich niet alleen Abraham Heyman, die al sinds 1780 uit Eijsden was vertrokken²³¹; ook de enige drie Joden, die sinds 1780 wel borggen hadden gesteld²³² en volledig aan de voorschriften hadden voldaan, waren op de lijst gezet. Zes anderen, die zogenaamd moesten worden uitgewezen, hadden tussen 1778 en 1781, tenminste een formeel verzoek om zich in Eijsden te mogen vestigen ingediend.²³³ Ook ten aanzien van de feitelijke verblijfsduur van de opgesomde Joden had Van der Wood zich kennelijk nauwelijks laten informeren. Slechts twee van hen, Isak Frank en een zekere Wolff — wellicht Wolff Samuel — verbleven minder dan een jaar te Eijsden, terwijl van één, Smoel Levy, niet precies kan worden vastgesteld of hij al meer dan 58 weken in Eijsden woonachtig was.

²²⁹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5576, Proces tegen O. W. Ross en 4 anderen wegens illegale huisvesting van vreemdelingen, 5 april-5 juli 1781.

²³⁰ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5187, Rekwest van de schout aan de schepenen, d.d. 10 april 1783.

²³¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Rekwest van Abraham Huyman, jan. 1780.

²³² R.A.L., Notariële Archieven, no. 211, Notaris Van der Wood te Eysden, Borgstelingsakten d.d. 3 mei 1780, 8 mei 1780 en 25 april 1781.

²³³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Verzoeken om vestiging in Eysden toe te staan van J. Coblentz, Cotsché Meyer, Jacob Hartog, Valk Joseph, Calmon Medex en Philip Moses Joseph, 1778-1781.

Tabel II. *Feitelijke verblijfsduren in jaren, van 18 z.g. illegaal in Eijsden verblijvende Joden op 10 april 1783.*

<u><1 j.</u>	<u>1 j.</u>	<u>2-4 j.</u>	<u>5-9 j.</u>	<u>10-19 j.</u>	<u>>20 j.</u>
2 (1)	1	5	6	2	2 (3)

Ten aanzien van Wolff Samuel dient nog te worden opgemerkt, dat de aanduiding 'Wolff' in het overzicht van de schout eventueel betrekking kan hebben op Joseph Wolff, die al vanaf 1759 in Eijsden woonde en die in 1779 een aanvraag om definitief in dit dorp te mogen verblijven indiende.²³⁴ Per saldo blijkt, dat tenminste één en ten hoogste drie Joden werkelijk kon worden verweten, dat zij de Resolutie van de Staten-Generaal van 7 september 1731 betreffende de vestiging van vreemdelingen hadden overtreden. Welke manco's men in het verzoek van de schout dadelijk heeft ontdekt, is niet duidelijk. Vast staat slechts dat aan zijn verzoek om een vervolging in te stellen geen gehoor werd gegeven.

Een nieuwe schout, Van den Heuvel, bracht de zaak in de jaren 1785-1787 opnieuw aan het rollen. Op 13 oktober 1785 verscheen een publicatie, waarin door het dorpsbestuur van Eijsden werd gewezen op de slechte reputatie van vele in Eijsden verblijvende Joden. Een groot aantal van hen zou regelmatig met de justitie in aanraking zijn gekomen. Daarom werd besloten alle niet-geadmitteerde Joden uit te wijzen.²³⁵ Omdat er kennelijk niets gebeurde, werd enige maanden later, op 26 januari 1786 een lijst met twaalf namen van Joden gepubliceerd, waarvan de dragers binnen vier dagen moesten vertrekken.²³⁶ Kennelijk voelde men zich echter niet al te zeker, want nog voor de fatale datum stemde Van den Heuvel ermee in, dat de schepenen een speciale vergadering over deze affaire zouden beleggen, om een beroep van de Joden op het hooggerecht in Valkenburg te voorkomen.²³⁷ Het uitstel scheen van korte duur. Op 10 februari 1786 rapporteerde de gerechtsbode, dat hij een elftal Joden opnieuw had aangezegd binnen drie dagen te

²³⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5574, Rekwest van Joseph Wolff, dec. 1779.

²³⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5188, Proces tegen een grote groep Joden, bijlage III, Publicatie van 13 okt. 1785.

²³⁶ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, uitwijzingsbevel van Philip David, d.d. 26 jan. 1786.

²³⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, brief van Van den Heuvel aan president-schepenen Boymans, d.d. 29 jan. 1786.

verdwijnen.²³⁸ Het bleek echter niet mogelijk de Joden goedschiks te doen vertrekken, zodat de schout op 22 juni 1786 een proces begon, om hen met geweld uit het land van Valkenburg te laten zetten.²³⁹

Hij ging daarbij even slordig te werk als zijn voorganger. Zijn eerste opmerking, dat hij direct na zijn ambtsaanvaarding in 1783 kans had gezien de illegaal in Eijsden verblijvende Joden goedschiks te doen vertrekken is raadselachtig: Men zou veronderstellen, dat de vertrokkenen overwegend behoorden tot de groep, waartegen zijn voorganger Van der Wood juist in die tijd een procedure had aangespannen, maar dat kan niet, want van de 18 Joden, die in 1783 aanzegging kregen te vertrekken, speelden er elf weer een rol in het proces van 1786-1787. De opmerking, dat geen van de twaalf thans uit te wijzen Joden langer dan drie jaar in Eijsden verbleef, was feitelijk onjuist. In feite gold dat slechts voor een vijftal. Een even groot aantal verbleef zeven tot elf jaar in Eijsden, terwijl twee personen vermoedelijk al meer dan 25 jaar aldaar gevestigd waren.²⁴⁰

De motivering voor de uitwijzing was echter thans een geheel andere, dan die welke bij eerdere procedures naar voren was gebracht. Van den Heuvel wees erop, dat de Joden uit Eijsden vaak maandenlang afwezig waren. Niemand wist wat zij in die tijd uitvoerden. Van alle kanten kwamen er echter klachten binnen, waaruit bleek, dat zij verdacht werden van allerlei kriminele handelingen. In de loop van het proces wist hij dergelijke klachten te produceren uit Kassel²⁴¹, Gulik²⁴², Luik²⁴³, Brugge²⁴⁴, Namen²⁴⁵, Kortrijk²⁴⁶ en

²³⁸ R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Bijlage II, Relaa van gerechtsbode Weyers, 10 febr. 1786.

²³⁹ R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Akte van beschuldiging, d.d. 22 juni 1786.

²⁴⁰ Gezinsreconstructiekaarten.

²⁴¹ R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Akte van beschuldiging, d.d. 22 juni 1786.

²⁴² R.A.L., Archieven der Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Bijlage VII, Brief van de magistraat van Gulik, d.d. 3 febr. 1786.

²⁴³ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van schout en schepenen van Luik i.v.m. diefstal gepleegd op 20 of 21 mei 1786, z.d.

²⁴⁴ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Bijlage IV, Brief van Burgemeester en schepenen van Brugge, d.d. 17 jan. 1783 (!).

²⁴⁵ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van de magistraat van Namen, d.d. 17 juni 1785 en Extract der registre aux sentences . . . de Namur, 7 okt. 1785.

²⁴⁶ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van schout en schepenen van Kortrijk, d.d. 27 juni 1785.

Rotterdam.²⁴⁷ Bovendien wees hij erop, dat ook in Antwerpen, Brussel, Leuven, Frankfurt en Rijssel verdenkingen tegen Eijdsense Joden gerezen waren.²⁴⁸ Eijdsden kreeg door het optreden van deze Joden in binnen- en buitenland, een slechte naam.

Aanvankelijk slaagden de Joden er in deze beschuldigingen te ontzenuwen. Begin januari 1787 had de actie van de schout daarom nog geen enkel resultaat opgeleverd.²⁴⁹ Enkele dagen daarna kreeg Van den Heuvel echter onverwachte steun. Op 5 december 1786 was in Staats-Brabant een generale jacht op vagebonden gehouden, waarbij enige Joden gevat waren, die kennelijk relaties met hun geloofsgenoten in Eijdsden onderhielden. De Staten-Generaal besloten naar aanleiding daarvan op 19 januari 1787 de luitenant-hoogdrossaard van Valkenburg opdracht te geven een nauwkeurig onderzoek naar het gedrag van de Eijdsense Joden in te stellen.²⁵⁰ Ter uitvoering van deze order werd twee dagen later zekere Gabriël Nuñez da Costa uit Eijdsden in Valkenburg gevangen genomen.²⁵¹ Deze gevangene beschuldigde tijdens de verhoren een hele reeks Eijdsense Joden van medeplichtigheid aan diverse misdaden.²⁵² Voor de schout van Eijdsden werd dat aanleiding om het uitwijzingsbevel van 3 januari 1787 uit te breiden tot negen andere Joden, zodat in totaal 21 Joden Eijdsden moesten verlaten.²⁵³ Hoewel sommigen van hen tegen deze uitwijzing krachtig bleven protesteerden²⁵⁴, waren de omstandigheden voor de meeste Joden intussen zo benard geworden, dat zij uit zichzelf Eijdsden verlieten. Velen van hen zochten een goed heenkomen in Meerssen, enkele kilometers ten noorden van Maastricht. Van de 21 uitgewezenen waren

²⁴⁷ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van de schout van Rotterdam, d.d. 25 mei 1787 met kopieën van verhoren uit 1777.

²⁴⁸ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Levensbeschrijvingen van de Joden Gabriël Nuñez da Costa, Aron Levi en Calmer Medex, z.d.

²⁴⁹ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Hernieuwde uitwijzing van Joden, d.d. 3 jan. 1783.

²⁵⁰ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Resolutie van de Staten-Generaal, d.d. 19 jan. 1787.

²⁵¹ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Brief van 21 jan. 1787 aan de magistraat van Eysden.

²⁵² R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Rekwest van de schout aan schepenen van Eysden.

²⁵³ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Rekwest van Calmer Medex e.a. aan schout en schepenen van Eysden, 4 aug. 1787.

²⁵⁴ R.A.L., Archieven Landen van Overmaze, no. 5188, als voren, Rekwest van Calmer Medex e.a., d.d. 24 aug. 1787 en Apostille v. d. schout d.d. 25 aug. 1787.

eind 1787 een twaalfstal vertrokken. Zes anderen zochten tussen 1 januari 1788 en 31 december 1790 een andere woonplaats. Slechts 3 bleven tot na de inval der Fransen in Eijsden wonen. Overigens moet worden opgemerkt, dat van diegenen, die in 1787 vertrokken, een tweetal zich naderhand opnieuw voor kortere of langere tijd in Eijsden vestigde.²⁵⁵

Van een verdrijving uit het gehele land van Valkenburg, zoals de schout had gewenst, kwam niets terecht. De meeste vertrokkenen vestigden zich in andere plaatsen van dat land. De actie van 1786-87 leidde tot een sterke vermindering van het aantal Joden in Eijsden, zoals tabel III duidelijk maakt. In 1800 was het aantal Joodse gezinnen weer op hetzelfde niveau gekomen, als in 1775. Gedurende een negental jaren was Eijsden het centrum van Joodse vestigingen in Zuid-Limburg geweest. Gedurende al die tijd had de overheid tegen hen gechicaneerd. De misdrijven van een enkeling — alleen Nuñez da Costa werd werkelijk vervolgd — waren voldoende aanleiding, om de Joodse gemeenschap ter plaatse uiteen te jagen.

*Tabel III. Aantal Joodse gezinnen in Eijsden 1775-1800.*²⁵⁶

jaar:	$\frac{1775}{12}$	$\frac{1776}{17}$	$\frac{1777}{22}$	$\frac{1778}{30}$	$\frac{1779}{33}$	$\frac{1780}{40}$	$\frac{1781}{35}$	$\frac{1782}{35}$	$\frac{1783}{38}$	$\frac{1784}{36}$
aantal:										
jaar:	$\frac{1785}{40}$	$\frac{1786}{40}$	$\frac{1787}{29}$	$\frac{1788}{25}$	$\frac{1789}{24}$	$\frac{1790}{23}$	$\frac{1791}{21}$	$\frac{1792}{16}$	$\frac{1793}{17}$	$\frac{1794}{15}$
aantal:										
jaar:	$\frac{1795}{16}$	$\frac{1796}{17}$	$\frac{1797}{14}$	$\frac{1798}{13}$	$\frac{1799}{13}$	$\frac{1800}{12}$				
aantal:										

Rechtsonzekerheid was al die tijd het kenmerk geweest van het Jodenbestaan ter plaatse. Dat is de reden, om hier wat langer bij de gebeurtenissen in die gemeenschap stil te staan. Bovendien lijkt het nuttig, om tenminste één casus uitvoerig te vermelden, zodat een duidelijker beeld ontstaat van de wijze van optreden van de overheid tegenover de Joden, alsmede van de wijze, waarop 18e eeuwse dorpsbesturen hun taak vervulden. Vanwege de relatief goede overlevering der bronnen kon Eijsden daarvoor het best worden gekozen.

²⁵⁵ Gezinsreconstructiekaarten.

²⁵⁶ Bron: Gezinsreconstructiekaarten. Documentatie S.H.C.

In de andere dorpen van de Staatse Landen van Overmaze deden zich zo nu en dan soortgelijke moeilijkheden voor. Het vaak gebrek-
kig overgeleverde bronnenmateriaal staat evenwel niet altijd toe,
om de uitwerking van het overheidsingrijpen exact weer te geven,
zodat wij ons zullen beperken tot een korte opsomming. Zo waren
er in Vaals lange tijd grote moeilijkheden tussen de Joodse gemeen-
schap en schepen Kuhnen over het Jodenkerkhof. Kuhnen deed
herhaaldelijk moeite, om deze begraafplaats te laten verwijde-
ren.²⁵⁷ Hij liet het terrein egaliseren²⁵⁸ en omploegen²⁵⁹, waarbij
graven werden geschonden. Het conflict werd tenslotte voor de
Raad en Leenhof van Brabant gebracht²⁶⁰, waar de zaak jaren
bleef slepen.

In Valkenburg werd zekere Anna Nathan tegen alle rechtsregels in,
een maand lang vastgehouden op valse beschuldigingen.²⁶¹ Geruime
tijd daarvoor had in Valkenburg al een affaire gespeeld, waarbij
een Jood, die door hem gekochte goederen kwam halen, in een
hinderlaag werd gelokt, om zo te kunnen bewijzen, dat hij als heler
optrad.²⁶² De verdediging had toen betoogd, dat het hier ging om
een herbergspelletje, dat door burgemeester Horst was uitge-
dacht.²⁶³ De weinige bewaard gebleven processtukken laten geen
nadere analyse toe. Nog in 1790 werd een Joods inwoner van Val-
kenburg op vage beschuldigingen van de voogd-majoor van Aken,
Baron von Geyr vastgezet. Zonder verhoor en zonder dat een
proces werd geopend, werd hij vijf dagen later weer vrijgelaten.
Omdat de betreffende Jood, Hartog Jacob, al vanaf 1778 in Val-
kenburg woonde, druiste deze handelwijze in tegen het land-
recht.²⁶⁴ In al deze gevallen onthield men zich van anti-semitische

²⁵⁷ R.A.L., Notariële Archieven, no. 4147, Archief van notaris Schmalhausen te Vaals, akten d.d. 9 nov. 1780, 12 sept. 1781 en 4148, d.d. 6 juni 1782.

²⁵⁸ R.A.L., Notariële Archieven, 4147, Notaris Schmalhausen, akte d.d. 30-10-1780.

²⁵⁹ R.A.L., Notariële Archieven, 4148, Notaris Schmalhausen, akte d.d. 06-06-1782.

²⁶⁰ R.A.L., Notariële Archieven, 4147, Notaris Schmalhausen, akte d.d. 09-11-1780 en 4148, akte d.d. 17-7-1781. Door de wanorde waarin het archief van het Hof van Brabant verkeert, konden noch in 1970, noch in 1972 de op dit proces betrekking hebbende stukken in R.A.B. worden teruggevonden.

²⁶¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8163, Proces tegen de echtgenote van Joseph Nathan, febr.-mrt. 1770.

²⁶² R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8163, Proces tegen Benedict Levy en zijn zoon wegens heling, febr.-april 1756.

²⁶³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8163, ibidem, Rekwest van Cornelia Jacob, d.d. 2 febr. 1756.

²⁶⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8196, Proces tegen Hartog Jacob, juni-juli 1790.

uitspraken en werd niet duidelijk of er meer achter zat, dan de in deze tijd gebruikelijke willekeur voortspruitend uit slordigheid in strafzaken en eigenmachtig optreden van individuele magistraten. Bedenklijker waren de gebeurtenissen in Gulpen, waar het in 1749 tot een soort razzia kwam, nadat vanuit Luik beschuldigingen waren ingebracht tegen enige Joden die verdacht werden van diefstal.²⁶⁵ De ontvangst van een brief hierover was aanleiding om alle dertien in Gulpen verblijvende vreemdelingen op 11 april in hechtenis te nemen. Onder hen waren tien Joden die vanwege het aanstaande Paasfeest bij hun geloofbroeders in Gulpen onderdak gevonden hadden, maar alleen de drie niet-Joden werden nog dezelfde dag vrijgelaten. Van de Joden bleef zelfs de 23-jarige Sprince Meyers, die bij haar zusje en zwager logeerde en van wie aanstonds duidelijk was dat zij met kriminele zaken niets van doen had, vijf weken in hechtenis.²⁶⁶ De drie hoofdverdachten, waarvan er twee op de pijnbank een bekentenis hadden afgelegd²⁶⁷, werden overigens op 9 juni 1749 tot een opvallend lichte straf veroordeeld.²⁶⁸

Een jaar eerder hadden zich in Gulpen nog grotere moeilijkheden voorgedaan. Talrijke Joden hadden er toen voor korte tijd een goed heenkomen gezocht na de ontbinding van de legers, waarvoor zij tijdens de Oostenrijkse successieoorlog hadden gewerkt. Tussen hen en enige inwoners van het dorp bestonden kennelijk spanningen, die zich op 28 februari ontladden. Een vaandrig van het ter plaatse gelegerde Hessische regiment deed in een dronken bui met een groepje soldaten een inval bij verschillende Joden en mishandelde enigen van hen ernstig, waaronder een zieke vrouw. De zaak dreigde geheel uit de hand te lopen. Snel ingrijpen van de commandant van het onderdeel, kapitein Van Lindau, voorkwam ternauwernood bloedvergieten. De uit Den Haag afkomstige graveur Eliaser David moest door Van Lindau in het wachtlokaal in

²⁶⁵ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Proces tegen Elias Geyteles en 12 anderen, april-juni 1749.

²⁶⁶ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Brief van Abraham Meyers met verzoek om vrijlating van zijn dochter, d.d. 14 april 1749 en Besluit tot vrijlating van Sprince (Sara) Meyers, d.d. 16 mei 1749.

²⁶⁷ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Bekentenis van Elias Geyteles, d.d. 1 mei 1749 en gedeeltelijke bekentenis van Jacob Alexander, d.d. 2 mei 1749.

²⁶⁸ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Sententie, d.d. 9 juni 1749.

veiligheid gebracht worden, waarbij de kapitein zelf rake klappen opliep.²⁶⁹

Verzet tegen de vestiging van Joden ontstond in Gulpen in 1755. Schout Van Slijpe eiste toen de uitzetting van zekere Lasarus Andreas, omdat hij bij zijn aankomst naar Gulpen in 1753 geen borgen had gesteld en geen bewijzen van goed gedrag zou hebben overgelegd.²⁷⁰ Tijdens dit proces ontstond een merkwaardig misverstand. De magistraat van Eschweiler had in een brief geschreven, dat Lasarus een 'bankrotierer' was.²⁷¹ Ondanks het feit, dat schout en schepenen van Eschweiler nader uitlegden, dat dit woord verklaard moest worden in de betekenis van 'iemand, die met geld handelt'²⁷², bleef Van Slijpe volhouden dat onder een bankrotierer een bedriegelijk bankbreker moest worden verstaan.²⁷³ Hij begon een langdurig proces, waarin Lasarus uiteindelijk het onderspit moest delven.²⁷⁴

Volstrekt onduidelijk was verder de molestatie van vier Gulpense Joden door Crahaye, burgemeester van een der dorpen uit het land van Hervé, in 1778. Vlak voordat de Joden hun woning bereikten, werden zij door de burgemeester en zijn trawanten onthaald op een flink pak slaag, waarbij gewonden vielen. De zaak werd geseponeerd, nadat Crahaye aan de Joden een financiële tegemoetkoming had betaald.²⁷⁵

Wanneer men de geringe omvang van de Joodse bevolking in Limburg in aanmerking neemt, kan men uit de voorgaande voorbeelden niet anders afleiden, dan dat het bestuur in de Staatse gedeelten de befaamde tolerantie der Joden vaak met kennelijke tegenzin toepaste. De vrijheid die de Joden werd toegestaan, beperkte zich vermoedelijk uitsluitend tot de godsdienstige sfeer, waarmee Spino-

²⁶⁹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8702, Verhoren betreffende mishandelingen door vaandrig Spiegel, 28 febr. 1748.

²⁷⁰ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, Bevel tot Uitwijzing van Lasarus Andreas, d.d. 1 okt. 1755.

²⁷¹ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, Attest van goed gedrag afgegeven door de magistraat van Eschweiler, november 1755.

²⁷² R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, Brief van de magistraat van Eschweiler, d.d. 19 november 1755.

²⁷³ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, klacht en conclusie tegen Lasarus Andreas, 4 febr. 1756.

²⁷⁴ R.A.L., Archief Landen van Overmaze, 8703, verklaring van de gerechtsbode van Gulpen, d.d. 3 nov. 1756.

²⁷⁵ R.A.L., Notariële Archieven, 452, Notaris J. H. Lamberts te Gulpen, Verklaring van Herts Hertog, d.d. 12 okt. 1778.

za's analyse van het Joodse leven in de Nederlanden bevestigd zou worden. In zijn tractatus theologico-politicus heette het immers: 'Daar ons nu het zeldzaam geluk is te beurt gevallen van in een gemeenebest te leven, waar aan ieder volkomen vrijheid van meening en van godsvereering wordt toegestaan . . .' ²⁷⁶ Zodra de godsdienstvrijheid in het geding kwam, zoals bij de Vaalser kerkhofkwes- tie, stelde de overheid zich inderdaad zeer terughoudend op. De tolerantie ging evenwel niet zover, dat ook sociale en economische veranderingen voortspruitend uit het optreden der Joden werden getolereerd, zoals Van Bijnkershoeck ²⁷⁷ en anderen ²⁷⁸ schenen te suggereren. Veeleer had de Joodse burger uit 1795 gelijk, toen hij stelde: 'Men heeft hun gepermitteerd in het openbaar Psalmen te zingen en . . . van honger te sterven'. ²⁷⁹ Zo was de toestand in een groot deel der Staatse gebieden niet zo veel verschillend van die in Worms, dat in de Middeleeuwen door de Joden ook een 'Klein-Jeruzalem' werd genoemd, terwijl er toch herhaaldelijk anti-Joodse agitatie voorkwam. ²⁸⁰

III. Achtergronden

De Rijnlandse Jodenpolitiek was een typisch uitvloeisel van de mercantilistische opvattingen van vorsten, die erop uit waren een machtspolitiek op economische grondslag te voeren. ²⁸¹ Voor de mercantilisten, wier gedachten meer ideëel dan reëel waren ²⁸², vormden macht en welvaart gezamenlijk de doelstellingen van een politiek, die er op lange termijn toe moest leiden, dat beide groot-

²⁷⁶ B. de Spinoza, *Godgeleerd-Staatkundig Vertoog*, vertaald door W. Meyer, Amsterdam 1894, p. 41.

²⁷⁷ C. van Bijnkershoeck, *Verhandelingen van Staatszaken*, dl II, 2e druk, Amsterdam 1747, p. 250.

²⁷⁸ Cfr. C. Reynders, Van 'Joodsche Natiën', o.c., p. 18-19.

²⁷⁹ N.N., *Zeer interessante brief van een Joodsch Burger te Amsterdam aan een Joodsch Burger te Rotterdam over de tegenwoordige staatsomwenteling in Nederland*, Amsterdam 1795, p. 12.

²⁸⁰ M. Bernstein, *Lebendige Vergangenheit*. Worms, das frühere Klein Jeruzalem, *Jüdische Allgemeine*, 25 augustus 1950.

²⁸¹ E. Heckscher, *Der Merkantilismus*, Jena 1932, Bd II, p. 297; G. Schmoller, *Das Merkantilssystem in seiner historischen Bedeutung, Umrisse und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1898, p. 37.

²⁸² D. C. Coleman, Eli Heckscher and the idea of Mercantilism, *Revisions in Mercantilism*, London 1969, p. 116-117.

heden zich op gelijke wijze ontwikkelden²⁸³, zonder dat daarbij sprake was van een vast patroon van uitvoeringsmaatregelen.²⁸⁴ Alles wat ertoe kon leiden, om op een agrarische onderbouw, een industrieel-commercieel-maritieme bovenbouw te vestigen kon in aanmerking komen²⁸⁵, mits de financiële belangen van de overheid niet in het gedrang kwamen.²⁸⁶ Immers 'als höchster Staatsmaxime wurde Gelderwerb gefördert'.²⁸⁷

Het samengaan van overheidsbelang en economische ontwikkeling betekende overigens niet dat iedere maatregel van economische politiek was ingegeven door mercantilistische overwegingen, zoals sommigen willen doen geloven.²⁸⁸ Integendeel. Het werd de meeste vorsten spoedig duidelijk, dat het onmogelijk was, zulk een beleid volledig door te voeren, zodat zij slechts op onvolkomen wijze aan hun mercantilistisch beleid gestalte durfden geven. Naar gelang de omstandigheden werd water in de wijn gedaan. Het kon voorkomen dat overheidsingrijpen overbodig was²⁸⁹, omdat het particulier initiatief tot zo'n voorspoedige ontwikkeling in een bepaalde sector leidde, dat de landsheer meer dan tevreden was. Dat gold onder meer voor de textiel- en metaalnijverheid in Gulik-Berg. Vaker gebeurde het dat het overheidsingrijpen bij gebrek aan een voldoende ontwikkeld ambtelijk apparaat niet was af te dwingen.²⁹⁰ De meeste moeilijkheden ontstonden, doordat het lokale bestuursapparaat, dat zijn eigen belangen nastreefde, de uitvoering dwarsboonde van een politiek ten bate van de vorstelijke schatkist. Hierboven zagen we van dit verschijnsel enige voorbeelden.²⁹¹ Tenslotte was het mogelijk, dat de inkomsten uit een mercantilistisch geïnspireerde

²⁸³ J. Viner, *Power versus plenty as objectives of foreign policy in the 17th. and 18th. century*, *Revisions in Mercantilism*, o.c., p. 71.

²⁸⁴ D. C. Coleman, *Revisions in Mercantilism*, Introduction, o.c., p. 4.

²⁸⁵ J. van Klaveren, *Das Zeitalter des Merkantilismus*, *V.S.W.G.*, Bd 50, 1963, p. 68-69.

²⁸⁶ J. van Klaveren, *Fiskalismus-Merkantilismus-Korruption. Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime*, *V.S.W.G.*, Bd 47, 1960, p. 333-353.

²⁸⁷ S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, o.c., I-I, p. 36.

²⁸⁸ P. Deyon, *Le Mercantilisme*, Paris 1969, p. 12.

²⁸⁹ M. Barkhausen, *Staatliche Wirtschaftslenkung und freies Unternehmertum im Westdeutschen und im Nord- und Südniederländischen Raum bei der Entstehung der Neuzeitlichen Industrie im 18. Jahrhundert*, *V.S.W.G.*, Bd 45, 1958, p. 168-241.

²⁹⁰ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972, p. 128-130; H. Marcuse, *Industrialisatie en kapitalisme in het werk van Max Weber*, *Geweld en Vrijheid*, Amsterdam 1971, p. 98.

²⁹¹ Zie pag. 20 en 22.

maatregel weglekten naar derden. In zulke gevallen kwam de centrale overheid zelfs bij de kleinste gebeurtenis onmiddellijk in het geweer. Een voorbeeld daarvan werd aangetroffen in Ool, een ten zuiden van Roermond in de heerlijkheid Dalenbroek gelegen gehucht. Daar ontplooidde de schout op 30 augustus 1770 onverwacht een grote activiteit, nadat hij had vastgesteld, dat de plaatse-lijke veerman enkele Joden 10 oortjes overzetgeld had laten betalen, terwijl het tarief slechts 4 duiten per persoon was. Veerman Pijls verdedigde zich 'seggende sulcx gedaen te hebben, vermits hij altijd gehoord hadde, dat eenen Jood gelijk eene beeste moest betaelen'. Daarom had hij het tarief voor ossen genomen.²⁹² Pijls had die ideeën omtrent de identificatie van Joden met beesten waarschijnlijk uit Duitsland overgenomen. Daar moest Moses Mendelssohn in 1776 nog de rechten voor een Poolse os betalen, om de stad Dresden binnen te komen.²⁹³ De schout achtte deze opinie echter volstrekt ongerechtvaardigd en strijdig met de ordonnantie op het veerloon van het Hof van Gelder van 20 juli 1729. Hij eiste dat de beide veermeesters een zware boete zou worden opgelegd.²⁹⁴ Het was kennelijk ongehoord, dat een particulier dezelfde gedragsregels volgde, die vorsten zo gaarne toepasten en Joden extra liet betalen.

In de literatuur werd de Jodenpolitiek der Rijnlandse vorsten in de 17e en 18e eeuw overwegend negatief beoordeeld. De vorsten werd verweten dubbel spel te spelen: enerzijds durfden zij uit angst voor de publieke opinie geen filosemitisch beleid te voeren, anderzijds wendden zij zich uit geldnood steeds weer tot de Joden.²⁹⁵ De eenzijdige bevoordeling van de meer welvarende 'Schutzjuden', leidde er volgens sommigen toe, dat de levensstandaard van de meeste Joden tot beneden het bestaansminimum zonk en dat hun sociale positie daalde tot die van straatschenders en rovers.²⁹⁶ Waarschijnlijk gaat dit negatieve oordeel over de 18e eeuwse Jodenpolitiek in het Rijnland bijna steeds terug op een 18e eeuws boek van Christian Wilhelm von Dohm, waarin deze de nadelen van

²⁹² R.A.L., Archief van de Schepenbank Herten, Merum en Ool, Criminele Rolle, d.d. 30 aug. 1770.

²⁹³ Doubnov, *Histoire Moderne du peuple Juif*, t I, Paris 1933, p. 20.

²⁹⁴ R.A.L., Archief Schepenbank Herten, Merum en Ool, Criminele Rolle, d.d. 3 okt. 1770.

²⁹⁵ Hoffmann, *Die Juden im Erzstift Köln*, o.c., p. 19.

²⁹⁶ Treue, o.c., p. 420. Zo ook Priebatsch, o.c., p. 572.

het ontbreken van burgerlijke vrijheden voor de Joden omstandig uiteen zette. Hij wijst op de sociale declassering der Joden en op de grote moeilijkheden die zij ondervonden, om in hun levensonderhoud te voorzien, ondanks het feit dat zij zeer hoge belastingen betaalden.²⁹⁷

Een grondige studie zou in een aantal opzichten tot een wat meer genuanceerd oordeel kunnen leiden. Dat blijkt al uit het werk van Selma Stern over de Pruisische Joden, de eerste studie die op omvangrijk bronnenonderzoek was gebaseerd. Zij heeft aangetoond, dat door het toekennen van nauwkeurig omschreven rechten, de rechtszekerheid van de Joden in de 18e eeuw langzaam toenam en hun leven behaaglijker werd. De negatieve aspecten van het 18e eeuwse Pruisische Jodendom meende zij te kunnen herleiden tot de geestelijke armoede, die kenmerkend was voor dit vaak vervolgte volksdeel. Als typisch kenmerk van de 18e eeuwse Jood noemde zij de ghetto-achtige afsluiting van zijn omgeving. De onzekerheid van een leven, dat afhing van toevallige gunsten, had de Joden onrustig en nerveus gemaakt, zodat zij nauwelijks in staat waren nieuwe kansen te grijpen.^{297a} Vermoedelijk is ook de stellingname van Stern overdreven. Zij beschreef immers de ontwikkeling in het enige deel van het Duitse Rijk, waar men door een uitgebreid ambtenaren-apparaat in staat was de uitvoering van de genomen maatregelen af te dwingen.

Pas wanneer de ontwikkeling die de Joden hebben doorgemaakt in de gebieden met een Rijnlands Jodenrecht vergeleken kan worden met die in gebieden, waar een ander type Jodenrecht gold, zal kunnen blijken, waar de Joden de meeste kansen hadden en waar zij die kansen het best benutten. De hiervoor geschetste situatie van de Joden in de Staatse gebieden in Zuid-Limburg biedt daartoe een eerste mogelijkheid.

Het wezenlijke verschil tussen de Staatse gebieden en de Rijnlandse streken bestond niet in een grotere mate van vrijheid, maar uitsluitend in een andere benadering van het sociale probleem, dat het optreden der Joden met zich meebracht. Terwijl in het Rijnland de overheid regels voor het samenleven van Joden en Christenen

²⁹⁷ Chr. W. von Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin 1781, 200 pag.; Franse vertaling: *De la reforme politique des Juifs*, Dessau 1782, XII + 255 pag.; Vermeerderde herdruk, titel ongewijzigd, Berlin 1783, 210 + 376 pag.

^{297a} Selma Stern, *Der Preussische Staat*, o.c., I-I, p. 145-151.

probeerde te stellen, lieten de Staten-Generaal de oplossing van dit vraagstuk over aan de prudentie der lagere publiekrechtelijke lichamen, die evenwel vaak heel verschillende opvattingen hadden. Daarbij valt de tegenstelling tussen rechterlijke en uitvoerende macht meer op, dan de verschillen tussen stad en platteland of tussen de diverse regio's. Waar rechterlijke en uitvoerende macht tijdens de 18e eeuw bij dezelfde personen berustten, ontstond aldus een tweeslachtigheid, die geen andere indruk kon wekken, dan dat ook in de Nederlanden veel rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid voorkwam. Ook in dat opzicht was er weinig verschil tussen het Rijnland en de Staatse gebieden.

De geringe efficiëntie van de overheidsadministratie leidde er ook in het Rijnland vaak toe, dat uit conflicten tussen territoriale en lokale besturen soortgelijke problemen ontstonden als zich in de Staatse gebieden voordeden. Nergens bestond een maatschappelijke integratie van Joden en niet-Joden. Zodra rechtsregels strijdig bleken met in de samenleving bestaande normen²⁹⁸ ten aanzien van Joden, moest de overheid een stap terugdoen. Bij deze stap terug bleek dan wel een zeer belangrijk verschil op te treden: in het algemeen was men in het Rijnland in staat de regels te handhaven voor de meer welvarende Joden, terwijl in de Staatse gebieden de voortdurende onzekerheid gemakkelijker verdragen werd door de minst draagkrachtigen. Er ontstond zodoende een concentratie van paupers in Limburg en van meer welgestelden in de Rijnlandse streken.

Daarnaast dient men zich af te vragen of de wankelende juridische basis, die ten grondslag lag aan het verblijf van Joden in de streken tussen Maas en Rijn geen negatieve invloed uitoefende op hun mogelijkheden om zich te ontplooien en met name op hun economische activiteiten. Een groot deel van de opvattingen, die men in de literatuur terugvindt, steunen de veronderstelling dat de Jodenpolitiek vooral negatief werkte op hun kansen in handel en nijverheid. Daarbij werd er de nadruk op gelegd, dat er een duidelijk verband bestaat tussen de bescherming van de eigendom en de economische groei.²⁹⁹ Met name werd betoogd, dat de algemene onvolkomenheid van de wetgeving op het stuk van eigendomsrechten de

²⁹⁸ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5 Aufl., hrsg. von J. Winkelmann, Tübingen 1972, p. 126.

²⁹⁹ D. C. North and R. P. Thomas, *The rise of the western world. A new Economic History*, Cambridge 1973, p. 91-101.

toepassing van technologische vernieuwingen sterk remde.³⁰⁰ Ten aanzien van de Joden werd er steeds op gewezen, dat hun politieke positie hen reeds vroegtijdig uit de landbouw dreef³⁰¹ en hun een grote voorkeur bezorgde voor activiteiten die hen niet aan een vaste verblijfplaats bonden.³⁰²

Daaruit zou men mogen afleiden, dat het wankele bestaan, dat vele Joden tijdens het Ancien Régime leidden, vrijwel uitsluitend voortvloeide uit het ten aanzien van hen gevoerde overheidsbeleid. Een dergelijk causaal verband tussen Jodenpolitiek en Joodse welvaart lijkt echter een wat overtrokken stellingname.

Tegenover de opvattingen, die hierboven werden weergegeven, kunnen immers andere argumenten worden gesteld. Lang vóór het ontstaan van het mercantilisme slaagden de Joden er in de negatieve selectie, voortkomend uit de gevoerde Jodenpolitiek, om te buigen in een positieve selectie door aanpassing van de door hen te verrichten maatschappelijke taken. Dat impliceerde, dat de bemoeienissen van de overheid allerminst uitsluitend remmend werkten.³⁰³

In hoeverre de specifieke Jodenbelastingen negatief op de economische activiteit der Joden werkten, is evenmin duidelijk. Dat hing mede af van de wijze, waarop de overheid haar inkomsten gebruikte: puur voor consumptieve doeleinden, of mede voor het stimuleren van investeringen.³⁰⁴ Wat de Jodenbelastingen in onze streken betrof, constateerden wij in dat opzicht reeds grote verschillen tussen enerzijds Elsloo, waar de belasting bestond uit rundertongen, die uitsluitend geconsumeerd konden worden, en anderzijds Pruisen, waar o.a. een Jodenbelasting bestond, die specifiek gericht was op het stimuleren van de porselein- en aardewerkindustrie. Men verplichtte de Joden de verkoop van die producten te bevorderen door hen bij huwelijken, geboorten en begravenissen een hoeveelheid porselein te laten afnemen ter voldoening van belastingplichten. Dergelijke vormen van indirecte beïnvloeding van de economische ontwikkeling kunnen zeer belangrijk zijn geweest.

Men mag de daaruit voortvloeiende gunstige effecten evenwel

³⁰⁰ North and Thomas, o.c., p. 93.

³⁰¹ M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, hrsg. von S. Hellman u. M. Palayi, München 1923, p. 306.

³⁰² J. C. G. M. Jansen, *Continuïteit en discontinuïteit*, o.c., p. 65-66.

³⁰³ J. U. Nef, *La naissance de la civilisation industrielle et le monde contemporain*, Paris 1954, p. 173-174.

³⁰⁴ F. C. Lane, *The Role of government in economic growth in early modern times*, *The Journal of Economic History*, Vol 35, 1975, p. 8-17.

meestal niet geheel op het konto der overheid schrijven. Zij sproten immers grotendeels voort uit de wijze, waarop de Joden reageerden op de beperkingen die hen door de overheid werden opgelegd en slechts in beperkte mate uit de wijze, waarop de overheid gebruik maakte van mogelijkheden, die de aanwezigheid van Joden binnen haar territorium bood. Aan dat laatste ware slechts te denken, indien er sprake is van een integratie van Jodenpolitiek en algemene economische politiek. Van een dergelijke integratie mag men zich, zoals wij zagen, geen al te grote voorstelling maken. In de Staatse gebieden ontbrak zij ten enenmale, omdat er geen samenhangende economische politiek werd gevoerd³⁰⁵, maar ook in Pruisen waren de Joden geen hoeksteen van de economische politiek. Zelfs in de dagen van Frederik de Grote was hun rol, behoudens in de voormalige Poolse gebieden³⁰⁶, van ondergeschikt belang en van aanvullende aard.³⁰⁷ Hoe men de zaak ook wendt of keert, men kan niet ontkennen, dat voor de ontwikkeling van de Joodse economische activiteiten en hun bijdrage aan de veranderingen in de samenleving, de eigen inbreng aanmerkelijk belangrijker was, dan de koers die de overheid voor hen uitstippelde. De feitelijke interactie tussen Joden en overheid blijft duister.

De consequentie van deze verhoudingen is voor ons onderzoek ernstig. Hier stuiten wij op een fundamenteel probleem van de 18e eeuwse samenleving, dat in de 18e eeuw zelf wellicht het duidelijkst door de Verlichting onder woorden werd gebracht. Zij zag zich geconfronteerd met de tegenstelling tussen idee en werkelijkheid, tussen wetten en gebeurtenissen.³⁰⁸ Evengoed als moderne historici beseften de 18e eeuwse denkers, dat er in de historie van hun tijdvak een groot verschil was tussen datgene, wat in wetten werd voorgeschreven en datgene, wat in de praktijk werd toegepast. Men kan zich niet ernstiger vergissen, dan door te denken, dat de verhouding tussen de godsdiensten tijdens het Ancien Régime wordt weerspiegeld door de tekst van verordeningen³⁰⁹ of dat de groei van de nijverheid voortspoot uit de voorschriften van de overheid

³⁰⁵ W. D. Voorthuysen, *De republiek der Verenigde Nederlanden en het Mercantilisme*, 's-Gravenhage 1965, p. 126-130.

³⁰⁶ W. O. Henderson, *Studies in the economic policy of Frederick the Great*, London 1963, p. 90 en p. 117-8.

³⁰⁷ Henderson, o.c., p. 81, 88, 93 en 100.

³⁰⁸ E. Cassirer, *La philosophie des Lumières*, Paris 1970, p. 107.

³⁰⁹ P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, Assen 1975, p. 457-460.

en haar subsidies.³¹⁰ Zo ook had de ontplooiing van de Joodse gemeenschap in Limburg betrekkelijk weinig van doen met het ten aanzien van deze groep gevoerde overheidsbeleid.

De oorzaak van deze spanning tussen beleid en werkelijkheid moet wel zeer fundamenteel zijn en voortvloeien uit spanningen, die de 18e eeuwse samenleving diep beroerden. Waar de moeilijkheid zat is niet helemaal duidelijk. Er worden zeer verschillende factoren genoemd. Montesquieu zocht de kern van het probleem in de wijze, waarop in de 18e eeuw het politieke leven was geïnstitutionaliseerd. Ter oplossing van dit soort problemen pleitte hij voor het inrichten van een constitutie.³¹¹ Heden ten dage denkt men ook aan sociale en antropologisch-wijsgerige grondslagen, naast de politieke. De ingrijpende sociaal-economische veranderingen van de 18e eeuw leidden tot een steeds sterker wordende behoefte bij leidende kringen, om hun positie te handhaven. Er werd een repressie georganiseerd, die steeds feller werd.³¹² De belangenbehartiging van het individu overschaduwde de visie op de samenleving als geheel. Men moest opnieuw op zoek gaan naar het gemeenschappelijke, waarbij persoonlijke belangenbehartiging overwonnen moest worden.^{312a} Deze visie scheen in de 18e eeuw door o.a. Kant te worden onderschreven. Deze denker constateerde, dat er wel vragen gesteld werden naar het menselijk denken, handelen en hopen, maar niet naar de mens zelf. De vraag naar de samenhang bleef uit.³¹³ Foucault nam onlangs deze antropologische gedachte weer op. Hij constateerde, dat het denken omstreeks 1770 de mens tot vreemdeling van zichzelf heeft gemaakt. Het schijnt, dat de maatschappelijke evolutie wordt bepaald door mechanismen, die buiten het menselijk bewustzijn vallen.³¹⁴ De samenleving werd opgebouwd uit persoonlijk handelen en buiten de overheidssfeer liggende dragers van maatschappelijke macht³¹⁵ en is niet vooraf gegeven en niet schematisch. Wil men haar kennen, dan zal men bij zijn onderzoek moeten uit-

³¹⁰ Barkhausen, o.c., p. 290-292.

³¹¹ M. Hüllung, *Montesquieu and the old Regime*, Berkely 1976, p. 212-213.

³¹² P. Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, Vol II, *The Science of Freedom*, London 1973, p. 426; Cfr. A. Zysberg, *La société des galériens au milieu du XVIIIe siècle*, *Annales ESC.*, 30e année, 1975, p. 43-66. en A. Abbiatecci e.a., *Crimes et criminalité en France 17e-18e siècles*, Paris 1971, passim.

^{312a} Ph. Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1975, p. 59 en 72-73.

³¹³ M. Buber, *De vraag naar de mens*, Bilthoven 1957, p. 12-13.

³¹⁴ Foucault, *De woorden en de dingen*, Bilthoven 1973, p. 246.

³¹⁵ N. Luhmann, *Macht*, Stuttgart 1975, p. 92.

gaan van de plaats van het individu in de samenleving en van buiten de overheids sfeer komende invloeden. Alleen vanuit het apriori der zich uit de betrekkingen van individuen en groepen ontwikkelende samenleving zou een realistisch beeld van de historische werkelijkheid ^{315a} van het Ancien Régime te distilleren zijn. In hoeverre deze opvattingen juist zijn, kan wellicht worden getoetst aan de hand van een beknopt overzicht van de Jodenpolitiek, die tijdens de Franse Revolutie en het Napoleontisch Keizerrijk werd gevoerd. In die periode werden immers de grondslagen van het oude recht omvergoorpen, kwam de emancipatie der Joden tot stand en werd gestreefd naar het tot stand brengen van een belangengemeenschap van Joden en Fransen.

IV. Jodenpolitiek tijdens het Franse Bewind.

In de eerste twee paragrafen van deze studie werd uiteengezet, hoe veranderingen in machts- en gezagsstructuren zich in het Limburgse in het leven der Joden in de periode vóór 1795 manifesteerden. In de daaropvolgende periode, die tussen 1795 en 1814, stond het Maasdal geheel onder de invloedssfeer van het Franse bestuur, zodat ons onderzoek zich thans kan beperken tot de Jodenpolitiek van de Franse Revolutie en het Keizerrijk.

Na de mislukte pogingen van de Franse legers onder Dumouriez, om de Oostenrijkse Nederlanden te bezetten in de eerste maanden van 1793 ³¹⁶, overstroonden de volkslegers van Carnot in de zomer van 1794 immers dit gebied. Met de capitulatie van Maastricht werd op 4 november 1794 de verovering van de Zuidelijke Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en grote delen van het Rijnland voltooid. ³¹⁷ Het Franse bestuur bracht al voordat de nationale conventie op 1 oktober 1795 besloot tot inlijving van de gehele Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom ³¹⁸, een uitermate grondige reorganisatie van de bestuurlijke indeling van het gebied tot stand. Voortaan is er in plaats van de tientallen territoria uit de 18e eeuw in Limburg nog slechts sprake van twee departementen, nl. dat van de Nedermaas

^{315a} M. Foucault, *Archäologie des Wissens*, Frankfurt am Main 1973, p. 183-190.

³¹⁶ W. J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omfattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg*, dl II, Assen 1974, p. 105.

³¹⁷ Alberts, *Geschiedenis*, o.c., II, p. 107.

³¹⁸ Ph. Sagnac, *Le Rhin français pendant la Révolution et l'Empire*, Paris 1917, p. 123-125.

en dat van de Roer.³¹⁹ Dit laatste departement, dat de gehele Nederrijn omvatte, werd pas in 1802 bij Frankrijk gevoegd³²⁰ terwijl Nedermaas al in 1795 met Frankrijk werd verenigd.

Vrijwel tegelijk met de inlijving werden de grondslagen van het recht in de nieuw verworven gebieden grondig herzien. Zowel op het gebied van het bestuur, dat sterk werd gecentraliseerd, als op het terrein van het economische en maatschappelijke leven, waar de traditionele voorrechten werden opgeheven, werd ingrijpend vernieuwd.³²¹ De maatschappelijke omwenteling van de Franse Revolutie had ook consequenties voor het beleid ten opzichte van de Joden. Met de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk werd immers in oktober 1795 ook de Franse Jodenwetgeving in het Maasdal van kracht. Die wetgeving was overigens op dat moment uitermate summier. Zij bestond eigenlijk slechts uit een principebesluit, waarmee in feite nauwelijks iets geregeld werd.³²² Op 27 september 1791 had de Assemblée Nationale namelijk na langdurige debatten besloten aan de Joden volledig burgerrecht te verlenen.³²³ Wil men het grote belang, alsmede de beperkte draagwijdte van dit besluit goed zien, dan is het nodig zijn totstandkoming kort te schetsen. Al tijdens het Ancien Régime waren er in Frankrijk vaak problemen rond de specifieke Jodenbelastingen, die met name in de Elzas geheven werden.³²⁴ Vooral de zogenaamde 'Judenleibzoll', een alleen voor Joden geldende verplichting, om bij het binnenkomen van het land een persoonlijk invoerrecht te betalen, alsof het om goederen of om vee ging, was zeer omstrede. Al in de 17e eeuw had de Franse koning gepoogd hier ordenend op te treden, echter zonder veel resultaat. Ook daarna bleef het vraagstuk moeilijk. Een door Lodewijk XV in 1724 ingestelde commissie slaag-

³¹⁹ H. Hardenberg, *Inventaris der archieven van het Arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814). Met een inleiding over de vorming van het grondgebied en de geschiedenis der bestuursinstellingen*, 's-Gravenhage 1946, p. XXIII-XXV; E. M. Nuyens, *Het departement van de Nedermaas in 1808, Historische Atlas van Limburg*, afl. 1-3, Assen 1977. Inleiding, p. 1-5.

³²⁰ G. Lefebvre, *Napoléon*, Paris, 6e ed., 1969, p. 101-2.

³²¹ Alberts, *Geschiedenis*, o.c., II, p. 117-8.

³²² F. Delphech, *La Revolution et l'Empire, Histoire des Juifs en France*, Toulouse 1972, p. 276.

³²³ Z. Szajkowski, *Protestants and Jews of France in fight for emancipation, 1789-1791, Jews and the French Revolution of 1789, 1830 and 1848*, New York 1970, p. 383.

³²⁴ D. Feuerwerker, *L'abolition du péage corporel en France, Annales E.S.C.*, 17e année, 1962, p. 857-872.

de er na vierendertig jaar studie in, de 'Leibzoll' in twee dorpen te doen afschaffen.³²⁵

Het voortdurend beroep op oude privileges maakte de strijd om het Jodenrecht tot een onderdeel van de strijd om het centralisme.³²⁶ Toch slaagde de Franse regering er nog voor de Revolutie in enige belangrijke maatregelen te treffen. Op 11 januari 1784 werd bij Edikt de 'Judenleibzoll' afgeschaft³²⁷, terwijl op 10 juli 1784 een Jodenstatuut voor de Elzas werd vastgesteld als een soort compensatie voor de opwinding, die met name in Straatsburg was ontstaan door het afschaffen der 'Leibzoll'.³²⁸ In dit statuut werd de vestiging van Joodse immigranten verboden en werden de economische activiteiten en sociale relaties der Joden geregeld³²⁹, d.w.z. beperkt.

Enkele zeer belangrijke vraagstukken, zoals die welke verband hielden met de scherpe concurrentie, die de Joden de Christelijke handelaren aandeden en de vermeende Joodse woekerpraktijken, werden door het Jodenstatuut niet opgelost. Vandaar dat de Staten-Generaal in 1789 via de 'Cahiers des Doléances' aanstonds opnieuw met het Jodenvraagstuk geconfronteerd werden. In niet minder dan 307 cahiers werd dit probleem aangeroerd.³³⁰ Anti-Joodse uitlatingen en de Joden welgezinde beschouwingen hielden elkaar daarbij nagenoeg in evenwicht. Met name het economisch probleem bleek zeer delicaat: verdreef men de Joden, dan verstikte men in de oostelijke gebieden, waar veel Joden woonden, de economie; nam men hen voor lief, dan liep men de kans dat zij de middenstand doodconcurrerden.³³¹ Ondanks velerlei actie³³² en zelfs agitatie³³³ werd voorlopig niets ondernomen. Duidelijk was slechts, dat met het aannemen van de Verklaring van de rechten van de mens op 27 augustus 1789, waarin werd gestipuleerd dat alle mensen vrij en gelijk

³²⁵ Feuerwerker, o.c., p. 858-9.

³²⁶ Z. Szajkowski, *The Jewish problem in Alsace, Metz and Lorraine on the Eve of the Revolution of 1789*, o.c., p. 301-303.

³²⁷ Feuerwerker, o.c., p. 868-9.

³²⁸ Szajkowski, *The Jewish problem in Alsace*, o.c., p. 317-8.

³²⁹ R. Anchel, *Les lettres patentes du 10 juillet 1784 pour les Juifs d'Alsace*, *Les Juifs de France*, Paris 1946, p. 213-4.

³³⁰ D. Feuerwerker, *Les Juifs en France. Anatomie de 307 Cahiers de doléance de 1789*, *Annales E.S.C.*, 1965, p. 45-61.

³³¹ M. Maignial, *La Question Juive en France en 1789*, Paris 1903 (overdruk), p. 232.

³³² Delphech, o.c., p. 278.

³³³ G. Lefebvre, *La Revolution française*, 6e ed., Paris 1969, p. 146; dez., *La Grande peur de 1789*, Paris 1902, p. 131-2.

geboren waren, als zodanig niets ten gunste van de Joden was gezegd.³³⁴ Pogingen van de Jacobijnen in 1790 om op zakelijke basis tot een oplossing te komen³³⁵ liepen slechts uit op scherpe interne tegenstellingen tussen groepen rond Mirabeau enerzijds en Reubell anderzijds.³³⁶

Herhaaldelijk werd het onderwerp in de Nationale Vergadering ter sprake gebracht, voornamelijk door Abbé Grégoire.³³⁷ Pas enkele weken na de aanvaarding van de constitutie op 27 september 1791 kon een voorstel van Dupont aanvaard worden, om artikel VI van de Verklaring van de rechten van de mens, waarin vrijheid van godsdienstuitoefening werd gegarandeerd, ook op de Joden toe te passen.³³⁸ De bedoeling was daarmee een beslissing over de sociale en economische positie der Joden te voorkomen. Feitelijk werd de maatschappelijke positie der Joden daarmee echter enorm verbeterd. De verlening der burgerrechten aan de Joden veroorzaakte een golf van enthousiasme onder deze groep.³³⁹ Zelfs in Duitsland werden door deze beslissing heel wat emancipatorische krachten losgemaakt.³⁴⁰ Van grote betekenis was ook, dat er nu vrijwel een einde kwam aan de discriminatie van Joden tijdens juridische procedures.³⁴¹

De Joden hadden echter nog steeds te lijden onder de diepgewortelde vooroordelen van de bevolking³⁴² en incidenteel ook van overheidsfunctionarissen. Vooral van dat laatste verschijnsel treft men in Limburg in de eerste jaren na de inlijving bij Frankrijk nogal wat voorbeelden aan. Zo riepen enkele kleine incidenten, die plaats vonden in de tweede helft van augustus 1796, een enorme beroering op, die lange tijd tot een omvangrijke anti-Joodse actie dreigde te leiden. Op 20 augustus 1796 waren er wat verwarde berichten over een gewelddadige inval van een Joodse douanier in een wo-

³³⁴ A. Herzberg, *The french Enlightenment and the Jews. The origins of modern Antisemitism*, New York 1968, p. 339.

³³⁵ M. Ginsburger, Nancy et Strasbourg, *Revue des Etudes Juives*, t 89, 1930, p. 79-85.

³³⁶ Delphech, o.c., p. 279.

³³⁷ R. Mahler, *A History of modern Jewry 1780-1815*, London 1971, p. 25-47.

³³⁸ Mahler, o.c., p. 46-47.

³³⁹ R. Learsi, *Het Joodse Volk. Van de verwoesting van Jeruzalem tot onze dagen*, Amsterdam 1955, p. 206.

³⁴⁰ A. Kober, *The french Revolution and the Jews in Germany*, *Jewish Social Studies*, vol VII, 1945, p. 291-322.

³⁴¹ Ook dit probleem zal later nog uitvoerig worden behandeld.

³⁴² A. Eban, *Mijn volk. De geschiedenis der Joden*, Amsterdam 1971, p. 201.

ning in Gulpen, waarbij twee Joden werden gewond.³⁴³ Vrijwel tezelfdertijd begon de bestuurder van de in de Zuidelijke Nederlanden veroverde gebieden Bouteville, zich op grond van verklaringen van gevangengenomen Joden zorgen te maken over vermeende bendevoering onder de Joden langs de Maas en elders.³⁴⁴ Spoedig bereikten het bestuur van het departement van de Nedermaas verzoeken, om een onderzoek in te stellen naar de criminele gedragingen van de Joden in Eijsden.³⁴⁵ Deze ongerustheid werd versterkt door berichten uit de cantons Meerssen, Bree en Peer, waar de cantoncommissarissen de Joodse colporteurs aansprakelijk probeerden te stellen voor recente criminele gebeurtenissen.³⁴⁶ De achtergrond van deze beroering werd wel gevormd door het toenemend verzet tegen het Franse bestuur³⁴⁷, waartegen een aantal onervaren lokale bestuurders niet bleek opgewassen. Zij hadden behoefte aan een zondebok. De Joden kwamen voor die rol eens te meer in aanmerking. Een voorstel van een van die lokale bestuurders, om alle Joodse huizen in Eijsden, Valkenburg, Meerssen, Schimmert en Beek te doorzoeken³⁴⁸, om zo eindelijk te ontdekken, wie de brigands waren, die het nieuwe bestuur het leven zo lastig maakten, kreeg een warm onthaal.³⁴⁹ Parijs ging weliswaar niet accoord met huiszoekingen bij alle Joden — waartoe men intussen al lijsten van Joodse inwoners der dorpen Eijsden, Meerssen, Beek en Elsloo had laten aanleggen³⁵⁰ — maar vond wel, dat men

³⁴³ R.A.L., Notariële Archieven, 514, Notaris Henricks te Gulpen. Verklaring van Hertog Isaac, 3 fructidor an IV (1 aug. 1796).

³⁴⁴ *Correspondance de Bouteville*, ed. par E. Hubert, Bruxelles 1929, t I, p. 445-450, brieven van Bouteville aan de Commissaris van het departement Jemappes en aan de Minister van Politie te Parijs, 14 fructidor an IV (31 aug. 1796).

³⁴⁵ *Correspondance de Bouteville*, o.c., II, p. 131, brief van Bassage, Commissaris van het Ourthedepartement, d.d. 15 brumaire an V (27 okt. 1796).

³⁴⁶ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, no. 4311, brieven van 16 brumaire an V (6 nov. 1796), 20 brumaire an V (11 nov. 1796) en 27 brumaire an V (17 november 1796) aan commissaris Girard.

³⁴⁷ Th. Vandebeeck en J. Grauwels, *De boerenkrijg in het departement van de Nedermaas*, Hasselt 1961, passim; P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, t. III, Bruxelles 1926.

³⁴⁸ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, 4311, de Commissaris van het canton Meerssen aan departementscommissaris Girard, 16 brumaire an V (28 okt. 1796).

³⁴⁹ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, 4285, brief van Girard aan de Minister van Politie, 1 pluviöse an V (20 jan. 1797).

³⁵⁰ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, 4311, staten van Joden in Meerssen, Beek, Elsloo en Eijsden, germinal an V (mrt.-apr. 1797).

alle Joden in het departement van de Nedermaas onder het vreemdelingenrecht kon brengen.³⁵¹ Daarmee was de verlening van burgerrecht feitelijk weer teniet gedaan. Tot uitvoering kwam het overigens niet, omdat de hemel voor het Franse bestuur intussen weer wat was opgeklaard.³⁵²

Was de sociale zekerheid, die de Joden door de wetgeving van 27 september 1791 geboden werd, zeer betrekkelijk, tot een oplossing van de economische spanningen tussen Joden en niet-Joden kwam het in het geheel niet. De klachten over Joodse woeker op het platteland, waar vaak een groot gebrek aan liquide middelen bestond, alsmede die over oneerlijke concurrentie, die in de 'Cahiers' van 1789 zo'n grote rol hadden gespeeld³⁵³, begonnen spoedig weer door te klinken.³⁵⁴ De toename der klachten in het crisisjaar 1805 deed Napoleon besluiten de knoop door te hakken.³⁵⁵ Na aanvankelijk voorgestelde radicale maatregelen te hebben verworpen³⁵⁶, besloot hij een Sanhedrin, een algemene vergadering der Franse Joden, bijeen te roepen, om de integratie der Joden te bevorderen en 'de burgerlijke moraliteit der Joden te doen herleven, die zij in vele eeuwen van onwaardig bestaan hadden verloren'.³⁵⁷ Intussen werd de executie van schulden bij Joden in enige delen van het Rijk een jaar lang opgeschort.³⁵⁸ Het Sanhedrin kwam op 15 juli 1806 bijeen. Tweeëntwintig Franse, Belgische en Rijnlandse departementen waren aanwezig.³⁵⁹ Nedermaas was vertegenwoordigd door de enige daar woonachtige Jood, die Frans sprak, David Joseph.³⁶⁰ De vergadering bereikte, dat de Joden hun lot onverbrekelijk verbonden met dat van Frankrijk. Zij deden afstand van de jurisdictie der rabbijnen; van hun zelfbestuur en van de hoop op terugkeer naar Israël.³⁶¹ Van zijn kant dacht de Franse keizer de integratie te

³⁵¹ R.A.L., Archief van het departement van de Nedermaas, De Minister van Politie aan Girard, 17 germinal an V. Antwoord daarop 26 germinal an V (25 april 1797).

³⁵² Vandebecq en Grauwels, o.c., p. 148.

³⁵³ D. Feuerwerker, *Anatomie de 307 cahiers de doléance*, o.c., p. 50-52.

³⁵⁴ Delphech, o.c., p. 287.

³⁵⁵ R. Anchel, *Les Juifs de France*, o.c., p. 240-1.

³⁵⁶ A. Eban, o.c., p. 202, overziet een deel van deze ontwikkeling.

³⁵⁷ E. H. Flannery, *The Anguish of the Jews. Twenty-three centuries of Antisemitism*, New York 1965, p. 163.

³⁵⁸ Anchel, o.c., p. 242.

³⁵⁹ R. Anchel, *Napoléon et les Juifs*, Paris 1928, p. 138.

³⁶⁰ Paris, Archives nationales, F. 19-11023, De prefect aan de Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 4-7-1806.

³⁶¹ Eban, o.c., p. 203.

kunnen bevorderen door een decreet, dat de economische activiteiten van de Joden regelde: het leningbedrijf werd binnen bepaalde grenzen genormaliseerd; voor de uitoefening van handel werden de Joden patentplichtig verklaard; de vestiging van vreemde Joden in het Rijk werd sterk beperkt.³⁶² Het decreet veroorzaakte nogal wat verontwaardiging, ook in het departement van de Nederraas, waar men beducht was voor de mogelijkheid, dat een minder tolerant regime in de toekomst wellicht de verstrekking van patenten zou weigeren.³⁶³ Dit protest maakte evenwel zo weinig indruk in Parijs, dat men het niet eens registreerde.³⁶⁴ Napoleon's Jodenpolitiek is in de literatuur zeer verschillend beoordeeld. Spreekt de een over hem als de ondertekenaar van een 'Decret infame'³⁶⁵, anderen zien hem als een grondlegger der emancipatie.³⁶⁶ Wellicht benadert Anchel de waarheid het dichtst door te wijzen op het tweeslachtig karakter van Napoleon's handelwijze.³⁶⁷

Hoewel in de tijd van de Franse overheersing inderdaad de emancipatie der Joden tot stand kwam^{367a} en de relatie tussen deze groep en de nationale gemeenschap aanzienlijk werd verbeterd, gold ook voor de Franse tijd, dat de directe invloed van het politieke handelen op het welzijn der Joden voor discussie vatbaar was. Het revolutionaire bewind stelde zich zeer aarzelend op en liep in wezen met een grote boog om het kardinale probleem heen. Napoleon had vooral interesse in recht en orde en was slechts na enige aarzeling bereid om gebruik te maken van de assimilatiebeweging onder de Joden³⁶⁸ om een ook door hen zelf gewenste integratie binnen het Franse staatsverband te beproeven. Het grote verschil met de 18e eeuw bestond in de — vaak enthousiaste — aanvaarding door de Joden zelf van de getroffen maatregelen. In veel sterkere mate dan voorheen bleken de Joden bereid hun sociale en religieuze identiteit op te offeren ter wille van een integratie in het omringende staatsverband. De beslissende nieuwigheid

³⁶² Mahler, o.c., p. 72-73.

³⁶³ Anchel, Napoléon, o.c., p. 407.

³⁶⁴ Anchel, Napoléon, o.c., p. 407.

³⁶⁵ Mahler, o.c., p. 72.

³⁶⁶ Revkin, *The shaping of Jewish History. A radical new interpretation*, New York 1971, p. 176.

³⁶⁷ Anchel, *Les Juifs*, o.c., p. 261.

^{367a} D. Feuerwerker, *L'émancipation des Juifs en France*, Paris 1976.

³⁶⁸ J. Katz, *Out of the Ghetto. The social background of the Jewish emancipation*, Cambridge Mass. 1973, p. 57-79.

was de hoge mate van adaptatie.

Dit nieuwe element droeg in hoge mate bij tot het ontstaan van een situatie, waarin de overheid ook ten aanzien van de Joden een veel duidelijker stempel op de ontwikkeling van de samenleving ging drukken. Tijdens het Ancien Régime was dit slechts in geringe mate het geval geweest. Dit dwingt ons precieser te formuleren welke betekenis men in het door ons ondernomen onderzoek aan de rol van politieke en institutionele ontwikkelingen mag toekennen voor de ontplooiing van het individu in de samenleving. Helaas wordt die vraag in de literatuur zelden of nooit gesteld. Zelfs de theoretische beschouwingen van sociologen en politicologen munten in dit opzicht niet uit door duidelijkheid. In feite is er slechts de recente beschouwing van Foucault, die probeerde te verduidelijken waarom in de 17e en 18e eeuw de overheid zo vaak met een échec geconfronteerd werd, wanneer zij probeerde de maatschappelijke ontwikkeling te beïnvloeden.³⁶⁹ Hij wees er op, dat tijdens het Ancien Régime ieder sociaal stratum zijn eigen ruimte had voor getoleerde wetsontduiking. Het bestaan van privileges voor groepen en individuen, de overvloed van ontelbare malen herhaalde, maar nooit geëffectueerde voorschriften, de veronachtzaming van haar taak door de administraties en de stilzwijgende instemming van de overheid bij burgerlijke ongehoorzaamheid, vormden de uitingen van dit verschijnsel. Het spel van illegale gedragingen van burgers en overheid, over en weer, vormde een onderdeel van het politieke en economische leven.³⁷⁰

Het is zeker juist, dat de maatschappelijke en economische veranderingen, die zich op het einde van de 18e eeuw begonnen aan te kondigen en die zich o.a. manifesteerden in toenemende afhankelijkheid en het ontstaan van fabrieken, die een duidelijk organisatiepatroon vergden³⁷¹, een krachtige bestrijding van dit onwettig gedrag inluiden. Aanvankelijk vond dit plaats in de vorm van een toename van repressie³⁷², later in de vorm van versterking der legale autoriteit, die werd gehandhaafd door een ambtenarencorps, dat

³⁶⁹ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975, p. 84-91.

³⁷⁰ Foucault, o.c., p. 84-86.

³⁷¹ S. Pollard, *Die Fabriksdisziplin in der industriellen Revolution, Die Soziale Frage. Neuere Studien zur Lage der Fabrikarbeiter in den Frühphasen der Industrialisierung*, Stuttgart 1967, p. 159-185.

³⁷² J. M. Beattie, *The pattern of crime in England 1660-1880, Past and Present*, no 62, 1974, p. 47-50.

handelde volgens een functionele en in algemene termen gedefiniëerde 'plicht van staat'.³⁷³

Lange tijd had het er evenwel niet naar uitgezien, dat de overheid een zo duidelijke rol kreeg toegemeten. Montesquieu had een nog duidelijke relatie tussen wetgeving en lokale traditie voorgestaan en een situatie, waarin morele standaarden via de wetten van de staat werden opgelegd, afgewezen.³⁷⁴

Het was pas het utilitarisme, dat een kloof tussen macht en moraal, tussen werkelijkheid en ideaal tot stand bracht en de nadruk legde op machtsdimensies, waarvan zij alle heil verwachtten.³⁷⁵ In de rug gesteund door de gedachte, dat een samenleving identiek was aan een natie, waarmee een natuurlijk kader voor iedere politieke gemeenschap was gevonden³⁷⁶, slaagden zij erin de idee van monopolisering van macht in handen van de staat³⁷⁷ opgeld te laten doen. Hoewel van talrijke zijden benadrukt werd, dat de staat erin moet slagen individuele vrijheden te verzoenen met de handhaving van morele controle, wil een samenleving kunnen voortbestaan³⁷⁸, dat aan de politiseerbaarheid van macht grenzen zijn gesteld door het optreden van kleine gemeenschappen, zoals de familie³⁷⁹ en dat de omvang der relatiepatronen, de ingewikkeldheid der samenleving en de voorkeur voor de te bereiken doeleinden de machtsuitoefening nauw begrensd³⁸⁰, bleef toch, mede onder invloed van Weber, de gedachte levend, dat de overheid zijn wil ook tegen de zin van de leden der gemeenschap door kan zetten.³⁸¹

In de 18e eeuw was dit alles geen werkelijkheid. De samenleving werd toen nog vooral opgebouwd door handelingen van individuele personen, waarop door de overheid nauwelijks door het aanpassen van rechtsregels werd gereageerd. De initiërende rol van de

³⁷³ M. Weber, *Essays in Sociology*, ed. by H. H. Gerth and C. W. Mills, London 1946, p. 228-9.

³⁷⁴ G. C. Morris, Montesquieu and the varieties of political experience, *Political ideas*, ed. by D. Thomson, Hammondswoth 1975, p. 84.

³⁷⁵ A. W. Gouldner, *De naderende crisis van de westerse sociologie*, Bilthoven 1974, p. 110-111.

³⁷⁶ H. Lefebvre, *De l'Etat I - L'état dans le monde moderne*, Paris 1976, p. 8.

³⁷⁷ N. Luhmann, *Macht*, Stuttgart 1975, p. 93.

³⁷⁸ Zo Drukheim, gec. door A. Giddens, Capitalism and modern social theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber, Cambridge 1975, p. 98-99.

³⁷⁹ Luhmann, *Macht*, o.c., p. 91-93.

³⁸⁰ T. Parsons, *The social system*, New York 1966, p. 122.

³⁸¹ Giddens, o.c., p. 154-156.

overheid was zeer beperkt. Vanaf de Bourgondische tijd tot Joseph II ontzagen de vorsten het eigen lenen in de gewesten van de Zuidelijke Nederlanden: 'Hun politiek tastte de lokale rechten en autoriteiten zo min mogelijk aan en trachtte slechts over hen heen het gezag van een centrale regering te handhaven'.³⁸² Voor de geschiedenis der Joden in het Maasdal betekent dat, dat met de schets van hun relatie tot de overheid slechts een zeer beperkte aanzet tot de kennis van hun maatschappelijke ervaringen en economische betekenis werd gegeven. De wezenlijke betekenis van deze groep voor de ontwikkeling van de 18e eeuwse samenleving kan slechts worden verhelderd door een diepgaande analyse van hun activiteiten en hun contacten met de omgeving, waarin zij soms mede door bemiddeling van de overheid gingen leven.

³⁸² E. H. Kossman, *De lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam 1976, p. 24.

WAANZIN EN REPRESSIE

De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw

door

J. C. G. M. JANSEN

In de Middeleeuwen had de westerse mens een merkwaardig soort betrekking tot de waanzin. Meestal werd de waanzinnige door zijn directe omgeving verzorgd, soms werd hij weggejaagd om in een andere stad zijn leven voort te zetten. Nooit werd hij werkelijk uit de samenleving gestoten. Integendeel, men beschouwde de waanzin als een spiegelbeeld van de wereld, die niet meer dan ijdelheid en valse schijn was.

De oprichting van het 'Hopital General' in Parijs in 1657 markeert het ontstaan van een geheel andere houding ten opzichte van de waanzinnige. In de inrichtingen, die onder het bestuur van het Hopital General vallen, wordt aan talloze armen, gebrekkigen en geesteszieken onderdak en voedsel verstrekt. Zij worden geplaatst in een administratieve orde, die buiten de gevestigde autoriteiten en buiten de rechtbanken om, beslist, oordeelt en uitvoert. Er is geen enkele verwantschap met enige vorm van medisch denken. De arme, de zieke, de gebrekkige en de waanzinnige worden eenvoudig ondergebracht in een gemeenschap, die totaal verschilt van de normale samenleving. Zij worden uit de maatschappij gebannen.

De gedachte, die ten grondslag lag aan de oprichting van het Hopital General heeft zich in korte tijd over een groot deel van West-Europa verbreid. Zelfs in een betrekkelijk kleine stad als Roermond werd in 1760 een Hospitaal Generaal opgericht. Ook daar, waar de organisatie van de sociale zorg niet de vorm aannam van een administratieve eenheid, zoals in Maastricht, werd de scheiding tussen de leefeenheden van minder validen en de stedelijke samenleving in de loop van de 18e eeuw toegepast. De vraag rijst dan, wie in inrichtingen geplaatst werd en om welke reden. De beantwoording van die vragen kan ons immers heel wat leren over wijzigingen in de structuur van de samenleving.

Uiteraard is het niet zo eenvoudig iets te weten te komen over de

achtergronden van de plaatsing van individuele personen in inrichtingen van sociale zorg. Toevallig zijn in Maastricht een betrekkelijk groot aantal gegevens bewaard over de plaatsing van allerlei personen in het zinnelozenhuis, een inrichting voor de opvang van geesteszieken.

In de Maastrichtse Raadsverdragen, een soort notulenboeken van de Maastrichtse gemeenteraad, treft men tussen 1584 en 1792 ruim honderd beslissingen aan naar aanleiding van verzoeken van familieleden van geesteszieken om een bijdrage van stadswege in de kosten van opsluiting van hun zinneloze verwanten. Deze besluiten hebben uitsluitend betrekking op zinnelozen uit de laagste maatschappelijke klassen en bevatten doorgaans weinig informatie over de patiënt en de verzorging, die hem ten deel viel. Iets meer informatie bevatten de bijbehorende verzoekschriften aan de raad.

De meest uitvoerige dokumentatie bieden de archieven van de beide hooggerechten in Maastricht. De hooggerechten moesten toestemming geven tot plaatsing van zinnelozen in tehuizen en inrichtingen en verlangden een motivatie. Helaas zijn de archieven van de Maastrichtse gerechten nog niet geordend, zodat veel verzoeken tot plaatsing van zinnelozen buiten de familiekring voorhands onvindbaar zijn. Archivalia afkomstig van krankzinnigeninrichtingen zelf zijn niet beschikbaar. De bescheiden van het stedelijk zinnelozenhuis uit de 18e eeuw en van het R.K. Armenhuis, dat vaker krankzinnigen opnam, bevinden zich vermoedelijk in het moeilijk toegankelijke, ongeordende archief van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht, terwijl van de archieven van de oudere instituten, die zich met krankzinnigenzorg bezig hielden, de Grauwzusters en de Cellebroeders te Maastricht, zo weinig is overgebleven, dat zij voor de krankzinnigenzorg vrijwel geen relevante gegevens meer bevatten.¹

In de hierna volgende analyse zal rekening moeten worden gehouden met dit gebrek aan bronnen alsmede met enige specifieke moeilijkheden, die deze bronnen opleveren. In Maastricht was de geestelijke toestand van veel burgers vaak bij de gezagsdragers bekend, zodat men nogal eens de opmerking 'zoals stadskundig is' tegenkomt op de plaats, waar men een beschrijving van het ziektebeeld hoopt te vinden. Bovendien werd door de overheid zinneloosheid bewezen geacht, als een arts haar bevestigde of als zij

¹ W. Ubachs en S. Tagage, *De Maastrichtse Cellebroeders en hun kapel*, Maastricht 1966, p. 32-33.

door getuigen werd duidelijk gemaakt. De artsen waren zeer spaarzaam met hun woorden; de getuigen zeer breekpragig. Het is mogelijk, dat sommige vormen van zinneloosheid doorgaans met behulp van getuigenverklaringen werden aangetoond en andere vormen bijna uitsluitend door attesten van artsen werden bewezen, hetgeen tot onjuiste interpretaties kan leiden. Voorzichtigheid is derhalve geboden.

Het materiaal geeft aanleiding tot beschouwingen over de omvang van de zinneloosheid in Maastricht, die een zeer merkwaardige evolutie vertoonde, over het ziektebeeld, dat op saillante wijze de consequenties van het sociaal systeem van het Ancien Regime tot uitdrukking bracht en over de verzorging van zinnelozen, die alles te wensen overliet.

Onze beschouwingen gaan uit van een analyse van 452 krankzinnigverklaringen uit de periode 1564-1794, waarvan 95% uit de 18e eeuw stamt, alsmede van enkele losse vondsten. De eerste vraag, die men zich daarbij dient te stellen is, of deze gegevens, die voornamelijk betrekking hebben op de 18e eeuw, als een eenheid kunnen worden behandeld. Zijn er niet zulke grote veranderingen in de sociale zorg opgetreden, dat de gevonden gegevens eigenlijk slechts relevant zijn voor een betrekkelijk korte periode? Literaire beschouwingen wekken de indruk, dat in de houding ten opzichte van geesteszieken sinds de Middeleeuwen alleen rond 1600 een wezenlijke verandering is opgetreden. Beschouwde men in de Middeleeuwen de zinnelozen als tragische figuren, met wier lot men begaan was en met wie men probeerde te leven, in de 17e en 18e eeuw identificeerde men hen met onmaatschappelijken, voor wie er in de samenleving geen plaats was. Hun gedragspatroon paste niet in het gangbare sociale systeem. Het verzet tegen onangepast gedrag was echter rond 1800 niet even intensief als in het begin van de Nieuwe Tijd. Het nam langzaam in kracht toe. Deze stelling verlangt een nadere verklaring, waarbij voorshands slechts op enige literatuur kan worden gewezen.² De trage ontwikkeling van de zinnelozenzorg in de post-Renaissance maatschappij paste geheel in het tijdsbeeld. Moderne historici wezen er op, dat de samenleving in het Ancien Regime zowel in economisch als in sociaal opzicht slechts een zeer langzame evolutie vertoonde.³ Daarnaast

² H. H. Beek, *Waanzin in de Middeleeuwen*, Nijkerk, Haarlem 1969, p. 53.

³ Ph. Deane, *The first industrial revolution*, London 1967, p. 37 en 271. F. Braudel, *Civilisation materielle et capitalisme*, Paris 1967, p. 15-16.

wijst men op een dreigend uiteenvallen van het sociaal systeem in de 18e eeuw, waartegen bepaalde groepen zich met hand en tand verzetten, zodat de sociale controle sterk toenam.⁴ Vooral dit laatste facet van de maatschappelijke ontwikkeling op het einde van het Ancien Régime zorgde voor de duidelijke wijziging van de attitude ten opzichte van zinnelozen. Daardoor werden sociaal deficiënte personen, zoals dronkaards, prostituées en sommige agressieve criminelen in die tijd over één kam geschoren met geesteszieken. In de volgende pagina's zullen wij ons met dit verschijnsel meer in het bijzonder hebben bezig te houden.

I

De omvang van de zinneloosheid

Wie zich uit de documenten, die geproduceerd werden rond opname en ontslag van geestesgestoorden, een beeld probeert te vormen van de patiënten, die de trieste gang naar de zinnelozeninrichting moesten maken, wordt aanstonds geconfronteerd met enkele merkwaardige feiten. Het aantal verzoeken aan het Maastrichtse stadsbestuur om een financiële bijdrage in de kosten van de opsluiting van een krankzinnige neemt vanaf het begin van de 18e eeuw bijzonder sterk toe ten opzichte van de daaraan voorafgaande anderhalve eeuw.

Tabel I. Verzoeken om financiële steun voor de verzorging van krankzinnigen in Maastricht 1560-1740.

Jaren	Aantal	Gemiddeld per 10 jaar (indices 1600-1649 = 100)
1560-1599	5	63
1600-1649	10	100
1650-1699	14	140
1700-1739	51	638
1740-1769	126	2100
1770-1794	246	4920

Men mag uit deze cijfers niet zonder meer afleiden, dat ook het aantal zinnelozen in het begin van de achttiende eeuw sterk toenam. Het is immers mogelijk, dat tengevolge van economische oorzaken vele families de kosten van de verzorging van hun verwan-

⁴ P. Goubert, *L'Ancien Régime*, Paris 1967.

ten in een zinnelozenhuis niet meer konden betalen en een beroep moesten doen op de overheid. Oppervlakkig gezien past een dergelijke verklaring heel wel in het beeld, dat vaak van de economische geschiedenis van de eerste helft van de 18e eeuw wordt geschetst. De prijzen van granen waren vóór 1740 laag, wat als een teken van ernstige depressie wordt aangemerkt.^{4a} De graanprijis is echter geen beslissende graadmeter. Er deden zich door de wijzigingen in de economische structuur ook verschijnselen voor, die voor grote groepen van de bevolking een duidelijke stijging van de welvaart met zich meebrachten. Met name blijkt uit een analyse van de consumptie, dat vrijwel iedereen in Zuid-Limburg kans zag om diverse produkten te kopen, die voor het eerst op de markt kwamen. Armoede kan derhalve niet de enige factor geweest zijn, die leidde tot een stijging van het aantal door de stad onderhouden zinnelozen in Maastricht. Er moet ook een toename van het aantal krankzinnigverklaringen hebben plaats gevonden onafhankelijk van economische omstandigheden. Die stijging van het aantal gevallen van zinneloosheid komt duidelijk tot uitdrukking in de gegevens, die wij bezitten over de periode 1740-1795, toen de groei van het aantal opgesloten en zich in versterkte mate doorzette. Tussen 1740 en 1769 werden 126 krankzinnigverklaringen achterhaald tijdens een onderzoek, dat overigens onvolledig was. Van 1770 tot 1794, een periode waarin het overgrote deel van de door een 'confinement' getroffen personen kon worden achterhaald, bedroeg het aantal krankzinnigverklaringen 246, dat wil zeggen ongeveer 10 per jaar. Daarbij moet men er uiteraard rekening mee houden, dat veel personen meermalen voor kortere of langere tijd werden opgesloten. Bezieet men het aantal individuen, dat in een inrichting voor zinnelozen belandde, dan wordt men voor het einde van de 18e eeuw toch nog met bijzonder hoge aantallen geconfronteerd. Van de generatie, die tussen 1765 en 1794 de stad Maastricht bevolkte, heeft blijkens onze cijfers ongeveer 2% kortere of langere tijd in het zinnelozenhuis vastgezeten. Dit houdt in, dat ongeveer 10% van de gezinnen en bijna de helft van de Maastrichtse families geconfronteerd werd met een geval van al dan niet vermeende krankzinnigheid. De relatering aan de families is hier van belang omdat in zeer veel gevallen ouders, grootouders, broers of zusters de opsluiting van een zinneloze verzochten en de familie dus duidelijk bij de zinneloosheid betrokken was. De sterke toename

^{4a} W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, Stuttgart 1966.

van het aantal opsluitingen en de grote omvang van de zinneloosheid in Maastricht vraagt om een verklaring. Hoe is het mogelijk, dat de geestelijke volksgezondheid in de achttiende eeuw zo sterk werd aangetast? Zijn hier erfelijke factoren in het geding? Vormde het cultuurpatroon plotseling een ernstige bedreiging voor het individu? Ging men sneller over tot een behandeling buiten het gezin? Leidde wellicht het gebruik van stimulantia tot een snelle groei van het aantal mensen, dat niet meer in staat was om zijn gedrag te controleren? Deze vragen kunnen slechts beantwoord worden door een nauwgezet onderzoek naar de redenen van de opsluiting, waarbij een onderscheid dient te worden gemaakt tussen de diverse vormen van zwakte der geestelijke vermogens en sociale deviatie, die destijds alle onder de verzamelnaam 'zinneloosheid' werden samengevat.

II

De Gestoorden

In het algemeen ging men vóór 1800 pas tot opsluiting van een geesteszieke over, wanneer hij gevaarlijk werd voor zijn omgeving. Dit algemene gebruik leidde er toe, dat men vaak in de stukken slechts de kwaadaardigheid van de zinnelozen beschreef, zonder zich verder om het ziektebeeld te bekommeren. Zo werd in 1790 de 41-jarige Willem Smekens opgesloten, omdat hij voorbijgangers met stenen had nageworpen en bedreigd had zijn vrouw en kinderen te vermoorden. Bedreiging van verwanten treft men zeer vaak aan als belangrijkste reden voor opsluiting in een zinnelozeninrichting. Wanneer de naaste familie zich niet meer veilig voelde in de nabijheid van de patiënt, was dat reden genoeg om het gerecht te vragen hem of haar op te sluiten. Bij de 14 patiënten, die in 1790 met toestemming van het Brabants Hooggerecht werden opgesloten⁵, was bedreiging van huisgenoten in drie gevallen de enige reden voor het confinement. De aangevoerde indicaties voor de opsluiting in het krankzinnigenhuis zijn daarom in het algemeen vaag. Men houdt zich nauwelijks bezig met een beschrijving van de geestelijke toestand van de patiënt en vult de opmerkingen daarover snel aan met een opsomming van sociale motieven, waaronder bedreiging van de omgeving de belangrijkste plaats inneemt. Een duidelijk ziektebeeld tekent zich zeer zelden af. Ge-

⁵ R.A.L. Brabants Hooggerecht (Br.H.G.), Rekwesten, dossier 6398.

tracht zal worden de vaak spaarzame gegevens te evalueren door hen te groeperen in verschillende categorieën. Daarbij wordt begonnen met hen, voor wie verlies van geestelijke vermogens de belangrijkste reden van opsluiting was. Daarna volgen een aantal soorten van sociale deficiëntie.

Verlies van geestelijke vermogens.

Het verlies van geestelijke vermogens, waaronder verstaan wordt krankzinnigheid met een duidelijke medisch-psychiatrische indicatie wordt in de bronnen slechts fragmentarisch beschreven. Er zijn tal van aanwijzingen, dat dit aspect bij de opsluiting van zinneloozen slechts een geringe rol speelde. Een analyse van dit verschijnsel kan wellicht het best worden gegeven door de beschrijving van een aantal concrete gevallen, die tot deze groep behoorden. Van verlies van geestelijke vermogens is stellig sprake bij de gebroeders Homans, die in het najaar van 1794 naar de Alexianen in St. Truiden werden gestuurd, omdat zij generaal Bernadotte en de politicus Charles Clement Roemers met allerlei onzin hadden lastig gevallen. Roemers deed van hun bezoek aan hem het volgende relaas: Gijsbertus Homans had hem voorgehouden 'Dat ick (Roemers) de pastoor van St. Jacob ben; dat hij (G. H.) niet gedoopt was; dat hij geenen doop noodig had; dat hij zo goed als God was; dat hij naar Parijs ging, om die van de Conventie tot verstand te brengen; dat sijn vader noyt gestorven was en noyt zoude sterven en dat zijn moeder noyt haare vijf zinnen gehad had of zoude hebben, dat sijnen broeder den Anti-Christ is . . .'.⁶ Een geval van tijdelijk verlies van geestelijke vermogens treft men aan bij Simon Bau-duin, die 's nachts gillend wakker werd en dacht door granaten getroffen te zijn, vanwege de 'continueele angsten en perplexiteyten, waarinne sig hunnen vaeder bevonden heeft ten tijde van het schrikkelijck bombardement dezer stad' aldus zijn kinderen.⁷ Zijn genezing bij de Cellegbroeders vergde elf weken. Van geestesziekte was wellicht ook sprake in de zaak van kapelaan L. Th. Randaex, die tegen iedereen die het horen wilde, vertelde dat hij bisschop van Luik was en briefjes rondstuurde, waarin hij de belastingen opvorderde, die namens de koning van Spanje geheven werden, evenals bij zekere Ursula van Stralen, die haar fecaliën op haar

⁶ R.A.L. Luiks Hooggerecht (L.H.G.), 5507, Rekwesten d.d. 23 nov. 1794.

⁷ T.a.p., d.d. 3 april 1793.

kamer verzamelde.⁸ Opsluiting op medisch-sociale gronden treft men vermoedelijk aan bij een zekere Hendrik Vossen, die ten gevolge van een verwonding het gebruik van zijn verstand had verloren⁹, alsmede bij enkele vrouwen, die aan venerische ziekten leden. Er zijn enkele gevallen bekend van demente bejaarden, die niet meer thuis konden worden verpleegd. Drie van hen waren alleenstaande vrouwen, die op de arme Bellick woonden, waar zij zelf hun huishouden moesten doen. Toen zij daar kennelijk niet meer toe in staat waren, vroegen de burens om opname in het zinnelozenhuis. In twee gevallen staat vast, dat jonge mensen, die van kindsbeen af een belangrijk deel van hun geestelijke vermogens hadden gemist, in een inrichting werden verpleegd.¹⁰ Hun aantal is zo gering, dat men zich afvraagt, wat men met geestelijk onvolwaardige kinderen deed. Liet men die pas opnemen, wanneer zij volwassen waren en er geen verwanten meer gevonden konden worden, die de verzorging op zich wilden nemen?

Met enige zekerheid kan men van 14 of 15 patiënten vaststellen, dat zij op medische gronden in een krankzinnigeninrichting werden geplaatst. Op een totaal aantal van 452 krankzinnigverklaringen is dit een zeer laag percentage. Tal van personen werden opgesloten op advies van een arts, waarbij medische overwegingen weliswaar vaak een rol speelden, maar pas nadat duidelijk was geworden, dat de zinnelozen in kwestie voor hun omgeving een zodanige bedreiging vormden, dat zij daar niet meer geduld konden worden. Medische en sociale indicaties lopen in deze gevallen door elkaar. De artsen beperkten hun aanduidingen van het ziektebeeld tot een uiterst summiere opmerking, waarbij termen als frenesie, melancholie of epilepsie nog het duidelijkst waren.

Deze termen komt men al in de Middeleeuwen tegen voor de aanduiding van bepaalde vormen van krankzinnigheid, zonder dat er een duidelijke omschrijving van gegeven werd.¹¹ In onze teksten zijn de aanduidingen wel uiterst summier. In 1756 werd opgemerkt, dat een patiënte 'met een frenesie bezet' was, zodat zij 'geheel furieus wierd'. In 1787 spreekt men van een 'habituele of temporaire phrenesie'.¹² In dat geval ging het om een jaloezse man, die zijn vrouw ervan verdacht een verhouding te hebben met een officier

⁸ R.A.L. Br.H.G. 6392, Rekwesten d.d. 12 januari 1776.

⁹ G.A.M. 104, Raadsverdragen d.d. 24 oktober 1785.

¹⁰ G.A.M. 239, Rekwesten d.d. 20 mei 1779, *ibid.* 237, Rekwesten, 19 januari 1767.

¹¹ Beek, o.c., Nijkerk, 1969, p. 83-123.

¹² G.A.M. Raadsverdragen 99, d.d. 5 januari 1756.

en bovendien moeilijk zijn kinderloosheid kon verwerken. De patiënt had zijn vrouw mishandeld, was van huis weggelopen, had de chirurgijn met een pistool bedreigd en de vermeende minnaar tot een duel uitgedaagd. Hij verdedigde zich met de mededeling, dat God hem deze handelingen had opgedragen.¹³ Ongeveer terzelfdertijd vindt men een uitgebreide omschrijving van frenesie in het verzoek tot opsluiting van zekere Philip Jacob Graaff. Deze patiënt leed aan een soort vervolgingswaan. Uit angst durfde hij niet meer naar zijn huis terug en liep hij steeds met geladen pistolen door de stad. In zijn logement had hij 's nachts grote onrust veroorzaakt door uit het raam hangend om hulp te roepen. Hij dacht, dat er een moordenaar in zijn kamer was.¹⁴ Frenesie kon voortkomen uit drankzucht en gepaard gaan met zelfmoordneigingen, zoals in het geval van de ontslagen stichter van het stadzinnelozenhuis, Gerard Joseph Delnoz, die in 1767 in zijn eigen inrichting moest worden geplaatst.¹⁵ Het ziektebeeld van de freneticus is in de hierboven aangehaalde gevallen geenszins duidelijk. Het schijnt, dat de Maastrichtse artsen deze term ook gebruikten, wanneer de patiënt niet leed aan koorts en zware hoofdpijnen, zoals in de door Beek beschreven gevallen.¹⁶ De opsluiting volgde steeds, omdat men bang was voor zelfmoord, doodslag of zware mishandelingen. Men vreesde, dat de patiënt zichzelf of zijn omgeving zou schaden. De frenesie was geen ziekte, die behandeling vereiste. Men zag haar als een toestand, die in de samenleving tot ontoelaatbare gevolgen leidde.

Een dergelijke situatie ontmoet men ook, indien van melancholie of 'delirium melancholicum' werd gesproken. Hoewel het woord melancholie meermalen in de documenten voorkwam, was er slechts één geval, waarin het ziektebeeld wordt beschreven. Dit ene geval betrof Maria Josepha Godding, voor wie het liefdesverdriet te zwaar was geworden. Haar galant was van al te nederige komaf en de familie had hardhandig een eind gemaakt aan de verhouding. Maria hield daaraan een 'delirium melancholicum' over, aldus de arts Jansen. Zij verlangde slechts naar de dood, raasde en tierde de hele dag, zodat zij op advies van Prof. Vrijthoff, de arts-hoogleraar aan het Maastrichtse atheneum, aan haar bed werd vast-

¹³ R.A.L. 5506, L.H.G. Rekwesten 16 november 1786 en 5 december 1787.

¹⁴ R.A.L. 6391, Br.H.G. Rekwesten 7 maart 1784.

¹⁵ R.A.L. 5503, L.H.G. Rekwesten 11 november 1767.

¹⁶ Beek, o.c., p. 84-85 en 91.

gebonden voordat zij naar het zinnelozenhuis werd gebracht.¹⁷ In alle overige gevallen werd melancholie slechts terloops vermeld als de oorzaak, waarom een patiënt een bedreiging voor zijn omgeving ging vormen.

Ook vallende ziekte was in zich geen reden om iemand in het zinnelozenhuis op te sluiten. Vaak was zij echter de oorzaak van maatschappelijk onaangepast gedrag. Epilepsie kon leiden tot hevige driftaanvallen en daardoor tot bedreiging van huisgenoten.¹⁸ Ook kwam het voor, dat een epilepticus zich misdroeg en domme dingen uithaalde. Dat was onder meer het geval met Johannes Sido, die over de palissaden was gesprongen en door een militaire patrouille gevangen was gezet. Zijn vader gaf er de voorkeur aan hem in het zinnelozenhuis te plaatsen, waar hij beter behandeld zou worden dan in de gevangenis.¹⁹ In het geval van de 32-jarige Maria Agnes Medaud zag men in epilepsie de oorzaak van haar schandelijk gedrag. Zij bleef lang uit huis weg en had het zelfs bestaan om te communiceren, nadat zij een maaltijd gebruikt had. Dit wangedrag leidde tot opsluiting.²⁰ De combinatie van medische en sociale factoren kan misschien verklaren, dat in de gehele door ons onderzochte periode slechts 6 epileptici in een inrichting voor krankzinnigenzorg werden opgenomen. De ziekte zelf kan bezwaarlijk zo zeldzaam zijn geweest. In het algemeen kan men vaststellen dat, enkele uitzonderingen daargelaten, medische indicaties slechts in verwijderde zin te maken hadden met de opsluiting van patiënten in een krankzinnigeninrichting. De ziekte leidde tot wangedrag, zoals poging tot brandstichting, mishandeling, bedreiging van het leven van huisgenoten, wangedrag op straat of in kerkgebouwen, zelfmoordneigingen en dergelijke. Het was de bedreiging van de samenleving die leidde tot opsluiting. Opname in een zinnelozenhuis had vrijwel niets te maken met de behoefte aan medische verzorging van de patiënten, maar diende in hoofdzaak om de maatschappij te beschermen tegen personen, die er niet in pasten.

Sociale Deficiëntie

Het was geen uitzondering, dat men personen opsloot in een zin-

¹⁷ R.A.L. 5504, L.H.G. Rekwesten d.d. 30 juni 1777.

¹⁸ R.A.L. 5505, L.H.G. Rekwesten d.d. 5 april 1780.

¹⁹ R.A.L. 5505, L.H.G. Rekwesten d.d. 8 februari 1783.

²⁰ R.A.L. 5505, L.H.G. Rekwesten d.d. 7 januari 1783 en G.A.M. 240, Rekwesten aan de Raad van Maastricht d.d. 13 januari 1783.

nelozenhuis wegens een of andere vorm van maatschappelijk onaangepast gedrag, zoals drankzucht, het veroorzaken van huiselijke twisten, verzet tegen de ouders, van huis weglopen, homosexualiteit, prostitutie, overspel, seksuele betrekkingen met personen van geringere komaf, wangedrag in de kerk en op straat, misbruik maken van sociale uitkeringen en sommige vormen van criminaliteit. Meestal gaat het hierbij om het uitoefenen van druk op het individu om zich aan de normen van de samenleving aan te passen. Dergelijke opsluitingen waren van tijdelijke aard en meestal zelfs van korte duur. Slechts in één geval liet een vrouw haar man 36 jaar bij de Cellebroeders, omdat hij zich had misdragen. Zijn kinderen bevrijdden hem enkele dagen na haar dood.²¹

Soms tekent zich de neiging af, om de zich misdragenden in bescherming te nemen tegen de maatschappij. Dit verschijnsel beperkt zich evenwel tot een gering aantal opsluitingen van personen, die zich schuldig hebben gemaakt aan lichte vormen van agressieve criminaliteit. Vooral ging het echter om jonge mannen, die in een opwelling in het leger waren gegaan of daaruit waren gedeserteerd. Men probeerde hen aan bestraffing of een wanhopige toekomst als soldaat te onttrekken door hen krankzinnig te laten verklaren.

Alcoholisme

Het aantal opsluitingen wegens maatschappelijk onaangepast gedrag was in de 18e eeuw bijzonder groot. Van de 277 personen, waarvan de reden van de opsluiting in een zinnelozeninrichting min of meer duidelijk bleek, werd tenminste 42% ofwel 116 personen opgesloten wegens wangedrag. Onder hen waren vooral veel drankzuchtigen. Met zekerheid kon alcoholisme bij 48 personen worden vastgesteld. Hun aantal zal echter aanmerkelijk hoger zijn geweest, omdat men in de officiële aanvragen aan het gerecht om toestemming tot plaatsing in een zinnelozenhuis, vaak vermeed de drankzucht te vermelden. Zij werd dikwijls alleen in de getuigenverklaringen naar voren gebracht. Het zijn juist deze getuigenverklaringen, die thans vaak in de dossiers ontbreken.

Vermeldingen van alcoholisme en overmatig gebruik van vooral gebrande spiritualiën is in de 18e eeuw niet verwonderlijk. Brandewijn en jenever kwamen pas rond 1700 als genotmiddelen aan de

²¹ R.A.L. 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 30 september 1791.

markt, nadat zij vanaf 1550 als geneesmiddel door apothekers
ren bereid.²² Blijkens de accijnsrekeningen van Maastricht kende
het verbruik van spiritualiën in de 18e eeuw een stormachtige
groei, zowel in de stad als op het omringende platteland.²³

Het aantal branders was zeer groot. In 1746 telde men er tenmin-
ste vijftig.²⁴ De omzetten waren de moeite waard. In 1740 werd in
de stad ongeveer 20.000 liter jenever verschonken. Zes jaar later,
toen er zeer veel militairen waren, beliep de omzet bijna het dub-
bele.²⁵ In 1796 telde de stad 44 jeneverproducenten, die in de zo-
mer gemiddeld 10.000 liter alcoholhoudende dranken per maand
produceerden en ongeveer 12.000 liter verkochten, een verschil,
dat verklaard kan worden uit de handel in ingevoerde Hollandse
jenever en Franse brandewijnen.²⁶

Allerwegen kwam tussen 1750 en 1840 veel misbruik van het nieu-
we produkt voor. Karl Marx schilderde plastisch de massale dron-
kenschap in Elberfeld-Barmen, terwijl Hobarth in zijn beroemde
schilderij Gin Lane een aangrijpend beeld van de Londense ver-
houdingen gaf.²⁷ In 1806 schijnt men in Maastricht per hoofd van de
bevolking ongeveer 15 liter jenever te hebben geschonken.²⁸ Het
drankmisbruik leidde tot allerhande nare gevolgen. Velen hadden
een agressieve bui, nadat zij teveel van het geestrijke vocht genut-
tigd hadden. In de verzoeken tot opsluiting in het zinnelozenhuis
wordt steeds weer gesproken van razende, tierende en vloekende
dronkaards, die hun vrouw en kinderen bedreigden. Ook de drin-
kende dames waren gevaarlijk. Willem Quest werd door zijn dron-
ken vrouw met een mes bedreigd, terwijl de man van Anna Compte
bij de haren door het huis werd gesleurd én een stoel naar zijn
hoofd kreeg geslingerd.²⁹ Men weet deze agressiviteit aan de
ochtenddronk: wie reeds 's morgens begon te drinken, verloor ten
enen male zijn zelfbeheersing en kreeg met name zelfmoordneigin-

²² F. Braudel, o.c., p. 180-185.

²³ G.A.M. Algemene Raad 339-357, Jeneveraccijns.

²⁴ G.A.M. Algemene Raad 344, Voorraden jenever bij de branders per 1 oktober 1744.

²⁵ G.A.M. Algemene Raad 342 en 344.

²⁶ G.A.M. Algemene Raad 356.

²⁷ J. Kuszinsky, *Het ontstaan van de arbeidersklasse*, Amsterdam 1967, p. 103-105. Cfr. G. Rudé, *Mother Gin and the London riots of 1736, Paris and London in the 18th Century*, London 1970, p. 201-204.

²⁸ R.A.L. Frans Archief 4253, Opbrengsten octrooibelasting.

²⁹ R.A.L. 6394, Br.H.G. Rekwesten d.d. 19 november 1779 (Quest) en 3 september 1779 (Compte).

gen.³⁰ Drankzucht ging ook herhaaldelijk gepaard met vermogensdelicten, zoals afpersing, flessentrekkerij en oplichting. Sommigen probeerden aan drinkgeld te komen door de huisraad en zelfs de kleren van hun kinderen naar de lommerd te brengen. De treurige gevolgen van alcoholisme speelden een belangrijke rol bij de krankzinnigverklaringen. De rechtbank zag het als haar taak door opsluiting van dronkaards de gezinnen en de samenleving te beschermen tegen de bedreiging van het leven en de sociale positie, die uit drankzucht voortkwam. Soms was bescherming van de samenleving zelfs het enige argument voor een opsluiting, zoals in het geval van kapelaan Franciscus Cyrus, die volgens zijn vader zelfs tijdens de H. Mis, de uitreiking van de sacramenten en de processies dronken was en in een dergelijke toestand vanaf de preekstoel 'onverdragelijke verfoeilijkheden' had verteld. Zijn familie was daardoor in een groot schandaal betrokken geraakt.³¹ Slechts éénmaal was er sprake van krankzinnigheid, die het gevolg was van dronkenschap. Anna Sophia Wagener zag overal padden en slangen lopen, die zij met wijwater te lijf ging. Blootsvoets ging zij zingend en springend de straat op, waarbij zij iedereen vertelde, dat zij schatrijk was en daarom bij haar doop vijftientig peters en meters had gekregen. Zij beklaagde zich, dat zij nu in zo'n armoedig huis moest wonen.³² Ook bij het ontslag van dronkaards uit het zinnelozenhuis stonden de belangen van de maatschappij voorop. Men kon spoedig uit de inrichting worden ontslagen, mits vast stond, dat men bereid was de stad te verlaten.³³ Steeds was ontslag mogelijk op belofte van goed gedrag. Over genezing werd nooit gesproken.

Echtscheidingen

Een andere grond van opsluiting in het zinnelozenhuis om sociale redenen treft men aan in de krankzinnigverklaringen ter inleiding

³⁰ R.A.L. 5503, L.H.G. Rekwesten d.d. 12 augustus 1767.

³¹ R.A.L. 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 24 december 1778.

³² R.A.L. 6397, Br.H.G. Rekwesten d.d. 21 januari 1788.

³³ R.A.L. 6398, Br.H.G. Rekwesten d.d. 18 maart 1791 en 6397 idem, d.d. 13 april 1787.

van een echtscheidingsprocedure. Herhaaldelijk waren huwelijksproblemen aanleiding tot opsluiting in het zinnelozenhuis. Vaak diende deze procedure ter inleiding van een proces tot scheiding van tafel en bed, waarbij men niet altijd even kieskeurig was. De vrouw van François Meri le Roi klaagde op 14 januari 1774 over het gedrag van haar man, die haar mishandelde. Zij vond, dat hij in het zinnelozenhuis moest worden opgesloten. Het gerecht ging daarmee akkoord. Op grond van deze krankzinnigverklaring wist zij in maart een scheiding van tafel en bed te verkrijgen. Drie dagen na het uitspreken van de scheiding vroeg zij het gerecht de opsluiting van haar man weer op te heffen, omdat zijn verblijf in het zinnelozenhuis niet meer nodig was.³⁴ Een even merkwaardig geval speelde zich af bij de procedure tussen Agnes Roborg en haar man Matthijs Chaineux. Matthijs schijnt in 1774 een poging te hebben gewaagd wat meer invloed op de gang van zaken in huis te krijgen. Agnes diende daarop een klacht in bij het gerecht, waarin zij stelde, dat haar man haar al vanaf het begin van het huwelijk in 1760 chicaneerde. Hij sloeg en stompte haar, zelfs al was zij zwanger. De totaal overrompelde Matthijs werd voor drie maanden in het zinnelozenhuis opgeborgen en eerst vrijgelaten, nadat hij had beloofd alle financiële aangelegenheden aan Agnes over te laten. Na zijn vrijlating produceerde Matthijs een reeks verklaringen van vroegere dienstboden, waaruit bleek, dat juist Agnes hem het leven tot een hel maakte. Hij ging tegen zijn krankzinnigverklaring in beroep bij de Staten-Generaal. Desondanks werd Matthijs hangende het beroep gegijzeld op het stadhuis, waarbij de rechtbank Agnes adviseerde een echtscheidingsprocedure te openen. Deze leidde na 23 dagen tot een volledig succes voor haar. Matthijs verspeelde door deze affaire 80% van zijn vermogen.³⁵

In totaal konden uit de periode 1770 tot 1795 zeventien krankzinnigverklaringen worden achterhaald, die een inleiding vormden tot een echtscheiding. Dit betekent, dat ongeveer 10% van de krankzinnigverklaringen uit de periode 1770-1795 tot deze categorie behoorde. Geraamd mag worden, dat 0,3 à 0,4% van alle huwelijken in Maastricht langs deze weg ontbonden werd. De interpretatie van deze gegevens is buitengewoon moeilijk. De scheidingen

³⁴ R.A.L. 6391, Br.H.G. Rekwesten d.d. 26 maart 1774.

³⁵ R.A.L. 6391, Br.H.G. Rekwesten d.d. 19 augustus 1774 en 25 oktober 1774. R.A.L. 6392, Br.H.G. Rekwesten d.d. 13 januari 1775 en 6 februari 1775. G.A.M. 239, Rekwesten aan de Raad, 28 augustus 1775.

werden in het algemeen via het Luikse officialaat uitgesproken en daarvan zijn vrijwel geen bescheiden bewaard. Men weet dus niet, hoe de officiaal de relatie tussen krankzinnigheid en echtscheiding zag. Hij maakte wellicht gebruik van de bepaling uit het kerkelijk recht, dat huwelijken ongeldig zijn, indien de huwendes ten gevolge van een geestesziekte niet in staat zijn een bewuste wilsbeslissing te nemen.³⁶ De krankzinnigheid moest dus al bij het sluiten van het huwelijk bestaan. De belangrijkste vraag is echter, wat verstond het officialaat in die tijd onder krankzinnigheid? De rechtsregels waren op dat punt onduidelijk. Voor 1909 identificeerde het kerkelijk wetboek krankzinnigen met furioso.³⁷ De interpretatie van het woord furiosus schijnt van beslissende betekenis, maar het blijft onduidelijk, wat het Luiks officialaat in de 18e eeuw daaronder verstond. Aan de hand van de procesakten mag men vermoeden, dat scheldpartijen en mishandelingen tijdens dronkenschap of uit jaloezie daartoe behoorden.³⁸ Een dergelijke interpretatie lijkt veel verder te gaan dan de 19e eeuwse opvatting dat alleen lijdens aan z.g. dementia praecox furiosi waren en derhalve voor een scheiding in aanmerking kwamen.³⁹ De hele zaak wordt nog onduidelijker, wanneer men bemerkt dat de procesvoering geenszins eenvormig was. In het geval van oud-schepen Moers, die uit jaloezie zijn vrouw had mishandeld en de vermeende minnaar, kapitein Schroder, tot een duel had uitgedaagd, werd de zaak voor een scheiding direct naar de prins-bisschop verwezen. De meeste gevallen kwamen echter voor de in Maastricht zetelende officiaal van Haspengouw. Enkele malen besloot het gerecht zelf tot een scheiding van tafel en bed, door de vermeende krankzinnige te verbieden zijn vrouw te bezoeken of zelfs maar in de buurt van de woning van de schoonouders te komen. Niet altijd werd de gedaagde partij in het krankzinnigenhuis opgesloten. Meermalen treft men gijzeling aan in afwachting van een scheiding van tafel en bed uit te spreken door de officiaal. De aanleiding tot de scheiding schijnt dan niet in krankzinnigheid te zijn gezocht, maar in de lichamelijke mishandelingen, die de vrouw had ondergaan. Ook een dergelijke scheiding was

³⁶ F. A. M. van Welie, *Canoniek Huwelijksrecht*, Nijmegen-Utrecht 1962, p. 261.

³⁷ *Dictionnaire de droit canonique*, tome premier, Paris 1935, p. 415.

³⁸ R.A.L. 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 16 augustus 1777, 14 juli 1778; 6394 d.d. 1 december 1780 en 6396 d.d. 17 februari 1786 (Van Utrecht); 6391, d.d. 17 december 1772 en 6393 d.d. 22 augustus 1777; 6394 d.d. 12 oktober 1780 (Van Lichtenberg); 5506 L.H.G. Rekwesten d.d. 16 november 1786 (Moers).

³⁹ *Dictionnaire de droit canonique*, o.c., p. 452.

in overeenstemming met het kerkelijk recht.⁴⁰ Niet altijd was de scheiding definitief. In één geval staat vast, dat door de officiaal meermalen een scheiding van tafel en bed inzake hetzelfde huwelijk werd uitgesproken; in een ander geval bleek enkele jaren na een scheiding de echtvereniging weer hersteld.⁴¹ Soms weigerde het gerecht medewerking aan een scheidingsprocedure door het afgeven van een krankzinnigverklaring omdat de vrouw haar man na een eerdere opsluiting uit het zinnelozenhuis had laten ontslaan en hem had teruggenomen, in andere gevallen adviseerde men bij een herhaling van een aanvraag om opsluiting zelfs uitdrukkelijk tot scheiding van tafel en bed. In een nogal evident geval werd dat advies evenwel nimmer gegeven. Het betrof hier Anna Maria Huberti, die haar man twintig keer verlaten had, telkens een deel van de huisraad naar de lommerd had gebracht en van haar zwerftochten zelfs een buitenechtelijk kind had overgehouden.⁴² Zij werd overigens wel in het zinnelozenhuis opgesloten.

Hoewel tot nu toe geen enkel geval van zinneloosverklaring ter voorbereiding van een scheiding gevonden werd vóór 1770, lijkt het bij de huidige stand van het onderzoek niet verantwoord te concluderen tot een liberaler wordend denken over het huwelijk in Maastricht in het laatste van de 18e eeuw. Een dergelijke verandering van de attitude ten opzichte van het huwelijk had weliswaar kunnen voortspruiten uit de verbreding van de ideeën der Verlichting in Maastricht in dezelfde tijd.⁴³ Het blijft echter ook mogelijk, dat hier nog sprake is van een overhaaste nietigverklaring van huwelijken, waartegen Benedictus XIV zich in de veertiger jaren van de 18e eeuw zo krachtig verzette.⁴⁴ De Paus wees daarbij op gevallen, waarin mannen en vrouwen viermaal een kerkelijk huwelijk konden sluiten, dankzij de lichtvaardigheid van de officiaal. Hoewel Benedictus een groot aantal wijzigingen in de procesvoering voorschreef, sorteerden die op vele plaatsen — en wellicht ook hier? — pas na 1795 effect. Het meest waarschijnlijk is wel, dat de officiaal van Haspengouw in het laatste kwart van de 18e eeuw uit eigen be-

⁴⁰ H. van Groessen en C. van Vlissingen, *Het kerkelijk recht*, Roermond-Maaseik 1958, p. 629.

⁴¹ R.A.L. 5503, L.H.G. (Rekwesten d.d. 12 december 1770 (Dresens) en 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 22 augustus 1777 en 6394, d.d. 12 oktober 1780 (Van Lichtenberg).

⁴² R.A.L. 6398, Br.H.G. Rekwesten d.d. 2 maart 1791.

⁴³ M. G. Spiertz, *Maastricht in het laatste kwart van de 18e eeuw*, Assen 1964.

⁴⁴ P. Huizing, *La dissolution du mariage depuis le concile de Trente*, *Le lien matrimoniel*, *Annuaire du Cerdic* 1970, Strasbourg 1970, p. 140-141.

weging aan de diverse bepalingen omtrent echtscheiding uit het kerkelijk recht een ruime interpretatie gaf. De persoonlijke appreciatie van de rechter speelde in deze tijd steeds een grote rol.^{44a} Waarschijnlijk maakten sommige betrokkenen misbruik van de goedgelovigheid van de officiaal en de sterke voorkeur van de burgerlijke rechtbanken om personen met onaangepast gedrag in het zinnelozenhuis op te sluiten. Zij konden zich middels een tijdelijke opsluiting verlossen van een verkwistende of ruziënde echtvriend.

Opvoedingsproblemen

Stappen wij af van de huwelijksproblemen en bezien wij de samenhang tussen opvoedingsmoeilijkheden en opsluiting in het zinnelozenhuis. Die werpt heel wat minder vraagpunten op. Diverse jongelieden werden in het zinnelozenhuis of in een klooster gestopt, omdat hun ouders hun gedrag niet langer accepteerden. Soms ging het om godsdienstige problemen. In 1773 bleek de Protestantse Petronella van Hombergen uit 's Hertogenbosch in het Maastrichtse zinnelozenhuis te zijn opgesloten 'omdat zij met een Rooms persoon heeft willen trouwen'.⁴⁵ In andere gevallen wilden de kinderen huwelijken beneden hun stand aangaan. Zo werd Albertina Tahier in het Bonnefantenklooster gestopt vanwege haar liefde voor een gemeen soldaat. Haar kanonnier gaf zich evenwel veel moeite haar vrij te krijgen en wist te bewerken, dat de vice-hoogschout een proces tegen haar stiefvader aanspande wegens misbruik van de ouderlijke macht. Minder goed liep het af met een nichtje van een van de burgemeesters en met Franciscus Xaverius Royen, die van huis was weggelopen met de dochter van de oppasser van de comedianten. Royen werd zelfs tweemaal voor een jaar opgesloten.⁴⁶ Dat een jeugdig homosexueel door zijn moeder pas werd opgesloten, toen hij om aan geld te komen in het logement 'De Witte Valk' inbrak, zal slechts verbazing wekken door het

^{44a} F. Lebrun, *La vie conjugale sous L'Ancien Régime*, Paris 1975, p. 53.

⁴⁵ R.A.L. 6391, Br.H.G. Rekwesten, Overzicht van elk met toestemming van het Brabants Hooggerecht in het zinnelozenhuis opgenomen personen, d.d. 27 augustus 1773.

⁴⁶ R.A.L. 6398, Br.H.G. Rekwesten d.d. 27 april 1792 (Tahier), 6394, Br.H.G. Rekwesten d.d. 10 december 1779 (Van Slijpe) en R.A.L. 6397, Br.H.G. Rekwesten d.d. 6 augustus 1790 en 6398, Br.H.G. Rekwesten d.d. 8 juni 1792 (Royen).

late tijdstip, waarop de jongeman naar een tehuis in Luik werd gestuurd.⁴⁷ Ook jongelui, die niet aan de verwachtingen van hun ouders voldeden, werden wel in het zinnelozenhuis gestopt. Onder hen treft men een student aan, die zijn collegegeld verbraste⁴⁸, en een tweetal jongelieden, die hun opleiding tot ambachtsman weigerden te voltooien en bij hun leermeester waren weggelopen. Bijzonder navrant komt uit de stukken het gebeuren naar voren rond de jeugdige Baron Albert van Roecop. Diens moeder, een weduwe, werd financieel gesteund. Volgens haar kon voor haar kinderen alleen het kloosterleven nog uitkomst brengen, nu het familievermogen zozeer was geslonken. Trots deelde zij het gerecht mee, dat haar beide dochters inderdaad in adellijke kloosters waren ingetreden. Alleen haar zoon was bij zijn geestelijke leermeesters tweemaal weggelopen. In 1777 werd Albert daarom in het zinnelozenhuis gestopt, waar hij vier jaar verbleef, d.w.z. tot het moment, waarop hij zich bereid verklaarde in te treden bij de Recollecten in Durbuy. Zijn verblijf in het klooster werd geen succes. Als keukenmeester gaf hij teveel geld uit; als keldermeester belaagde hij de voorraden brandewijn en wijn van de Recollecten. Nadat hij om die reden uit het klooster was gezet, werd hij naar een verbeterhuis in Luik overgebracht.⁴⁹

Een andere aanleiding om jongelui in het zinnelozenhuis te stoppen was gelegen in hun voornemen om dienst te nemen in het leger of bij de marine.⁵⁰ Ook crimineel gedrag, zoals flessentrekkerij en oplichting kon tot hetzelfde resultaat leiden. In deze gevallen probeerden de ouders meestal erger te voorkomen en was de opsluiting vaak van korte duur. Duidelijk financiële belangen speelden een rol in het conflict tussen de textielabrikant Elias Hansen en zijn gelijknamige zoon. In 1770 was de jonge Elias van huis weggelopen met een Roomse dienstbode en zelf ook van geloof veranderd. Dat had hem een opsluiting bij de Cellebroeders in Aken opgeleverd. Na zijn vrijlating had hij zich herhaaldelijk misdragen. Hij ontving 's nachts vrouwen in de fabriek, ontvreemde geld, maakte schulden en had zelfs enige tijd dienst genomen in het leger. Zijn vader trad echter pas krachtdadig op, toen zoonlief zich engageerde met

⁴⁷ R.A.L. 5502, L.H.G. Rekwesten d.d. 4 september 1761.

⁴⁸ R.A.L. 5503, L.H.G. Rekwesten d.d. 20 december 1771.

⁴⁹ R.A.L. 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 14 december 1777 en 6395, d.d. 12 april 1782.

⁵⁰ R.A.L. 6394, Br.H.G. Rekwesten d.d. 21 april 1780 (Clermont).

Sittardse kooplieden en zijn vader ging beconcurreren.⁵¹ Hij werd voor enige tijd in een zinnelozenhuis gestopt. Het onderzoek van het gerecht naar de rechtmatigheid van de klachten van ouders tegen hun kinderen was vaak zeer oppervlakkig, zoals onder meer bleek bij de moeilijkheden, die de weduwe Streccius veroorzaakte. In 1782 liet deze dame haar zoon Matthias opsluiten, omdat hij zijn moeder liet schrikken, ruzie maakte en met de deuren sloeg. Drie jaar eerder had zij haar dochter ook al eens op grond van dergelijke klachten laten vastzetten. Omdat de weduwe spoedig niet meer in staat was de kosten van een verblijf in het zinnelozenhuis te betalen, duurden beide opsluitingen niet lang. Eind 1783 werd de weduwe zelf opgesloten door haar kinderen vanwege haar kwaadaardigheid. Binnen een maand werd zij evenwel weer vrijgelaten, omdat enige artsen vaststelden, dat zij 'haar verstand en oordeel volkomen machtig was'. In al deze gevallen had het gerecht echter onmiddellijk toestemming tot plaatsing in een krankzinnigeninrichting gegeven en geen enkel onderzoek ingesteld.⁵² Ook hier bleek weer, hoe het belang van het individu werd opgeofferd aan de handhaving van de sociale positie van de familie. Via een krankzinnigverklaring werden minstens 17 jongeren gedwongen de belangen van hun ouders en hun familie te laten prevaleren boven hun persoonlijke voorkeur.

Sexueel en godsdienstig wangedrag

Het zal na al hetgeen in het voorgaande is gezegd geen verwondering wekken, dat gedragingen, die in de publieke opinie voor seksuele uitspattingen doorgingen, eveneens met een opsluiting in het zinnelozenhuis bestraft werden. In ons onderzoek speelde dit argument een belangrijke rol bij de opsluiting van 14 vrouwen en 7 mannen. Soms werd daar uitdrukkelijk bij vermeld, dat de opsluiting werd verzocht, omdat door het lichtzinnig gedrag van de persoon in kwestie 'de wederzijdse familie in schande zou kunnen geraken'. Meermalen merkte men op, dat de opsluiting geschiedde 'ter voorkoming van verder schandaal'. De gevallen, waar men een opsluiting voor méér dan een jaar toestond, hadden steeds betrekking

⁵¹ R.A.L. 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 22 augustus 1777.

⁵² R.A.L. 6394, Br.H.G. Rekwesten d.d. 19 april 1780; 6395, d.d. 6 december 1782 en 6396, d.d. 19 december 1783 en 18 januari 1784.

op publieke vrouwen.⁵³

Bijzondere ergernis wekte kennelijk ook wangedrag in de kerk. Wij lezen hoe Bartholomeus Dorlo moest worden opgesloten, omdat hij groot misbaar had gemaakt in de kerk en de predikant had gestoord.⁵⁴ Hendrik Craus werd opgesloten, onder andere omdat hij sinds 6 jaar zijn Pasen niet meer had gehouden en op zon- en feestdagen niet naar de kerk ging.⁵⁵ Wij zagen reeds hoe voor Maria Agnes Medaud het communiceren na te hebben gedejeuneerd noodlottig werd en een der kapelaans verweten werd, dat hij dronken aan godsdienstoefeningen had deelgenomen. Ook de man, die een beneficiant van St. Servaas een oorvijs had gegeven, werd opgesloten in een zinnelozenhuis.⁵⁶ Een tweetal mannen had tot hun ongeluk geprobeerd 's nachts een kerk binnen te dringen, wat aanleiding werd hen een tijdje te verwijderen. Omgekeerd vond het gerecht de mededeling, dat de predikant van Valkenburg de daar wegens verlies van geestesvermogens uitbestede Elisabeth Welters weer had toegelaten tot het Avondmaal, reden genoeg om haar krankzinnigverklaring op te heffen.⁵⁷

Zinneloosverklaring als redmiddel

Herhaaldelijk kwamen opsluitingen voor om de patiënten te redden van dienstneming in het leger of een verblijf in de gevangenis. Men trof in het zinnelozenhuis deserteurs aan, die in handen waren geraakt van de militaire rechter, alsmede jongelui, die in een dronken bui getekend hadden voor het leger of de marine. Soms was er sprake van mensen, die slaags waren geraakt met de militaire wachtposten of over de palissaden waren gesprongen en door de wacht gearresteerd. Om hen uit handen van de strenge militaire rechter te houden, verzocht de familie om toestemming tot opsluiting in het zinnelozenhuis. Onder diegenen, die via een krankzinnigverklaring aan de jurisdictie van de burgerlijke rechter werden onttrokken, bevonden zich personen, die zich schuldig hadden

⁵³ R.A.L. 5506, L.H.G. Rekwesten d.d. 26 november 1788; 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 21 november 1777; 6394, Br.H.G. Rekwesten d.d. 19 juni 1780; G.A.M. Rekwesten aan de Raad 240, d.d. 22 september 1783; R.A.L. 5502, L.H.G. Rekwesten d.d. 4 januari 1762.

⁵⁴ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 239, d.d. 18 juni 1781.

⁵⁵ R.A.L. 5507, L.H.G. Rekwesten d.d. 10 april 1793.

⁵⁶ R.A.L. 6395, Br.H.G. Rekwesten d.d. 15 juli 1781.

⁵⁷ R.A.L. 6396, Br.H.G. Rekwesten d.d. 5 december 1783.

gemaakt aan flessentrekkerij en oplichting. Sommigen hadden geleende goederen naar de lommerd gebracht om aan drinkgeld te komen, anderen hadden het geld, dat zij bij het innen van rekeningen voor hun werkgever ontvingen, verdrongen. Een enkele keer treft men er een dief aan, die in hotelkamers was binnengedrongen en er het geld van de gasten had gestolen.⁵⁸ Een geval van mishandeling, dat afwisselend langs normale gerechtelijke weg en met behulp van een krankzinnigverklaring werd behandeld, deed zich voor in de echtscheidingszaak van J. Brosky. Hij was aangeklaagd, omdat hij hangende zijn echtscheidingsprocedure enkele onderwereldfiguren zou hebben gehoord om zijn vrouw hardhandig tot rede te brengen. Toen het gerecht geen krankzinnigverklaring afgaf, opende de vice-hoogschout ogenblikkelijk een criminele procedure wegens straatschennis. Ook die zaak verliep, omdat de legerleiding de vrijlating afdwong van Brosky, die dringende herstelwerkzaamheden aan militaire gebouwen had te verrichten. Er deden zich evenwel nieuwe moeilijkheden voor, waarna de vrouw ten tweede male een krankzinnigverklaring aanvroeg. Het Brabantse Hooggerecht besloot daarop zijn invloed aan te wenden om versneld een echtscheiding te verkrijgen.⁵⁹ Men wilde kennelijk de vrouw helpen zonder in conflict te komen met de legerleiding, die een opsluiting van Brosky niet tolereerde. Een geval van mishandeling, dat werkelijk tot krankzinnigverklaring leidde, deed zich voor bij Maria Janssen, die een zwangere vrouw had aangevalen.⁶⁰ Tenslotte registreerden we nog een geval van belastingfraude, waarbij de koffieaccijns was ontdoken. De dader werd op verzoek van zijn vrouw opgesloten in het zinnelozenhuis, vermoedelijk om de te verwachten hoge boete te vermijden.⁶¹ Tenslotte is nog de opsluiting te vermelden van een viertal vrouwen, op verzoek van de diakonie, omdat zij misbruik maakten van de hun verstrekte onderstand. Zij gebruikten het geld van de diakonie voor het kopen van drank.⁶²

Uit de opsluiting van talrijke maatschappelijk onaangepaste personen in het zinnelozenhuis gedurende de laatste jaren van de 18e eeuw traden de spanningen, die destijds in de samenleving beston-

⁵⁸ R.A.L. 5502, L.H.G. Rekwesten d.d. 4 september 1761.

⁵⁹ R.A.L. 6396, Br.H.G. Rekwesten d.d. 26 november 1784.

⁶⁰ R.A.L. 6398, Br.H.G. Rekwesten d.d. 15 juni 1792.

⁶¹ R.A.L. 6396, Br.H.G. Rekwesten d.d. 18 november 1785.

⁶² R.A.L. 6396, Br.H.G. Rekwesten d.d. 16 november 1784 en 3 februari 1786 en G.A.M. Raadsverdragen no. 100, d.d. 2 januari 1766.

den, duidelijk aan de dag. Een groot deel van de bevolking gebruikte de mogelijkheden die de krankzinnigverklaring bood om overtreding van de maatschappelijke gedragsregels af te remmen. Ouders verzetten zich tegen hun kinderen, als die zich naar hun mening te grote persoonlijke vrijheid aanmatigden; talloze families kwamen in het geweer tegen de aantasting van hun financiële positie doordat een of meer van hun verwanten hun heil zochten in de alcohol. De overheid kwam op merkwaardige wijze in het geweer tegen aantasting van de openbare orde op straat en in de kerk. Ook nam men de mogelijkheid om een individu krankzinnig te laten verklaren te baat, om aan een familieschandaal te ontkomen. Anderzijds blijkt duidelijk uit de opsluiting van criminelen, dat soms wel iemand kans zag via de krankzinnigverklaring te ontsnappen aan de ruwe en primitieve behandeling die men gevangenen liet ondergaan. Men hoopte de aldus tijdelijk aan de samenleving onttrokken personen in betrekkelijk korte tijd weer uit de krankzinnigeninrichting te kunnen laten ontslaan en meestal lukte dat ook wel.

III

Behandeling in het zinnelozenhuis

In het voorgaande werd steeds gesproken over een *opsluiting* in een inrichting voor krankzinnigenzorg. Daarmee werd al min of meer aangeduid, dat van behandeling geen sprake was. Er zijn nogal wat feiten, die deze veronderstelling staven. In alle rekeningen betreffende verblijven in een zinnelozeninrichting werd nimmer een post gevonden, die betrekking had op de betaling aan een arts of voor de aanschaf van medicijnen. Medische zorg voor zinnelozen was vrijwel onbekend. Slechts bij het toezicht op het zinnelozenhuis waren artsen betrokken. Alleen vóór de opsluiting werd nogal eens aan medici gevraagd de krankzinnigheid van de patiënten vast te stellen, hoewel een dergelijke verklaring niet noodzakelijk was. Vervolgens stuurde de Raad van Maastricht enige malen de stadsgeneesheren naar het zinnelozenhuis om na te gaan of er geen reeds genezen patiënten op stadskosten werden verzorgd en om te controleren of de verzorging adequaat was, waarbij voornamelijk op de hygiëne in het tehuis werd gelet. Bij de beoordeling van de noodzaak tot opsluiting van zinnelozen konden wij driemaal vaststellen, dat een arts een therapeutisch advies gaf. De vermoedelijk uit Engeland afkomstige arts Cottrell verstreekte aan zekere Lambert Jansen medicamenten die, naar hij het gerecht

verzeerde, tot het volledig herstel van de patiënt hadden geleid. Het gerecht aanvaardde deze verklaring echter niet.⁶³ Prof. Vrijthoff adviseerde Elisabeth Welters, die al vaker in het zinnelozenhuis had gezeten, om enige maanden naar Meerssen te gaan 'in hoop, dat door veranderinge van lugt, stilheid, dieet en 't gebruyk der nodige middelen zig mogte herstellen'. Ook dit advies mocht helaas niet baten. Elisabeth moest kort daarna toch worden opgesloten.⁶⁴ Een dergelijk advies gaf dezelfde medicus — de enige arts die zo nu en dan blijk gaf van enige interesse voor de medische aspecten van geestesziekten — ook aan zekere Maria Vermin. Maria werd naar Munsterbilzen gestuurd en bleef er, vermoedelijk vooral omdat het kostgeld er 20% lager was dan in Maastricht.⁶⁵

De verzorging van de zinnelozen was niet alleen in medisch opzicht maar ook ten aanzien van voeding en hygiëne vaak zeer onvoldoende, hoewel zich daarbij grote verschillen voordeden. Het principe van de krankzinnigenzorg was in de 18e eeuw, evenals in de Middeleeuwen⁶⁶, de verzorging thuis of door de familie. Daarbij sprong men bepaald niet zachtzinnig met de patiënten om. Als zij furieus werden, liet men hen met touwen en kettingen vastbinden. Eventueel haalde men een Cellebroeder om hen op te passen. Pas wanneer het helemaal niet meer ging, of als er geen familieleden te vinden waren, die zich het lot van de patiënt aantrokken, volgde opsluiting in een of ander tehuis. Daarbij had men een ruime keuze, afhankelijk van de financiële mogelijkheden en de ernst van de ziekte. De kosten waren in het algemeen het hoogst bij de diverse kloosters en het laagst bij particulieren. De prijs, die in het zinnelozenhuis werd berekend, lag daar tussenin. De laagste inkomensgroep beschikte uiteraard nauwelijks over mogelijkheden om de zieken intensief op te passen, zodat de armere zinnelozen doorgaans toch terecht kwamen in het stadszinnelozenhuis, dat hierna uitvoerig zal worden beschreven. Voor zover de plaats, waar de zinnelozen werden ondergebracht, te achterhalen was, hebben wij die in de volgende tabel weergegeven.

⁶³ R.A.L. 5502, L.H.G. Rekwesten d.d. 8 augustus 1764.

⁶⁴ R.A.L. 6395, Br.H.G. Rekwesten d.d. 25 januari 1782.

⁶⁵ R.A.L. 5506, L.H.G. Rekwesten d.d. 7 juli 1787.

⁶⁶ Beek, o.c., p. 141-144.

Tabel II. Aantal opnamen van patiënten in diverse inrichtingen van krankzinnigenzorg in de 18e eeuw.

Cellebroeders	20
Grauwzusters	4
Diverse andere kloosters	10
Inrichtingen in Luik	16
Inrichtingen in Aken, Gent en Rotterdam	3
Stadszinnelozenhuis	216
R.K. Armenhuis	10
Familieleden	10
Diverse particulieren	22
Gevangenis (tijdelijk)	7
Oost-Indische Compagnie	1

Hoewel de zorg voor krankzinnigen bij de Cellebroeders en Grauwzusters iets meer personen omvatte dan in de tabel naar voren komt⁶⁷, maken deze cijfers duidelijk, dat de beide kloosters, die zich sinds de late Middeleeuwen op de verzorging van krankzinnigen in de stad hadden toegelegd, niet in staat waren het toenemend aantal zinnelozen op te vangen. De verzorging was er waarschijnlijk goed. Er zijn geen klachten over deze inrichtingen gevonden. De Cellebroeders waren evenwel zeer duur. Zij vroegen *f* 250,— à *f* 300,— per jaar, ongeveer het dubbele van de prijs in het stadszinnelozenhuis. De overige kloosters in de stad namen incidenteel zinnelozen op, die dan op voortreffelijke wijze werden verzorgd. In het Wittevrouwenconvent was een zuster speciaal vrijgesteld voor de verzorging van de enige patiënt die er verbleef. Blijkens de rekeningen kreeg zij regelmatig koffie, thee en chocolade opgediend en zorgde men ook voor nieuwe kleding en schoeisel.⁶⁸

Heel anders lagen de zaken in het stadszinnelozenhuis. Daar waren tal van mogelijkheden, al naar gelang men betaalde. Uit het proces over de ontsnapte jonkvrouwe Vosch van Avezathe bleek, dat men er een eigen kamer kon hebben met een eigen dienstbode en zich van behoorlijke kleding en goed voedsel kon laten voorzien. Voor de meeste opgesloten was dit evenwel niet weggelegd. Zij leidden

⁶⁷ W. Ubachs en S. Tagage, *De Maastrichtse Cellebroeders en hun kapel*, Maastricht 1966, p. 33.

⁶⁸ R.A.L. 6393, Br.H.G. Rekwesten d.d. 16 juni 1778.

in het stadszinnelozenhuis een zeer treurig bestaan. De oorzaak daarvan hoeft niet ver te worden gezocht. Het stadszinnelozenhuis was opgericht uit zuinigheidsoverwegingen. De snelle toename van het aantal zinnelozen in de stad deed omstreeks 1750 het stadsbestuur omzien naar mogelijkheden om de onkosten, die bij de Celrebroeders tamelijk hoog waren, te drukken. Men plaatste zinnelozen bij particulieren en gaf toeslagen aan gezinnen, die hun krankzinnige verwanten zelf verzorgden. Enkele patiënten werden naar Geel overgebracht, waar men jaarlijks slechts 140 gulden kostgeld betaalde.⁶⁹

In 1754 ging men gretig in op een aanbod van zekere Gerard Delnoz, die zich bereid verklaarde voor 120 gulden per jaar de patiënten te verzorgen. Delnoz had daarbij de pech, dat hij zijn contract sloot in een periode, waarin de kosten van levensonderhoud sterk begonnen te stijgen. Toch was men aanvankelijk zeer tevreden over de wijze, waarop hij de krankzinnigen behandelde. In 1757 kreeg hij uit erkentelijkheid voor het werk, dat hij had verricht, van de Raad een beloning van honderd gulden. Dat geld was mede bestemd om de hoge broodprijzen te compenseren.⁷⁰ Spoedig daarna kwamen er echter klachten binnen over 'de onnutigheid, die in het hujs de overhand had'. De Raad besloot herhaaldelijk tot visitaties, die echter tevoren werden aangekondigd, zodat Delnoz gelegenheid kreeg orde op zaken te stellen. In 1762 klaagde de directeur daarop zelf over het feit, dat hij zulke lage inkomsten had en dat er geen geld was voor vlees, vuur en licht. Bovendien had hij al driemaal moeten verhuizen en dan telkens nieuwe 'cachotten' moeten maken.⁷¹ Enige tijd later bezorgde het stadsbestuur hem nieuwe dekens en matrassen, omdat de artsen bij hun visitatie gebleken was, dat de oude totaal versleten waren.⁷² Veel patiënten lagen in koude, donkere hokken, onvoldoende gevoed en slecht verzorgd. Bovendien bleek enkele maanden later, dat het in het zinnelozenhuis een vieze boel was.⁷³ Pas in 1766 greep het stadsbestuur in. De visiterende artsen hadden opgemerkt, dat de zinnelozen bij Delnoz 'seer slegt opgepast, verschoont en gesuyvert worden'. De directeur werd ter verantwoording geroepen. Hij

⁶⁹ J. Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, Maastricht 1952, p. 8.

⁷⁰ G.A.M. Raadsverdragen 99, d.d. 13 juni 1757.

⁷¹ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 237, d.d. 26 juli 1762.

⁷² G.A.M. Raadsverdragen 100, d.d. 20 juni 1763.

⁷³ T.a.p., d.d. 12 december 1763.

verdedigde zich met de opmerking, dat zijn geringe inkomsten hem niet toestonden personeel te houden om de zinnelozen te verzorgen. Hij kreeg van het stadsbestuur een extra toelage van 160 gulden om een dienstbode te kunnen bekostigen.⁷⁴ Desondanks hielden de klachten aan. Bij een nieuwe visitatie op 4 mei 1767 bleek de situatie uitermate bedroevend. Een van de patiënten had geen hemd, kousen of schoenen; een ander geen kousen, schoenen en broek. Twee vrouwen lagen naakt op bed. Een van hen was toegedekt met een oude rok en twee verscheurde hemden; de andere lag onder een oude rok en een stuk van een slechte deken.⁷⁵ Delnoz werd per 15 mei 1767 ontslagen en als 'opsiener van het sinnelosenhuijs' vervangen door Antoine la Rocque. Delnoz is die slag niet te boven gekomen. In november 1767 bleek hij geheel aan de drank verslaafd. Hij kon geen werk meer vinden en had een zelfmoordpoging ondernomen. Ten einde raad moest hij nu zelf als zinneloze worden opgesloten.⁷⁶

De nieuwe directeur voerde een zeer hard regime. Vooral de maatschappelijk onaangepasten hadden daarvan te lijden. Johanna Compte werd al bij binnenkomst streng gekastijd en acht dagen in het cachot opgesloten.⁷⁷ Guilhelmus Josephus van Gulpen, die was opgesloten, omdat hij zijn vader zou hebben bedreigd, zat zes maanden op 'slegte kost of laetste tafel en minste dat gewoonelijk gegeven word gekluystert'.⁷⁸ Ontsnapte patiënten werden als ze werden gepakt aan hun bed vastgeketend, zodat ze steeds moesten liggen. Het was dan ook geen wonder, dat er verzet rees tegen de behandeling. Er braken herhaaldelijk rebellieën in het tehuis uit, die La Rocque echter, naar zijn eigen zeggen, steeds wist te onderdrukken. Hij had daarvoor speciaal opgeleid personeel.⁷⁹ In juli en augustus 1771 werd een grootscheepse ontsnappingspoging op touw gezet. Enige malen probeerden gemaskerde mannen met behulp van touwen het tehuis binnen te dringen. Beide malen wist La Rocque hen te verdrijven. Ook probeerden de patiënten de directeur in een kwaad daglicht te stellen. In 1772 werd hij ervan beschuldigd bij een van zijn vrouwelijke patiënten een kind te hebben verwekt. Vijf jaar later werd door drie vrouwen verklaard, dat La

⁷⁴ T.a.p., d.d. 3 februari 1766.

⁷⁵ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 237, d.d. 4 mei 1767.

⁷⁶ R.A.L. 5503, L.H.G. Rekwesten d.d. 11 november 1767.

⁷⁷ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 239, d.d. 8 november 1779.

⁷⁸ R.A.L. 5504, L.H.G. Rekwesten d.d. 26 februari 1774.

⁷⁹ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 238, d.d. 12 augustus 1771.

Rocque hen tot geslachtsgemeenschap had verleid.⁸⁰ Deze keer reageerde het stadsbestuur met een inval in het tehuis, waarbij La Rocque werd gearresteerd. Als directeur van het zinnelozenhuis werd hij vervangen door Gerard Gulikers, die merkwaardigerwijze een jaar eerder al eens naar die functie had gesolliciteerd, omdat ook toen het gerucht de ronde deed, dat La Rocque zijn functie ging neerleggen.⁸¹

Over de hygiënische toestanden en de voeding van de bij La Rocque ondergebrachte patiënten, werden geen klachten gehoord, hetgeen overigens geen aanbeveling hoeft in te houden. De directeur vertelde in een verzoek om een extra subsidie aan de Raad een en ander over de verzorging. Zijn verhaal liet een weinig frisse indruk achter. Hij klaagde dat eind 1777 een zekere Lambertus van Mechelen bij hem een vuile, etterende wonde had opgelopen, waaraan hij na drie maanden was gestorven. Door deze wonde waren twee matrassen verrot en had de directeur drie paar beddelakens en zes servetten moeten verscheuren om verband te maken! Op 22 december 1777 was bovendien een vrouw in het zinnelozenhuis gebracht, die leed aan een venerische ziekte. Ter voorkoming van verdere besmetting had La Rocque haar kleren en haar beddegoed 'naer haere genesinge' in de Maas moeten laten gooien. De totale schade bedroeg 76 gulden. Van de gemeenteraad kreeg La Rocque daar overigens maar een deel van vergoed, omdat de Raad vond, dat zij niet aansprakelijk was, als La Rocque op eigen gezag dergelijke hygiënische maatregelen ging treffen.⁸²

Onder het bewind van Gerard Gulikers onderging de toestand in het zinnelozenhuis aanzienlijke verbeteringen. Vooreerst onderhield Gulikers relaties met de leiding van het R.K. Armenhuis, waardoor het hem mogelijk was bepaalde patiënten, die een minder intensieve verzorging nodig hadden, naar het Armenhuis te laten overbrengen. Op die wijze kwam voor een tiental patiënten een min of meer geleidelijke aanpassing aan de samenleving tot stand. Vervolgens slaagde Gulikers er in de knellende financiële problemen van het tehuis op te lossen. Hij had in het Armenhuis ervaring opgedaan met het op commerciële basis exploiteren van een textiel-

⁸⁰ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 239, d.d. 8 november 1779.

⁸¹ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 239, d.d. 3 september 1778.

⁸² G.A.M. Rekwesten aan de Raad 239, d.d. 2 maart 1778.

bedrijf, waar de patiënten werkten. Gulikers schijnt deze wijd verbreide praktijk, waarmee in andere Maastrichtse tehuizen sinds ongeveer 1770 geëxperimenteerd was⁸³, ook in het zinnelozenhuis te hebben toegepast. Met name liet hij er de vrouwen breien. Deze gang van zaken had voor de patiënten het voordeel, dat er een soort arbeidstherapie werd toegepast en tegelijk de inkomsten werden opgevoerd, waardoor een betere verzorging mogelijk werd. De gang van zaken bij Gulikers was zo goed, dat er plannen werden beraamd om het zinnelozenhuis aanzienlijk uit te breiden. Het stadsbestuur wilde de gebouwen van de Jezuiten, die door de opheffing van de orde sinds 1773 leeg stonden, bestemmen voor een groot zinnelozenhuis en er aparte vertrekken voor mannen en vrouwen projecteren met werkkamers en een ziekenkamer. Bovendien wilde men een werkhuis voor bedelaars aan het zinnelozenhuis verbinden. Na 1782 wordt van deze plannen echter niets meer vernomen. Mogelijk werd men afgeschrikt door de kosten, die 50.000 gulden zouden bedragen. In 1792 lanceerde Gulikers zelf nog plannen tot uitbreiding van zijn tehuis aan de Antoniusstraat. In 1794 werd het gebouw door generaal Kléber echter in puin geschoten, waarna de patiënten werden verdeeld. De mannen gingen naar de Cellebroeders; de vrouwen naar het St. Servaasgasthuis.⁸⁴

Wij kunnen onze beschouwingen over de verzorging der zinnelozen besluiten met enkele opmerkingen over de opvang van zinnelozen bij particulieren. Min of meer herstelde patiënten en mensen, wier toestand niet zo ernstig was, dat zij voortdurend toezicht behoefden, werden door hun familie bij allerlei particulieren soms in de stad, maar meestal op het platteland in de kost gedaan. Soms ging men daartoe over om een patiënt bij een geloofsgenoot te kunnen onderbrengen⁸⁵, maar meestal om op de uitgaven voor kostgeld te kunnen bezuinigen. De meeste particulieren vroegen een kostgeld, dat ongeveer 20% lager was dan het bedrag, dat door de directeur van het zinnelozenhuis werd bedongen. Er zijn patiënten uitbesteed in Meerssen, Borgharen, Valkenburg, Houthem, Eijsden, Munsterbilzen, Smeermaas, Herve, Grotenray, Aken, Bernaux en Sittard. Over hun verzorging aldaar is weinig bekend.

⁸³ G.A.M. Rekwesten aan de Raad 238, fol. 167-175, Misdadige Societijd der armen, 1770.

⁸⁴ Cornips, o.c., p. 10-11.

⁸⁵ R.A.L. 6391, Br.H.G. Rekwesten d.d. 21 september 1772.

Slechts in een enkel geval beschikken wij over een uitvoerig relaas, waaruit blijkt, dat de zorg voor de zinneloze bij particulieren niet erg aangepast was. J. H. Alberti, die bij een caféhoudster in Valkenburg geplaatst was, moest er allerlei karweitjes opknappen, zoals de beesten in- en uitlaten, de knechts op het veld eten brengen en de gasten in het café verzorgen. Bovendien liet men hem voor een oortje of een stuiver tot vermaak van de gasten in het café op tafel dansen. Herhaaldelijk trok Alberti ook naar andere café's, waar hij voor een glas bier of een borrel vorken schuurde en kousebanden breide. Toen de caféhoudster ook nog een zinneloze officier in de kost nam en hem de kamer van Alberti toewees, waarna deze op zolder moest slapen, werd hij er door zijn broer weggehaald.⁸⁶

IV *Conclusie*

De merkwaardige wijze, waarop in de 18e eeuw met zinnelozen en onmaatschappelijken werd omgesprongen, is betrekkelijk algemeen bekend. Zij werd in grote delen van Europa aangetroffen.^{86a} De verandering in de houding van de samenleving ten opzichte van deze mensen heeft echter tot zeer verschillende interpretaties aanleiding gegeven. Foucault zocht de grondslag van deze ontwikkeling in het wetenschapsbeeld van de 18e eeuw. 'Niet tegen de horizon van de natuur herkennen de zeventiende en achttiende eeuw de waanzin, maar tegen de achtergrond van redeloosheid . . . De gek, die tot dierlijke razernij toe de kromme van het menselijk verval doorloopt, ontsluit de grondslag van redeloosheid, die de mens bedreigt en die van heel ver af alle vormen van zijn natuurlijk bestaan omhult'.^{86b} Het rationalistisch classicisme voelde zich door de zinneloze bedreigd en zocht praktisch en theoretisch een oplossing, die de tegenstelling tussen redelijk en redeloos duidelijk markeerde. Spierenburg daarentegen zocht de verklaring in een antropologische theorie, die in vier facetten uiteenvalt. Allereerst wijst hij op commercialisering van de inrichtingen en bedoelt daarmee het ontstaan van een arbeidstherapie samenhangend met handelskapitalisme en mercantilisme. Bovendien acht hij het ontstaan van grotere

⁸⁶ R.A.L. 6396, Br.H.G. Rekwesten d.d. 13 augustus 1784.

^{86a} M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin*, Meppel 1975, p. 72.

^{86b} Foucault, o.c., p. 89.

en sterkere staten van belang. De feodale autoriteiten hadden voorheen geen mogelijkheden het probleem systematisch aan te pakken. Een derde facet zocht Spierenburg in de secularisatie van de sociale zorg. De aardse harde hand kwam in plaats van de liefdevolle zorg ter ere Gods. Tenslotte wees deze auteur op het civilisatieproces, dat tot een taboe op fysiek geweld leidde. Daaruit zou de afzondering van de zinnelozen kunnen worden verklaard.^{86c}

Uiteraard kan moeilijk worden ontkend dat de algemene maatschappelijke context invloed uitoefent op veranderingen in de houding ten opzichte van concrete maatschappelijke groepen. Het wereldbeeld, dat de mens tijdens het Ancien Regime vertrouwd was, beïnvloedde ook zijn houding ten opzichte van de waanzin en de zinneloze. Het wil mij echter voorkomen, dat een zo algemene verklaring van de wijziging in attitude ten opzichte van zinnelozen voorbijgaat aan oorzaken, die veel concreter zijn. Daarom zij hier gewezen op veranderingen van sociale aard.

Er is in de 18e eeuw geen sprake van zinnelozenzorg, noch van enigerlei gerichte poging om de in de inrichtingen geplaatste asociale maatschappelijk weer te integreren. Een en ander staat duidelijk in tegenstelling met de situatie in de Middeleeuwen, toen men zich grote moeite gaf de genezing van de patiënten te verkrijgen. Zo liet men grote aantallen krankzinnigen naar het graf van Sint Servaas brengen in de hoop daar genezing te vinden. Men beschouwde de krankzinnige toen als een door de duivel bezetene, die door bemiddeling van de heiligen van God genezing moest verkrijgen.⁸⁷ Behalve bij St. Servaas kon men zich daartoe in Maastricht ook richten tot de H.H. Marcellinus en Petrus, die eveneens bezetenen genazen.⁸⁸ Deze belangstelling voor het persoonlijk welzijn van de zinneloze schijnt nog in de 17e eeuw te bestaan. In 1625 deden de ouders van een negenjarig meisje, dat naar men vermoedde door een bedelares was betoverd, nog verwoede pogingen om haar genezing te bewerkstelligen. Men riep exorcisten te hulp, bezocht artsen, waartoe men zelfs naar Luik ging en liet geneesmiddelen bereiden.⁸⁹ In de 18e eeuw werd daarvan geen

^{86c} P. Spierenburg, Project. Confirmement. Notities over een onderzoeksplan, d.d. 21-09-1977.

⁸⁷ Beek, o.c., p. 183.

⁸⁸ R.A.L. Archief van het kapittel van St. Servaas, no. 286. Men zie in dit Ms. de passages betreffende de overbrenging der relieken van Marcellinus en Petrus in 827.

⁸⁹ E. Heynen, Een geval van betovering te Maastricht in 1625, *De Maasgouw*, jrg. 60, 1946, p. 10-13.

spoor teruggevonden. De belangen van de samenleving prevaleren volledig. In sterk toenemende mate werden mensen zinneloos verklaard om sociale belangen veilig te stellen. Er was geen sprake van enigerlei gerichte poging tot genezing of resocialisatie van patiënten. Het is daarom ook niet juist, zoals vele auteurs doen^{89a}, te spreken van een krankzinnigentehuis in combinatie met een verbeterhuis. Beide termen impliceren, dat men de opgenomen personen wilde verzorgen en opnieuw aan de maatschappelijke gedragsregels wilde aanpassen. Dat gebeurde niet. Men zonderde uitsluitend diegenen, wier gedrag in de samenleving niet paste, hardhandig af. Deze ingrijpende verandering in de houding van de bevolking tegenover afwijkend gedrag kwam in verschillende vormen voor.

In de loop van de 17e en in de 18e eeuw veranderde de houding van de overheid en de bevolking tegenover diverse vormen van anomie. In nauwe samenhang met de toenemende sociale gevolgen van economische crises nam tegelijk de omvang van afwijkend gedrag toe. Duidelijke voorbeelden daarvan treft men aan bij de bestrijding van de criminaliteit. De zware repressie-maatregelen, gericht tegen de z.g. Bokkerijders, vielen samen met de voedselcrises van 1737-1742, 1746-1750 en 1770-1772. Tijdens deze drie meerjarige hongerperioden werden respectievelijk de benden van Ponts en Vincken rond Kerkrade en Heerlen, van De Gavarelle en Geerlingh Daniels rond Geleen en van Kerkhoffs in het land van 's Hertogenrade hevig vervolgd. Merkwaardigerwijze eindigde de repressie steeds vrijwel tegelijk met de hongersnood.

Terzelfdertijd nam ook de gewoonte kinderen te vondeling te leggen snel toe, althans in Maastricht. In de eerste helft van de 17e eeuw werden slechts vijf vondelingen geregistreerd. In de periode 1650-1689 waren er dat twaalf. Tussen 1690 en 1750 werden niet minder dan 64 vondelingen geteld. Ook hier neemt de correlatie tussen deze vorm van anomie en hongerejaren sterk toe. Nog duidelijker was die samenhang bij de door de Maastrichtse overheid getroffen maatregelen tot wering van vreemdelingen. Vóór 1650 werd even vaak in normale oogstjaren tegen vreemde bedelaars opgetreden als in hongerejaren. In de tweede helft van de 17e eeuw verdreef men vreemdelingen twee maal zo vlug in moeilijke jaren.

^{89a} J. H. A. E. Cornips, *Krankzinnigenzorg in Maastricht*, o.c., p. 10; W. L. L. Parry-Jones, *The trade in Lunacy*, London 1972, p. 48-73; K. Jones, *Lunacy, law and conscience*, 1744-1845, London 1955, p. 26-39.

In de eerste helft van de 18e eeuw werd vrijwel alleen nog in jaren, waarin een voedselcrisis plaats vond, tegen vreemde bedelaars opgetreden.

Ook in de historische demografie treft men voorbeelden aan van een wijziging in sociaal gedrag samenhangend met toenemende economische problemen. Zo nam in Kerkrade, waar enige nijverheid was ontstaan door de verbeterde exploitatie van steenkoolmijnen, in economisch moeilijke jaren de immigratie sterk toe, terwijl tegelijk het geboortecijfer significant daalde.^{89b}

Het wil mij voorkomen, dat een zo fel en steeds frequenter wordend beroep op het krankzinnigenrecht ter bescherming van de samenleving slechts kan samenhangen met een toenemend uiteenvallen van het sociaal systeem tijdens het Ancien Régime ten gevolge van economische spanningen. Het is immers duidelijk, dat niet ieder, die wegens maatschappelijk onaangepast gedrag werd opgesloten in het zinnelozenhuis, ook asociaal was. Velen waren in werkelijkheid slachtoffers van de veranderingen in de samenleving, waartegen sommigen niet opgewassen waren, terwijl in andere gevallen juist de aanvaarding van veranderingen reden was voor de conflictsituatie. Ook in de 18e eeuw werd kennelijk de geestelijke volksgezondheid in gevaar gebracht door economische en sociale veranderingen.⁹⁰ Er ontstond een sociaal conflict, waarin partijen hun eigen doeleinden verwerkelijkten door hun tegenstanders te neutraliseren of te elimineren.⁹¹ De intensiteit van de tegenstellingen werd herhaaldelijk zo sterk, dat het conflict niet langer als een vorm van socialisatie kon worden aangemerkt⁹², maar een bedreiging ging vormen voor het met elkaar leven en elkaar respecteren van de individuen in de maatschappij. Doordat een belangrijk deel van de bevolking de harde gevolgen van de opsluiting in een zinnelozenhuis moest ervaren en uit de samenleving werd gestoten, bevorderde het systeem van zinloosverklaringen het uiteenvallen van de hecht gestructureerde samenleving van het Ancien Régime zelfs. Het zou onjuist zijn de zinloosverklaringen als oorzaak van

^{89b} J. G. C. M. Jansen, Landbouwproductie en economische ontwikkeling in Zuid-Limburg, manuscript (p. 199-207).

⁹⁰ Cfr. het Unesco-rapport *Mental Health and Technological Change, Development and Society, The Dynamics of economic change*, ed. by D. E. Novach and R. Lekachman, New York 1968, p. 293-307.

⁹¹ L. A. Coser, *Conflict, social Aspects*, reprint from the International Encyclopedia of the Social Sciences, New York 1968, p. 232.

⁹² G. Simmel, *Conflict; The Web of Group Affiliations*, Glencoe 1955, p. 17-18.

het uiteenvallen van de samenleving in die tijd aan te merken. Het in ons onderzoek aan de dag getreden conflict weerspiegelde slechts de veranderingen in de samenleving op dezelfde wijze als talrijke ideologische en institutionele nieuwigheden, die terzelfdertijd ontstonden, dat ook deden. In dit verband zijn te noemen de Verlichtingsfilosofen, die felle kritiek leverden op de levensomstandigheden van hun dagen en aankondigden, dat de wereld nu eindelijk op weg kon gaan naar een meer verlichte tijd, die geestelijke vrijheid, een betere rechtsorde en de verdwijning van ongerechtvaardigde dwang mogelijk zou maken.⁹³ Zij hoopten het in de geschiedenis sterk toegenomen en verdiepte leed, dat de mens werd aangedaan, door geluk te kunnen vervangen.⁹⁴ In plaats van het gebruik, dat de samenleving het individu in ellende dompelt, moest de maatschappij meewerken aan een algemeen welbevinden.⁹⁵ Was dit denken tijdskritisch, het bracht geen onmiddellijke veranderingen. Die vond men wel in het economisch leven. Weliswaar deden zich daar nauwelijks technologische vernieuwingen en slechts in beperkte mate economische groei voor, aspecten die in de hedendaagse geschiedschrijving voornamelijk als kenmerken van economische veranderingen worden aangemerkt⁹⁶, maar er werden wel een aantal voorwaarden geschapen voor de toekomstige economische opbloei, doordat zich diepgaande veranderingen in de economische instituties voordeden. De wettelijke regels, die de basis voor produktie, betaling en distributie van goederen vormden, vielen uiteen.⁹⁷ De opkomst van de fabriekmatige produktie verbrak de eenheid van produktie en handel, die in de dagen van de ambachtelijke voortbrenging hadden bestaan. Steeds bredere lagen van de bevolking kregen aandacht voor het op de markt brengen van hun produkten en weken af van het traditionele patroon van zelfverzorging, waardoor de behoefte aan talrijke goederen sterk toenam. Financiering en handel vertoonden toenemende specialisatie en

⁹³ Karl Jaspers, *Kant*, Utrecht-Antwerpen 1967, p. 203-208.

⁹⁴ Max Scheler, *Schriften zur Soziologie und Weltanschauungslehre*, Bern-München 1963, p. 50-51.

⁹⁵ Cfr. N. Hampson, *The Enlightenment*, Hamondsworth 1968, p. 150-155.

⁹⁶ O.a. F. Braudel, *Civilisations matérielle et Capitalisme*, o.c., vooral D. S. Laudes, *The Unbound Prometheus*, London 1969 en R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and economic growth*, London 1971.

⁹⁷ L. Davis and D. North, *Institutional Change and American Economic Growth*, Cambridge 1971, p. 6.

openheid voor nieuwe werkwijzen. De oude gilden braken uiteen en verloren hun functie.

Al deze veranderingen tezamen leidden tot een groeiende sociale onzekerheid. Men kon zich niet meer zeker wanen van zijn werk en zijn inkomen. De maatschappelijke positie en status van hele groepen in de samenleving kwam in het gedrang. In deze omstandigheden rees op vele fronten verzet tegen de veranderingen, die zulke nadelige gevolgen met zich mee brachten. De rechtsregels bleken voortdurend niet aangepast aan de gewijzigde omstandigheden en werden misbruikt. In dit algemene patroon van uiteenvallende maatschappelijke structuren vormde de krankzinnigenzorg slechts een onderdeel. Zij werkte evenwel mee aan het volledig uiteenvallen van de traditionele, op feodale verhoudingen en een stedelijke gilde-economie gebouwde samenleving. Zij had daardoor een duidelijk dissociatief karakter. Steeds duidelijker kwam naar voren, dat de bestaande sociale instituties niet in staat waren de feitelijke veranderingen in de samenleving op te vangen en te verwerken.⁹⁸ De bestaande maatschappelijke gedragsregels remden de ontplooiingskansen van vele individuen en maakten het hen onmogelijk, om in de samenleving zichzelf te zijn. In plaats van zoals de moderne sociologische theorie het voorstelt, de solidariteit in de maatschappij te versterken⁹⁹, hebben de snel opeenvolgende en met elkaar samenhangende sociale conflicten in de 18e eeuwse samenleving een sociaal subsysteem doen ontstaan, dat zich sterk tegen de geldende normen verzette en daardoor een revolutie voorbereidde.

Ons onderzoek naar de opsluiting van enkele honderden personen in Maastricht in de 18e eeuw heeft weinig bijgedragen tot de kennis van de krankzinnigenzorg in het Ancien Régime, omdat die niet bestond. Het heeft ons evenwel enige argumenten geleverd voor een verdere studie van de sociale grondslagen van de veranderingen, die West-Europa op het eind van de tachtiger jaren van de 18e eeuw opschriktten.¹⁰⁰ Het heeft ons bovendien geleerd, dat de samenleving aan grote spanningen en vernieuwingstendenzen onderhevig was vanwege een aantal economische veranderingen. In de

⁹⁸ H. M. Johnson, *Sociology, a systematic introduction*, London 1968, p. 540.

⁹⁹ P. Laslett, *The world we have lost*, London 1968, p. 162 onder verwijzing naar R. Dahrendorf, *Class and class conflict in Industrial Society*, London 1959.

¹⁰⁰ Cfr. Alfred Cobban, *The social interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1968.

hoop de eigen positie te kunnen handhaven, aarzelde de sociale bovenlaag kennelijk niet om de moeilijkheden af te wentelen op diegenen, die een afwijkend gedrag vertoonden.

LITERATUUROVERZICHT

Het is gebruik, dat in dit literatuuroverzicht beurtelings aandacht wordt besteed aan recent verschenen publicaties en aan themata. Bij de bespreking van thematische literatuur werd in de laatste jaren steeds een beknopte bibliografie gepubliceerd over een onderwerp uit de Limburgse sociale en economische geschiedenis. In dit verband werd onder meer aandacht besteed aan de historie van de landbouw, de industrie, de vakbeweging, de volksgezondheid en de jeugdbeweging. Ook voor 1978 waren enkele thematische bibliografieën in bewerking genomen. De voorbereiding daarvan vergde echter meer tijd dan verwacht. Daarom werd tenslotte een andere keuze gemaakt.

In de afgelopen jaren nam het bezoek aan de leeszaal van het Sociaal Historisch Centrum aanzienlijk toe. Veel meer dan voorheen werd met name voor scripties gebruik gemaakt van de collecties die hier bewaard worden. Een dertigtal studenten was naderhand zo vriendelijk hun werkstuk aan te reiken. De meesten hebben er geen bezwaar tegen als door derden van de resultaten van hun onderzoek gebruik wordt gemaakt. Het leek aanbevelenswaardig via de literatuurrubriek van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg de aandacht te vestigen op het bestaan van deze collectie scripties.

Uiteraard gaat het bij scripties niet om publicatierijpe kopij. Het leek dan ook niet eerlijk deze werkstukken te bespreken als waren het boeken of tijdschriftartikelen. Meer terughoudendheid dan gebruikelijk was voor de recensent geboden. Daarom zal in het volgende alleen zakelijk verslag worden gedaan van de probleemstelling, de gebruikte bronnen en de conclusies van deze scripties. Ieder commentaar en elke kritiek blijft achterwege.

De zakelijke weergave van de inhoud van de scripties nam meer plaatsruimte in beslag dan aanvankelijk verwacht. Daarom werd in het huidige literatuuroverzicht slechts ongeveer de helft van de ontvangen werkstukken besproken. In een volgend jaarboek zal verslag worden gedaan van het restant. De recensies zijn alfabetisch naar auteur geordend.

J. C. G. M. Jansen

J. H. M. Brummans, Een overzicht van de discussie over het annexatievraagstuk in de illegale pers in Nederland en in het bijzonder in Limburg, Kandidaatsscriptie Geschiedenis Nijmegen 1976, 101 pag. + 7 krtn.

In oktober 1943 schreef Mr E. N. van Kleffens naar aanleiding van geruchten, dat de Duitsers delen van Nederland onder water wilden zetten, onder meer 'Indien Duitsland moedwillig een zo groot gedeelte van de Nederlandse bodem heeft verwoest, dat het voor geruime tijd onmogelijk zal zijn voor negen miljoen mensen om er behoorlijk op te leven dan kan het noodzakelijk zijn om te overwegen dat aan Nederland een gelijkwaardig deel van Duitslands grondgebied zal worden afgestaan, of het vruchtgebruik daarvan met verwijdering van de daar levende Duitsers'. Een jaar later maakte de Nederlandse Regering bekend, dat eventuele annexaties pas tot stand zouden komen wanneer het Nederlandse volk zich daarvoor had uitgesproken. Kennelijk ontstond de annexatie-gedachte uit de behoefte aan schadevergoeding.

Onmiddellijk na de oorlog ontstonden overal annexatie-comité's, terwijl zich in de pers en de publiciteit een omvangrijke discussie voor en tegen annexatie ontwikkelde. Brummans ging deze literatuur gedetailleerd na. Hij analyseerde dertig brochures, zes illegale en vijf naoorlogse legale bladen en bestudeerde documenten betreffende het annexionisme in de archieven van de Werkgemeenschap Limburg, Jan Maenen, J. Ensink, H. Dassen en F. Crombach.

In zijn conclusies constateert Brummans, dat van de illegale bladen alleen 'Je Maintiendrai' en 'Christoffoor' voorstanders van annexatie waren, 'Vrij Nederland, Trouw, De Vrije Katheder en De Ploeg' verwierpen deze gedachte. Zeer verdeeld was men over de vraag, wat er met de Duitse bevolking in de geannexeerde gebieden moest gebeuren. Sommigen wilden hen uitdrukkelijk behouden, anderen gaven de voorkeur aan uitwijzing. Een derde groep wilde in verband met dit vraagstuk alleen dun bevolkte gebieden annexeren.

Direct na de oorlog werd onder meer door het Nederlands Comité voor Gebiedsuitbreiding een veel ruimere gedachte gelanceerd. De idee werd verdeeld, dat niet alleen geannexeerd diende te worden, maar dat annexatie tevens gepaard diende te gaan met een ruim mandaatsgebied en een condominium. Op die manier zou men Nederland en Europa kunnen beschermen tegen nieuwe Duitse agressie. Hierbij werd het begrip elasticiteit van de grenzen geïntroduceerd. Dat hield in vrij verkeer van goederen, geld en personen. Het Comité Anti-Annexatie was daarentegen van mening, dat elastische grenzen elke annexatie overbodig zouden maken.

Naarmate de tijd voortschreed werden de opvattingen weer gematigd. In juni 1946 schreef het Nederlands Comité voor Gebiedsuitbreiding aan Jos Maenen, dat men het standpunt, waarin voor ruime annexatie met een mandaatsgebied en een condominium in het Ruhrgebied gepleit werd, inmiddels verlaten had. Geleidelijk ging men ook landelijk instemmen met de Limburgse eisen, die een bescheiden annexatie zonder mandaatsgebied inhielden. In Limburg wilde het provinciaal bestuur door annexatie zijn waterstaatkundige en verkeersproblemen oplossen en zich uit het sociaal-economische isolement bevrijden. Uiteindelijk werd echter ook aan de Limburgse eisen voorbijgegaan, omdat de grote mogendheden vreesden, dat annexatie vooral de Russische invloedssfeer zou versterken. In 1949 werden slechts enkele zeer kleine correcties toegepast. Met

uitzondering van de Zelfkant betrof het in hoofdzaak onbewoond gebied. In 1963 werden vrijwel alle door Duitsers bewoonde gebieden aan de Bondsrepubliek terug gegeven.

C. Cillekens, Werkloosheid en Werkloosheidsbeleid te Maastricht 1914-1925, Nijmegen maart 1977, 68 pag.

De schrijver wil een beeld schetsen van de werkloosheid en het werkloosheidsbeleid in Maastricht in de periode van de grote crisis in de dertiger jaren. Omdat de bewaartermijn van 50 jaar nog niet voldoende ver verstreken was, kreeg hij echter geen inzage in de bescheiden over de jaren 1926-1939 en moest hij zijn onderzoek beperken tot het decennium voor 1926. Om praktische redenen werd de gehele oorlogstijd erbij genomen. In 1914 verloor de Maastrichtse industrie immers een groot deel van haar afzetgebied, waardoor een ingrijpende verandering van de arbeidsmarkt optrad.

Er waren veel moeilijkheden bij het bronnenonderzoek. De notulen van B en W ontbreken. Hetzelfde geldt voor de correspondentie van B en W met de mijn-directies en met de directie van de arbeidsbeurs te Maastricht. Zelfs de jaarverslagen van deze beurs en van de commissie van advies voor de werkloosheidsverzekering zijn voor deze periode niet compleet. Wel geconsulteerd werden de gemeenteverlagen, enige dossiers betreffende de dienst werkloosheidsverzekering, de gemeentelijke werkverschaffing, de wering van vreemde arbeidskrachten, werklozentellingen en bestrijding der werkloosheid. Aanvullend materiaal verschaften delen van de archieven van het Burgerlijk Armbestuur en van oud-wethouder R. Nafzger, alsmede de memoires van vakbondsleider De Wit. Gelukkig was er relatief veel literatuur.

De conclusies van Cillekens zijn zeer kritisch. Hij verwijt het gemeentebestuur laksheid tijdens de oorlogsjaren. Pas eind 1917 vroeg het de werkgevers een wachtgeldregeling in het leven te roepen. 'De laatsten hadden daar wel oren naar, vooral om te voorkomen, dat het hele personeelsbestand richting mijnen zouden vertrekken'.

Het Steuncomité 1914 wordt verweten een politionele armenmentaliteit ten toon te spreiden en de vakbonden te negeren. De werkverschaffing leverde problemen op, vooreerst door slechte arbeidsvoorwaarden, vervolgens doordat de gemeente in de werkverschaffing productieve werken liet uitvoeren tegen zeer lage beloning en tenslotte omdat sommige werkgevers hun lonen naar beneden aanpasten aan het beloningsniveau bij de werkverschaffing. Aan de Rijksdienst voor de werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling wordt een centralistische mentaliteit verweten, waardoor zij de gemeentebesturen nodeloos op de tenen ging staan. De werkgevers tenslotte namen herhaaldelijk repressieve maatregelen ten nadele van de arbeiders. Door dat alles kwam de naoorlogse inflatie in Maastricht zeer hard aan.

E. Haanen, Het ontstaan van de Limburgsche Rooms-Katholieke Volksbond, Scriptie Amsterdam 1975, 86 pag.

Deze scriptie beoogt een antwoord te geven op de vraag door welke maat-

schappelijke groepen, personen of instanties de Limburgsche Rooms-Katholieke Volksbond werd opgericht. Het accent van de studie valt derhalve op de institutionele geschiedschrijving.

Geconsulteerd werden het archief Nafzger, het archief van het Provinciaal Bestuur van Limburg, het archief van de afdeling Gulpen van de Volksbond, de archieven van A. H. Vliegen en J. M. Souren, alsmede enkele documentaire verzamelingen en memoires. De lijst van geraadpleegde literatuur is heel omvangrijk.

De auteur concludeert, dat de oorsprong van de Limburgse Volksbond niet ligt bij de sociale en economische verenigingen, die in de 19e eeuw met een beperkte doelstelling ontstonden. De werkelijke oorzaak lag in het ontstaan van een socialistische beweging in Limburg. De socialistische opvattingen en vooral de daden van de socialisten deden de burgerij huiveren. Reeds in zijn encycliek tegen het socialisme uit 1878 had Leo XIII de katholieken opgedragen 'verenigingen van Ambachtslieden te steunen, die onder de hoede van de godsdienst hun leden tevreden maken met hun lot'. In Limburg kwam de ontwikkeling van de Volksbond direct na het verschijnen van Rerum Novarum in 1891 op gang. In die encycliek was de gemengde vereniging, waarvan de Volksbond een voorbeeld was, uitdrukkelijk aanbevolen. In de gemengde vereniging werkten arbeiders samen met de kleine burgerij onder direct patronage van burgerij en geestelijkheid.

De geringe daadkracht van dit soort verenigingen leidde ertoe, dat zij spoedig het initiatief op sociaal terrein moesten laten aan specifieke arbeidersverenigingen. Naar de mening van Haanen waren de werkelijke profijttrekkers van het samenwerkingsverbond, dat Limburgsche R.K. Volksbond heette, niet de katholieke arbeiders, noch de Katholieke Kerk, maar de kapitaalbezitters.

H. Heijman, Henry van Vorst. Een rusteloze zoeker. Sleutelfiguur in de strijd tussen de 'rooien' en de 'blauwen' in de jaren 1908 en 1909 te Maastricht, Scriptie 1974, 30 pag.

In 1908 en 1909 heeft het optreden van Henry van Vorst als propagandist van de S.D.A.P. in Maastricht grote beroering gewekt. Deze uitgetreden Capucijn zorgde voor een felle strijd tussen socialisten en katholieken in de stad. Heijman is de levensgang van deze opmerkelijke figuur nagegaan.

Voor zijn beknopte biografie maakte de auteur gebruik van het archief van de Paters Capucijnen te 's Hertogenbosch, van enige dossiers berustend bij het Sociaal Historisch Centrum, van de archivalia van S.D.A.P. in bewaring bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam en van vier cahiers krantenknipsels verzameld door J. H. de Wit, thans berustend in het archief Nafzger bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Maastricht. Aan literaire bronnen werden geconsulteerd De Tilburgsche Courant en de Nieuwe Tilburgsche Courant (1904-1905), Het Volk, De Eendracht en De Voorvechter (1908-1909) en De Bessem (1909-1910), alsmede twee notities over de gebeurtenissen in Maastricht in 1908 en 1909 van de hand van Drs J. Cornips en J. H. J. Koreman. De auteur beschrijft het leven van Van Vorst in chronologische volgorde. Zijn bronnen dwingen hem ertoe vooral aandacht te besteden aan de periode 1905-1909. In 1905 ijverde Van Vorst, toen nog Pater Coelestinus O.F.M. Cap. ijverig

voor het welzijn van de arbeiders in Tilburg, die hij in katholieke organisaties wilde verenigen. De terughoudendheid van zijn superieuren, die plotselinge succesvolle acties van de wat labiele pater met argwaan bekeken, leidden tot een regelrechte zenuwinstorting bij Van Vorst. Geruime tijd zwierf hij door Europa. Hij brak met orde en geloof, sloot vriendschap met de priester-socialist Dr J. van den Brink en liet zich tot propagandist van de S.D.A.P. scholen. Oorspronkelijk wilde hij als zodanig in Tilburg opereren. Toen dat niet lukte, koos hij voor Maastricht. Daar ging hij ervan uit 'dat wij de arbeiders hier in het Zuiden vóór alles duidelijk moeten maken dat de mensen, waar zij zo heel hoog tegen op zien, hun geestelijken, niet op zo'n hoog voetstuk staan als ze wel menen...'. Zijn felle anti-clericale acties en de oprichting van de eerste sex-shop in Maastricht leidden tot een ware volksopstand tegen Van Vorst. De gebeurtenissen rond de jaarwende van 1908-1909 worden door Heijman in geuren en kleuren beschreven. Zij zijn niet van enige humor gespeend. Medio 1909 bleek het resultaat van de actie van Van Vorst niet aan de verwachtingen te voldoen. Een staking bij de glasfabrieken verliep; de S.D.A.P.-aanhang werd bij de gemeenteraadsverkiezingen gehalveerd. Pogingen van Van Vorst om een anti-kerkiaal blad, *De Kruisspin*, op te richten leidden tot zijn ontslag bij de S.D.A.P. per 1 januari 1910. Over de verdere lotgevallen van deze mislukte propagandist weet de auteur helaas niet veel meer te melden. Hij overleed in 1927 in Parijs.

L. Jacobs, R. Meuwis en J. Poels, Meningen en discussies in het bevrijde Zuiden over politieke en maatschappelijke vraagstukken en eventuele vernieuwingen, concept-eindrapport van de subgroep Maastricht, 84 p.

Het onderhavige werkstuk werd samengesteld tijdens een onderzoek, dat in het kader van een werkcollege van de afdeling nieuwe geschiedenis van de K.U. te Nijmegen over geheel Nederland werd ondernomen. Omdat het hier een werkstuk betrof, dat binnen een beperkte tijd moest worden afgerond vormt het, zoals de rapporteurs opmerken, 'geen afgerond geheel [en zit het] nog vol lacunes die door nader onderzoek opgevuld kunnen worden'. Slechts een deel der in aanmerking komende archieven werd geconsulteerd. Daartoe behoorde het EVC-archief, de archieven van het gemeentebestuur van Maastricht, enige delen uit het archief van J. Ensink, het archief van de Fabrikantenkring Maastricht en dat van de K.A.B.-Centrale St. Joseph, alsmede een drietal dossiers uit het archief van het Militair Gezag. Er werden 18 interviews afgenomen en er werd enige literatuur geraadpleegd.

De auteurs concluderen dat in de chaotische situatie in september 1944 het College van Burgemeester en Wethouders van Maastricht zijn plaats weer innam met beperkte bevoegdheden. De taak van B en W bestond vrijwel alleen in het lenigen van directe nood.

Het tot stand komen van een College van Overleg, bestaande uit oud-gemeenteraadsleden en ex-illegalen wordt verklaard uit onvrede over het ontbreken van inspraak en de geringe door B en W verstrekte informatie.

De politieke activiteit was in Maastricht gering. De katholieken 'gaven er geen blijk van te streven naar vernieuwing'. C.P.N.-gezinden trachtten een tijdlang tot een socialistische eenheidspartij te komen. De socialisten richtten de S.D.A.P.

weer op en tegen mei 1945 ook een Sociaal-Democratische Vereniging.

De meeste activiteiten waren er op het terrein van de vakbeweging. Het N.V.V. werd hersteld; de K.A.B. nam de plaats in van de vooroorlogse Rooms Katholieke Werklieden Vereniging. N.V.V. en K.A.B. kwamen snel tot een federatieve samenwerking. Naast deze beide vakcentrales ontstond de Eenheids Vakbeweging, die naar de auteurs menen niet communistisch was, omdat zij streefde naar verbetering van de positie der arbeiders binnen het bestaande systeem. Vrijwel onmiddellijk werd de E.V.B. door N.V.V. en K.A.B. bestreden. In mei 1945 groeide zij qua ledental nog altijd.

H. Marijnissen en A. Raben-Fabels, De weg over de grens, doctoraal-scriptie Nederlands [1977], 361 pag.

De studie van de dames Marijnissen en Raben-Fabels draagt de ondertitel 'een verhaal over paupers in Limburg, over de brikkenbakkers van Stein die liever 't halve jaar in Duitsland aan de leem ploeterden, dan dat zij hun autonomie prijs-gaven; mensen die bijna uit de geschiedenis verdwenen waren, maar in een roman nog wat van hun leven vertelden'.

De weg, waarlangs deze scriptie tot stand kwam was bezaaid met stenen en zware obstakels. De schrijfsters maakten zich met een grotere groep studenten zorgen over de wijze, waarop in de literatuur ideeën in ervaringen en subjectiviteit worden vertaald. Zij wilden uitzoeken hoe de werkelijkheid in literatuur verwerkt wordt. Als onderwerp besloten zij te nemen de wijze, waarop de snelle industrialisatie van Limburg in literaire teksten weergegeven wordt. Daarbij ontstonden in de groep nogal wat spanningen. Tenslotte besloten de dames Marijnissen en Raben-Fabels alleen de roman 'De weg over de grens' van Paul Haimon tot onderwerp te nemen. Dit besluit viel feitelijk pas nadat de fase van materiaal verzamelen was afgesloten.

De wisseling van onderwerp is in indeling en uitwerking van de studie goed te merken. De auteurs beginnen hun studie met een ruim 50 pagina's lange schets van de historie van vagebonden, bedelaars en zwervers in Limburg, uitmondend in een analyse van de bokkenrijdersbeweging. Daarna wordt zeer uitvoerig (173 pagina's) de sociale geschiedenis van Stein, het werk van de brikkenbakkers en de weergave daarvan in het werk van Haimon behandeld. De schrijfsters eindigen met een uitvoerige studie over de plaats en functie van de gastarbeider in Duitsland en in de mijnbouw. Het gebruikte bronnenmateriaal is in verband daarmee zeer uitvoerig. Het omvat een keur van literaire bronnen, heel wat archiefmateriaal over allerhande onderwerpen en interviews met vroegere brikkenbakkers.

In de conclusies bij het hoofddeel, de roman van Haimon geplaatst tegen de ontwikkeling van de brikkenbakkerij, betuigen Marijnissen en Raben-Fabels hun enthousiasme voor de oude Limburgers. In hen herkennen zij niet alleen de uitbuiting, de triestheid van de armoede en de onderdrukking, maar ook initiatieven, wensen, collectief plezier en strijd voor eigen leven. In hun leven zien zij de strijd tegen het kapitaal en de weigering van grote groepen mensen zich daaraan aan te passen weerspiegeld. In dat verband besteden zij grote aandacht aan de strijd om de Steinse Graetheide, als strijd voor economische en sociale autonomie. Het leven in Stein is naar hun mening bepaald door sociale factoren en

niet, zoals Haimon wil, door raskenmerken en overeenkomst met zigeuners. Zij beschuldigen de schrijver van de roman van vooringenomenheid, die begrip voor de levende werkelijke geschiedenis van Stein blokkeert. Die vooringenomenheid wortelt 'in de reaktionair katholieke, elitaire levensopvatting, die Haimon zich in en om Rolduc eigen maakte'.

J. W. M. Nijsten, Het vooroorlogs Nationaal-Socialisme in Limburg. Nazificatie en denazificatie in Limburg in de jaren 1931-1937, Scriptie Amsterdam z.j., 39 pag.

De schrijver entameerde zijn werkstuk vanwege zijn belangstelling voor het fascisme en nationaal-socialisme. Hij volgde de methoden van Kooy, uit diens dissertatie over het nationaal-socialisme in Winterswijk, 'Het échec van een volkse beweging', Assen 1964.

Nijsten vervaardigde met deze scriptie eigenlijk slechts een voorstudie over zijn onderwerp. Veel bronnenmateriaal bleef nog ongebruikt. Daarom is het hem 'niet gelukt een algemeen beeld te geven van de N.S.B. in Limburg...'. Wel tracht hij te verklaren, onder welke maatschappelijke groepen de partij van Mussert in de vooroorlogse jaren zo'n grote aanhang verwierf en kort daarop weer kwijtraakte.

Door de opzet werden feitelijk in de scriptie bijna uitsluitend literaire bronnen verwerkt. Statistisch materiaal en enkele brieven uit het archief van de N.S.B. completeren de in de voetnoten verwerkte documentatie.

Nijsten toont aan, dat de N.S.B. haar aanhang vond onder de zogenaamde ontevreden kiezers (floating votes). De R.K. Staatspartij verloor door het optreden van de nationaal-socialisten in het geheel geen stemmen. De aanhang kwam van voormalige katholieke splinterpartijen, regionale belangen-partijen en de socialisten.

Ter verklaring van de werfkracht van het nationaal-socialisme in Limburg voert de auteur de frequente contacten vanuit Limburg met Duitsland aan. Door die contacten onderkende men in Limburg ook eerder dan elders het misdadig karakter van het Hitler-regime, waardoor de aanhang van de N.S.B. tussen 1935 en 1937 weer gehalveerd werd.

Sociaal-economische argumenten kunnen volgens Nijsten geen verklaring van de N.S.B.-aanhang geven. Evenmin was het mogelijk een relatie tussen katholicisme en fascisme te leggen. De fascistoïde bewegingen van katholieken huize, Zwart Front en Verdinaso, hadden in Limburg nauwelijks enige aanhang. De teruggang van de N.S.B. is in Limburg ook niet veroorzaakt door een beweging van 'Eenheid door democratie', zoals die naar de mening van Schöffers in de rest van het land optrad. Hier was het veeleer de directe invloed van de bisschoppen, die een rol speelde. Ook het optreden van Mussert zelf, die vanaf 1936 de rassenleer van Hitler overnam, het agressieve optreden van Duitsland en Italië goedkeurde en zich fel tegen de katholieke Kerk begon af te zetten, bevorderde het denazificatieproces.

W. Roebroeks, Ontstaan en Ontwikkeling van de Maastrichtse Vakbeweging, Kandidaatsscriptie Geschiedenis Nijmegen 1976, 49 pag.

De auteur bestudeert het ontstaan van de arbeidersbeweging in Maastricht. Hij beëindigt zijn studie aan het einde van 1896. In dat jaar bleek bij stakingen de vakorganisatie vrijwel aanwezig in de vorm, die zij decennia lang zou behouden.

Het bronnenmateriaal, dat kon worden gebruikt is niet erg omvangrijk. De belangrijke archieven van de Sphinx en de gemeentepolitie zijn nog op slot. De auteur behielp zich met de dossiers uit het archief van R. Nafzger, het Provinciaal Bestuur en met publicaties in De Volkstribuun.

Hij beschrijft, hoe de eerste spanningen zich in 1876 voordeden. Een dertigtal ovenwerkers legde het werk na een loonsverlaging neer en werd ontslagen. Van vakorganisatie was voor het eerst sprake in 1885, toen Willem Vliegen in Maastricht een afdeling van de Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht oprichtte. De arbeiders waren echter niet zo geporteerd voor de politieke acties van Vliegen. Men ging het meer om loonkwesties. Loonsverlagingen vormden ook de aanleiding voor de glasblazersstaking van 1886. De staking verliep snel door totaal gebrek aan organisatie. In 1889 kwam het tot oprichting van een afdeling van de Sociaal Democratische Bond, die voorschands vooral in het geheim werkte. In het algemeen ging men in deze tijd niet veel verder dan de oprichting van studieclubs. Vanaf 1892 werden enkele van die clubs omgezet in vakverenigingen. De eerste was de aardewerkersorganisatie 'Loon naar Werk'. In 1895 ontstond 'Verbroedering', een vakorganisatie voor glasblazers. De glasslijpers verenigden zich in 'Vergelding'. In dezelfde periode verenigden zich ook het spoorwegpersoneel, de typografen, de metaalbewerkers, de schilders en de houtbewerkers.

De eerste vuurproef ontstond bij de glasblazersstaking van 1895. Aanleiding waren de voortdurende tariefsverlagingen. Bij die gelegenheid bleek, dat onder de glasblazers sterke socialistische sympathieën leefden. Dat leidde tot een katholieke reactie. Vanaf 13 december 1895 werden in snel tempo katholieke vakorganisaties opgericht. De eerste was 'God en Ons Recht', waarin zich de aardewerkers verenigden.

De organisatorische verschillen binnen de arbeidersbeweging traden spoedig aan de dag. Op 30 maart 1896 brak een staking van de glasslijpers uit, omdat de bewerking van het kristal plotseling veel arbeidsintensiever werd zonder enige aanpassing van de tarieven. Deze zeven maanden durende staking liep uit op een regelrechte confrontatie tussen de pro-socialistische en de katholieke organisaties. In enkele maanden werd een klimaat geschapen dat decennia lang de arbeidersbeweging in Maastricht zou verzieken. Tot aan de Tweede Wereldoorlog hechte de vakbeweging er dikwijls meer belang aan de strijd tussen 'Roden' en 'Blauwen' dan aan de sociale toestanden.

J. J. van der Salm, De aalmoezeniers van de arbeid te Maastricht, 1902-1915, Kandidaatsscriptie Nijmegen 1976, 60 pag.

In 1902 werd J. M. Souren tot aalmoezenier van de arbeid in Maastricht benoemd. In 1911 werd hij opgevolgd door J. A. J. A. Verheggen. In 1915 werd de Maastrichtse aalmoezenier van de arbeid ingepast in het instituut van aalmoezeniers van sociale werken. Van der Salm onderzoekt de activiteiten van beide aalmoezeniers. Hij kon daarbij putten uit documenten bewaard in de archiefcollecties Kaanen, Nafzger, Souren, Verheggen en De Wit. Hij consulteerde een

opmerkelijk groot aantal boeken en tijdschrift-artikelen.

Jammer genoeg is het archief Verheggen veel minder uitgebreid dan het archief Souren. Bovendien werd over de periode 1911-1915 door anderen ook niet erg veel bewaard, zodat de auteur zich vooral op het werk van Souren moest concentreren. Niettemin kon hij een aantal duidelijke conclusies trekken.

'Als wij de werkzaamheden van de aalmoezeniers van de arbeid en de resultaten hiervan bezien, lijkt het ons dat de instelling van deze nieuwe functie zeer zeker noodzakelijk is geweest. Veel instellingen ten behoeve van de arbeidersklasse waren zeker pas later of misschien zelfs helemaal niet tot stand gekomen, indien vooral aalmoezenier Souren er zijn schouders niet onder had gezet. Dat de katholieke arbeidersbeweging uiteindelijk haar socialistische tegenhanger de wind uit de zeilen kon nemen, is voor een groot deel aan de aalmoezeniers Souren en Verheggen te danken. Zij hebben er voor gezorgd, dat de bisschop reden te over had om het instituut van aalmoezeniers van sociale werken in te stellen en het uit te breiden over het hele bisdom Roermond.

Een feit is — en dat heeft aalmoezenier Schreurs ons ook voor deze tijd nog bevestigd — dat de aalmoezeniers vaak initiatiefnemer of mede-oprichter van vele instellingen waren. Draaiden deze instellingen eenmaal goed, dan trokken zij hun handen er vanaf, al bleven ze vaak als adviseur voor deze instelling werkzaam.

Wij willen er verder nog op wijzen, dat het werk van aalmoezenier Verheggen in zekere zin minder groots is, dan dat van aalmoezenier Souren, maar daarom niet minder belangrijk. Aalmoezenier Verheggen vond bij de aanvaarding van zijn werk het terrein geëffend door zijn voorganger. Het belang van zijn werk is in eerste instantie datgene wat hij vóór de aanvaarding van zijn aalmoezenierschap heeft verricht in de periode-Van Vorst. Het belangrijkste deel van zijn werk als aalmoezenier ligt in de jaren van de Eerste Wereldoorlog. Vooral in deze jaren bleek, dat hij een waardige opvolger van Souren was.'

J. Th. Sillekens, De Limburgse Arbeidsmarkt na de tweede wereldoorlog, Doctoraalscriptie Nijmegen 1974, 175 pag.

Sillekens onderzocht de betekenis van de factor arbeid in de economische groei in Limburg na 1945. Daartoe analyseerde hij de omvang van de beroepsbevolking, de werkgelegenheid, de gevolgen van de mijnsluitingen, de werkloosheid en de pendel.

Zijn documentatie bestond uit statistisch materiaal, verslagen van de arbeidsmarkt, talrijke nota's over industrialisatie en herstructurering en een grote hoeveelheid literatuur.

De auteur constateert, dat het aantal deelnemers aan het arbeidsproces in Limburg altijd zeer laag was. Met name het aantal werkende vrouwen was gering. In 1960 bedroeg het percentage werkende vrouwen in Limburg nauwelijks meer dan de helft van het gemiddelde in Noord-West-Europa. Kort voor de sluiting van de mijnen begon de deelname van vrouwen aan het arbeidsproces evenwel snel te stijgen. De oorzaken van deze opmerkelijke fenomenen zoekt Sillekens in de afwijkende leeftijdsopbouw, de relatief geringe belangstelling voor het onderwijs en de relatief vroege uittreding uit de beroepsbevolking. Wat de laatste factor betreft wordt gewezen op de vroege pensionering bij de mijnen (hoogstens

60 jaar) en de traditie, dat vrouwen bij het sluiten van een huwelijk hun carrière opgaven.

Ten aanzien van de werkgelegenheid onderscheidt de schrijver drie perioden: Van 1950-1958 is sprake van industrialisatie, van 1958-1965 van stagnatie en vanaf 1965 van herstructurering. In de eerste periode leidde een zeer succesvol regionaal industrialisatiebeleid vooral in N. Limburg tot zeer snelle daling van de werkloosheid (voorbeelden Bergen en Venray). In de tweede periode daalde de groei van het arbeidsvolume in de industrie, maar steeg het aantal manjaren in de dienstensector. In de derde periode daalde het aantal arbeidsplaatsen in de industrie in de eerste zes jaren met 10%, maar tegelijk steeg het aantal werknemers in de dienstensector explosief. De late groei van de dienstensector maakte van Limburg een te sterk geïndustrialiseerd gewest. Een groot probleem vormde ook de traditioneel zeer zwakke structuur van de werkgelegenheid. Al in 1960 stond tegenover positieve regionale invloeden op de werkgelegenheid een zwakke structuur vooral in de nijverheid. Daarbij kwam nog de monocultuur van de mijnbouw en het ontbreken van stuwende werkgelegenheid in de dienstensector.

In zijn balans van zeven jaar herstructureringsbeleid constateert Sillekens, dat er nogal wat bedrijven aangetrokken zijn, die geen bijdrage leverden tot versterking van de industriële structuur van Zuid-Limburg. Tevens werd de dienstensector aanvankelijk over het hoofd gezien. Rond 1970 remde de krappe arbeidsmarkt de voortgang van de herstructurering. Bijzonder belangrijk vindt Sillekens, dat onvoldoende aandacht is besteed aan de sociale problematiek van de herstructurering. In Zuid-Limburg bestond een verstengeling van industriële monoculturen met een regionale sociale monocultuur. Cultuur, sociaal leven, politiek en religie waren even homogeen als de werkgelegenheidsstructuur. Het wegvallen van een der constituerende elementen heeft geleid tot een wijziging van het cultuurpatroon, waarvan de gevolgen onvoldoende onderkend zijn.

Ten aanzien van de werkloosheid trachtte Sillekens de verschillende componenten te analyseren. Belangrijk zijn zijn opmerkingen ten aanzien van conjunctuur en structuurwerkloosheid. Hij becijfert, dat conjunctureel bepaalde werkloosheid tussen 1960 en 1965 ontbrak en daarna snel steeg. De structuurwerkloosheid liep sinds 1958 snel terug. Na 1965 deed zich in die sfeer een stijging voor, die ertoe leidde, dat de structuurwerkloosheid in 1969 verdubbeld was ten opzichte van 1959.

In zijn analyse van het pendelvraagstuk merkt de ateur op, dat de grote Duitslandpendel ontstond omstreeks 1958. De bestedingsbeperking leidde in dat jaar tot een overschot aan arbeidskrachten in Limburg, terwijl tegelijk in Duitsland de arbeidsmarkt steeds krappere werd. Daaruit vloeiden aanzienlijke verschillen in beloning voort. Vanaf 1959 stijgt het pendelsaldo voortdurend vrijwel constant. In 1972 was bijna 10% van de mannelijke beroepsbevolking bij de uitgaande pendel betrokken.

J. Spijkers, De Bond Jong Limburg 1909-1934, Kandidaatsscriptie Nijmegen 1975, V + 59 + XXII pag.

De doelstelling van de Bond Jong Limburg omschrijft Spijkers in een tweetal lange citaten van respectievelijk Caspar Sprokel en de bisschop van Roermond.

Voor deze laatste was de Bond 'een veilig toevluchtsoord voor onze Limburgsche Jongelingschap tegen de gevaren, die steeds meer en meer in onze dagen geloof en zeden bedreigen. Waar de jonge man, die alleen staat, innerlijk aan de verleiding onzer dagen weerstand kan bieden, daar vindt hij kracht in een organisatie, wier leden vast aaneengesloten door wederzijdsch voorbeeld, onder degelijke leiding, het goede bij elkaar trachten te bevorderen'. Het ideaal van elk lid van de Bond was 'steeds Katholiek denken, steeds Katholiek spreken, steeds Katholiek handelen'.

Voor het onderzoek werden uitsluitend dossiers geraadpleegd, die bij het Sociaal Historisch Centrum bewaard worden. Zij omvatten de beide bondsorganen, brieven van bondsleden, notulen van vergaderingen, jaarverslagen, ledenlijsten, krantenknipsels, interviews met oud-bondsleden, afgenomen door de heer Coppens in 1965 en verslagen van het onderzoek van Jos Ritzen uit de zestiger jaren.

In zijn conclusie verbaast de auteur zich vooral over de mythen, die zich rond 'Jong Limburg' hebben gevormd. De conclusie spreekt zozeer voor zich, dat zij hier vrijwel integraal wordt weergegeven. Jong Limburg was een bond, 'die haar idealen op een prachtige wijze kon omschrijven en een geweldige taak meende te moeten vervullen. Men zag de bond als de harde kern, die in de Katholieke Sociale actie en in de strijd om de katholiciteit van Limburg leiding moest geven. Maar kijken we nu eens naar de daden van de bond: Kopij leveren voor hun orgaan deden de Jong Limburgers niet, zelfs de afdelingsverslagen werden vaak niet naar de redactie gezonden, het werven van nieuwe abonnees en adverteerders gebeurde niet of nauwelijks, de opkomst bij de retraites was slechts zelden groot te noemen, in de meeste afdelingen bevond zich een vrij groot aantal papieren leden, die niet naar de vergaderingen kwamen. Van degenen, die dat wel deden, waren er maar enkelen bereid eens een lezing te houden. Vaak hadden de afdelingen een grote achterstand wat betreft het betalen van de contributie aan de bond.

Het is niet duidelijk, hoe Jong Limburgers, die niet eens in staat of bereid waren om hun vereniging op een redelijke wijze te laten functioneren, ooit de kracht zouden kunnen opbrengen om de massa terug te voeren tot het geloof der voorvaderen en te beschermen tegen de kwalijke invloeden der moderne, materialistische tijd.

Toch oordelen alle, door de heer Coppens in 1965 geïnterviewde vooraanstaande oud-bondsleden en de heer Jos Ritzen erg positief over de bond. Zij menen, dat de invloed van Jong Limburg groot is geweest, dat deze bond van idealisten hard werkte en bereid was om te vechten voor de goede zaak. Niemand der 11 geïnterviewde mensen laat een negatief geluid over de bond horen en het wordt onbegrijpelijk genoemd, dat de bond in 1934 werd opgeheven.

Van invloed hierbij kan zijn, dat de geïnterviewden merendeels actieve bondsleden geweest zijn, mannen die bestuursfuncties hadden of tot de orgaanredactie behoorden. Het is begrijpelijk, dat deze mensen van de bond, waarvoor zij hard gewerkt hebben en waarin zij geloofd hebben, na meer dan 30 jaren, de negatieve dingen vergeten zijn en alleen nog maar de positieve dingen (willen) zien.

Na kennis genomen te hebben van het voorgaande, is een louter positieve beoordeling, naar mijn mening, zeker niet gerechtvaardigd.'

P. Suilen en P. Verhoecx, Het Stokstraatgebied te Maastricht in de negentiende eeuw, Kandidaatsscriptie Nijmegen 1977, 103 pag.

Aanvankelijk lag het in de bedoeling van de beide auteurs, om de sociaal-economische achtergrond van het Stokstraatgebied vanaf het begin van de 19e eeuw tot aan de renovatie in de zestiger jaren te belichten. Spoedig bleek dat alleen al voor de negentiende eeuw voldoende bronnenmateriaal voorhanden was om een dubbele kandidaatsscriptie te schrijven. Daarom beperkt de onderhavige studie zich tot de periode 1829-1890. In een doctoraalscriptie hopen Suilen en Verhoecx de twintigste eeuw te behandelen.

De gebiedsomschrijving van het Stokstraatkwartier is identiek aan die welke bij het renovatieplan in 1953 door het gemeentebestuur van Maastricht is gehanteerd. De specifieke kenmerken van het gebied werden aan de hand van bevolkingsstructuur, huisvesting, beroepsstructuur en armenzorg bestudeerd. Als bronnen werden gebruikt de verslagen van de toestand der gemeente Maastricht 1852-1890, de volkstellingen en woningtellingen uit de periode 1829-1850, de bevolkingsregisters van 1850-1890, de nominatieve registers van tijdelijk en doorlopend bedeelden uit 1850, 1852 en 1863 en de registers van geldelijke ondersteuning van armen uit de jaren 1872 tot 1888.

De beide schrijvers stellen vast, dat het inwoneraantal in het Stokstraatgebied van 1829 tot 1890 stijgt van 1562 personen tot 2158 personen. Het aandeel van het kwartier in de totale stedelijke bevolking blijft evenwel tussen 6% en 7% schommelen. Woningbouwactiviteit was er nauwelijks, zodat het aantal bewoners per wooneenheid toenam.

De analyse van de beroepsstructuur levert helaas weinig houvast, omdat de nauwkeurigheid, waarmee beroepen in de bevolkingsregisters vermeld werden in de verschillende jaren nogal wisselde. De armenzorg levert, wat het Stokstraatgebied aangaat, eveneens een weinig spectaculair beeld op. Het aantal bedeelden woonachtig in dit gebied omvat steeds ongeveer 10% van het totaal aantal bedeelden in de stad, zodat het aantal armen in deze buurt relatief wel groot is, maar niet spectaculair stijgt.

De schrijvers concluderen dan ook dat de achteruitgang van het gebied in de 19e eeuw niet definitief is vast te stellen. Duidelijk is slechts dat de situatie in een drietal straten, de Plankstraat, de Smedenstraat en de Houtmaas rond 1890 slecht was terwijl in een zevental straten, meest aan de periferie van het Stokstraatgebied gelegen, relatief goede sociale toestanden werden aangetroffen.

P. C. M. Vrancken, De pendel naar Duitsland vanuit de Oostelijke Mijnstreek tegen de achtergrond van de Werkgelegenheid, 1958-1968, Kandidaatsscriptie Geschiedenis Nijmegen z.j., 29 pag. + 28 pag. bijlagen.

De pendel vanuit de oostelijke mijnstreek naar Duitsland werd bestudeerd, omdat de pendelstromen hier zowel absoluut als in verhouding tot de arbeidsbezetting een grotere omvang bereikten dan in welk ander gewest van het herstructureringsgebied ook. Tot in het begin van de jaren zestig trok de mijnbouw uit de verre omgeving van Heerlen arbeidskrachten aan. Tijdens de recessie van 1967 veranderde het gebied, dat 20 gemeenten omvat, in een expulsie-

gebied van arbeidskrachten met hoge werkloosheidscijfers.

In het kader van de kandidaatsscriptie werden niet alle aspecten behandeld. Er wordt nauwelijks gesproken over de pendel van vrouwen; er werd geen loonanalyse gemaakt; de vergelijking met de pendel naar België, Brabant en Gelderland ontbreekt. De auteur moest zich nu eenmaal tot het uiterste beperken.

De gebruikte bronnen bestonden voornamelijk uit arbeidsmarktbeschrijvingen en een aantal brochures en rapporten.

Vrancken concludeert, dat de economische situatie in de mijnstreek verhinderde, dat het gebied na 1966 zijn eigen bevolkingsgroei nog kon opvangen. De negatieve migratoire groei is sterk. De ontwikkeling der arbeidsreserve relatief ongunstig. De voortdurende toename van het aantal vervroegd gepensioneerden en de opname van veel ex-mijnwerkers in W.S.W.-regelingen markeerden het ontstaan van een latente arbeidsreserve. Schijnbaar was er ruimte voor vestiging van bedrijven.

De mogelijkheden om voor de herstructurering van Limburg gebruik te maken van een gunstige conjunctuurfase werden echter al in 1967 en 1968 negatief beïnvloed door de toename van de Duitslandpendel. De vicieuze cirkel uit het begin van de zestiger jaren bleef bestaan: ondernemers zagen af van vestiging in de oostelijke mijnstreek omdat er geen personeel te krijgen was, de arbeiders gingen pendelen omdat er geen werkgelegenheid was.

Hoewel de pendel niet is weg te denken levert zij volgens Vrancken toch grote moeilijkheden op:

- het vrije verkeer van arbeidskrachten in de E.E.G. is niet gepaard gegaan met harmonisatie van arbeids- en vestigingsvoorwaarden. Daardoor ontstaan blijvende fricties.
- door het grote verschil in arbeidsvoorwaarden en beloningssystemen tussen Nederland en Duitsland kent Limburg als grensprovincie een onevenwichtige arbeidsmarkt.
- de geringe werkgelegenheid in eigen land en de grote differentiatie in nabijgelegen Duitse werkgelegenheidscentra doet een duidelijk eenzijdig gerichte pendelstroom ontstaan.

Samenvattend meent de auteur, dat van een normale concurrentieverhouding tussen de verschillende gebieden en van een optimale allocatie van de productiefactor pas sprake kan zijn, als met het vrije verkeer van arbeidskrachten ook de arbeids- en vestigingsvoorwaarden geharmoniseerd zijn.

J. P. A. van Vugt, De S.D.A.P. in de Limburgse Mijnstreek 1909-1919, Kandidaatsscriptie juli 1976, 131 pag.

Van Vugt wilde oorspronkelijk de novemberdagen van 1918 in de Limburgse mijnstreek behandelen. Dat bleek door gebrek aan bronnen onmogelijk. Na nog een andere mislukte poging werd uiteindelijk voor het in de titel omschreven onderwerp gekozen. De S.D.A.P. wordt vooral als organisatie behandeld. Voor de concrete werkzaamheden van de S.D.A.P.-ers in de mijnstreek had de schrijver minder belangstelling. Aan de geschiedenis van de S.D.A.P. wordt een hoofdstuk toegevoegd over de katholieken en hun houding tegenover de socialisten. Het bevat, zoals Van Vugt zelf zegt 'natuurlijk niet het resultaat van gericht onderzoek. Het is meer neerslag van de indrukken, die ik in de loop van de bestudering van mijn eigenlijke onderwerp steeds weer bevestigd zag.'

De afbakening van de bestudeerde periode hing in nogal sterke mate samen met de omvang van de aanwezige bronnen. Het jaar 1909 als beginjaar drong zich als vanzelf op, omdat in dat jaar het optreden van de S.D.A.P. in de mijnstreek eigenlijk pas begon. Vanaf 1918-1919 is het archief van de partij zwaar gehavend en laten de bronnen steeds meer verstek gaan. Mede om die reden wordt de studie met dat jaar beëindigd. Behalve het S.D.A.P.-archief werden een vier-tal Limburgse socialistische periodieken geconsulteerd, te weten De Voorvechter, De Volkstribuun, Limburg's Toekomst en De Mijnwerker. De eerste drie waren organen van de S.D.A.P. in Limburg. Zij verschenen tussen 1905 en 1923. De laatste was het weekblad van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond. Het verscheen vanaf 1909.

Van Vugt concludeert, dat de socialisten in de mijnstreek zich pas in 1909 organisatorisch wisten los te maken van Maastricht. Hij meent dat deze stap pas zo laat gezet werd, omdat er voordien geen sedentaire kern van socialisten rond Heerlen was. De meeste mijnwerkers trokken nog van streek tot streek. Bovendien nam de belangstelling voor het socialisme in de mijnstreek slechts langzaam toe. Tenslotte hadden de Duitse socialistische organisaties in het begin van de eeuw 'Zahlstellen' in Zuid-Limburg. Deze Duitse organen bemoeilijkten de oprichting van Nederlandse afdelingen. Tussen 1909 en 1916 vond een langzame en onregelmatige groei van het socialisme in Limburg plaats.

Het ledental der S.D.A.P. bleef gering. Begin 1916 waren er 150 leden verdeeld over vier afdelingen, waarvan drie een kwijnend bestaan leidden. In 1916 nam zowel het ledental als het aantal afdelingen (tot 7) toe. In heel deze periode was de Heerlense afdeling verreweg de sterkste. Tijdens de laatste oorlogsjaren nam het aantal socialisten in de mijnstreek sterk toe. Bij de verkiezingen van 1918 behaalde de S.D.A.P. in Heerlen 23% van de stemmen. Het aantal actieve leden bedroeg in de hele mijnstreek 437. Daarna ging het weer bergafwaarts. De opgang sinds 1916 ontstond door de inrichting van een gewestelijke partij-organisatie; de neergang na 1918 door de inzetende economische crisis.

JAARVERSLAG 1977

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

INLEIDING

De onstuimige groei van de collecties, gevolgd door een bescheiden uitbreiding van het personeelsbestand uit de periode 1965-1976 kwam in het verslagjaar in wat meer rustige banen. Het werd mogelijk de werkzaamheden meer te richten op intensivering van de dienstverlening. Tevens kon het accent meer op verbreding en verdieping van het onderzoek gelegd worden. Daarbij wordt gestreefd naar een heroriëntatie van het onderzoek, dat door het instituut zelf wordt verricht. Onder meer werden pogingen gedaan tot het aantrekken van tijdelijke krachten, die elk een belangrijk en omvangrijk studieobject voor hun rekening kunnen nemen.

Aanleiding tot deze veranderingen was onder meer de moeilijker wordende financiële toestand van het Centrum. Globaal worden 92% van de middelen verkregen uit subsidies, die in procenten van de uitgaven luiden. Het restant moet worden verworven uit bijdragen van particulieren, instellingen, organisaties en bedrijven, die min of meer vaste bedragen geven. De inflatie van de zeventiger jaren en de sociaal-economische problemen, waarmee Limburg sinds meer dan een decennium worstelt, zetten deze inkomstenbron onder druk, hetgeen leidde tot toenemende tekorten op de exploitatierekening. Pogingen van het Bestuur om tot een toename van de waarde vaste subsidies te komen, leidden niet tot een positief resultaat. Het werd noodzakelijk veel aandacht te besteden aan het verwerven van relatief kleine bedragen. Dat heeft weliswaar tot positief gevolg, dat de relaties met brede groepen uit de Limburgse samenleving worden aangehaald, maar brengt financieel geen blijvende uitkomst.

Het Bestuur trachtte niet alleen deze moeilijkheden te ondervangen, maar ook de gevolgen ervan in positieve zin om te buigen. De snelle ontwikkeling van het Centrum gedurende de laatste tien jaar bracht immers ernstige fricties met zich mee. Gedeelten van het

bibliotheekbestand en talrijke archieven konden pas na verloop van geruime tijd in voorlopige vorm aan gebruikers beschikbaar worden gesteld. Bij de definitieve ordening nam de achterstand eerder toe dan af. De taken in het kader van beheer en management remden de mogelijkheden tot onderzoek af. Dank zij een bijzondere inspanning van alle personeelsleden en de nodige hulp van derden kon in 1977 worden bereikt, dat het gehele archiefbestand globaal toegankelijk werd gemaakt, terwijl bij de bibliotheek een aanvang werd gemaakt met een uitbreiding van een systematische en thematische catalogisering van het bestand. Bovendien lukte het een aantal eerder aangevangen onderzoeken af te werken. Daardoor namen de mogelijkheden toe om onderzoekers, die zich tot het Sociaal Historisch Centrum wendden, van dienst te zijn. In de toekomst zal geprobeerd worden de activiteiten verder op verbetering der dienstverlening te richten. Nu het aantal bezoekers sterk toeneemt en het Centrum een belangrijker rol gaat spelen bij de uitbreiding en verdieping van het wetenschappelijk onderzoek in Limburg, is een dergelijke vorm van dienstverlening van veel belang. Zij sluit aan bij een duidelijke behoefte. De verbeterde mogelijkheden om de collecties te raadplegen, leidden al in 1977 tot een verdere toename van het aantal bezoeken aan het Centrum per gebruiker.

Zowel om financiële als om inhoudelijke redenen is het derhalve nodig de groei duidelijk af te remmen en de nadruk te leggen op de bereikbaarmaking van het aanwezige.

BESTUUR

In de vergadering van het algemeen bestuur van 17 oktober 1977 werden de heren Mr P. M. M. C. Palmen, Dr Remigius Dieteren OFM, Mr A. A. Rijk, Drs H. R. van Ommeren, Mr E. G. M. Rutten en Drs P. C. Tielrooij herkozen als leden van het Bestuur. De heer Palmen werd herkozen als voorzitter voor een nieuwe termijn van vijf jaar. Pater Remigius en de heer Rijk werden opnieuw tot lid van het dagelijks bestuur benoemd. Binnen dat college vervult Pater Remigius ook nu weer de functie van secretaris.

In verband met zijn leeftijd gaf Dr G. W. A. Panhuysen de wens te kennen terug te treden als lid van het bestuur. Het bestuur brengt hem gaarne dank voor zijn inzet eerst als mede-oprichter, later gedurende vele jaren als vice-voorzitter en tenslotte sinds 1972 als

lid van het bestuur.

Het dagelijks bestuur vergaderde drie maal, het algemeen bestuur een maal. Tijdens de vergaderingen van 17 oktober 1977, 11 november 1977 en 19 december 1977 stelden het algemeen bestuur en het dagelijks bestuur de uitgangspunten vast voor een aantal beleidswijzigingen, die nodig werden doordat de financiële problemen, waarmee Rijk en Provincie thans worstelen, een verdere groei van het Centrum in een tempo, zoals dat de laatste jaren bekend was, niet meer mogelijk maakten. Gekozen werd voor een pakket maatregelen, dat naast bezuinigingen ook verbreding van de maatschappelijke basis, heroriëntatie van het onderzoek en intensivering van de dienstverlening inhield. Het gehele pakket zal bij de verschillende onderdelen van dit verslag nog aan de orde komen.

Op 13 juni legde het dagelijks bestuur de uitgangspunten vast voor een eventuele intensieve samenwerking met de Stichting Winand Roukens Fonds. Een effectuering van deze samenwerking is echter mede om financiële redenen voorlopig niet te verwachten.

Aansluitend aan de vergadering van 17 oktober hield Prof. Dr B. H. Slicher van Bath een boeiende voordracht over de relatie tussen de sociale en economische geschiedenis en de cultuurgeschiedenis, die door een zestigtal personen, afkomstig uit kringen van contribuanten en begunstigers, werd bezocht.

Intensieve contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris en directie waren frequent.

Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

De personeelssituatie was in 1977 zorgwekkend. Sterke groei van de werkzaamheden leidde in de afgelopen jaren tot zware belasting van vele personeelsleden. Helaas nam deze druk in het verslagjaar nog toe door de langdurige ziekte van de directeur en de ontslagname door de archivaris wegens aanvaarding van een taak elders. Aan het beginsel, dat elk van de afdelingen onder de coördinerende leiding van de directeur, een zelfstandig werkend

afdelingshoofd heeft met duidelijke verantwoordelijkheden, kon daarom tijdelijk niet worden vastgehouden. Met name moest het bestuur met ingang van 1 augustus 1977 de adjunct-direkteur belasten met de waarneming van de directie, terwijl tijdens de vergadering van 19 december 1977 aan hem voor de periode 1 januari tot 30 april 1978 tevens de leiding van het archief moest worden opgedragen. Met ingang van het nieuwe jaar aanvaardde Drs. Th. P. M. Huijs, sinds 1973 archivaris van het Centrum, de functie van adjunct-archivaris der gemeente 's-Gravenhage. Hij nam per ultimo december 1977 ontslag. Een opvolger kon eerst per 1 mei 1978 worden aangetrokken.

Per 31 december 1977 was de personeelssamenstelling als volgt:

Drs J. F. R. Philips, directeur

Drs J. C. G. M. Jansen, onderzoek, hoofd van dienst, tevens adjunct-direkteur

Mevr. M. C. Mommers-Bakker, secretaresse

Mej. Drs E. C. M. Fleré, bibliothecaresse, hoofd van dienst

Dr Remigius Dieteren OFM, bibliotheek

Mej. H. M. Willems, bibliotheek

Drs Th. P. M. Huijs, archivaris, hoofd van dienst

M. I. M. A. Wijnen, archief

Verheugend was, dat in de loop van het verslagjaar in de persoon van Mej. Willems een derde medewerkster voor de bibliotheek kon worden aangetrokken.

Dank zij de medewerking van de Ministers van Onderwijs en Wetenschappen en van Sociale Zaken was het bovendien mogelijk in de personen van de dames E. M. Schilder en A. E. M. J. Theunisz in het kader van de Interim Maatregel Jeugdige Werklozen een tweetal medewerksters aan te trekken ter ontlasting van het secretariaat en voor het verrichten van de vele typewerkzaamheden, die vooral voor de catalogisering van de snel groeiende bibliotheek verricht moesten worden.

De directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau was opnieuw bereid een aantal personen beschikbaar te stellen in het kader van de Tijdelijke Arbeidsplaatsenregeling. Als zodanig waren in de loop van het verslagjaar werkzaam de dames I. B. M. T. Ganzevles, G. J. M. Maas en M. J. Milius als typistes en de heren L. H. Pieters en E. L. H. G. Smeets ten behoeve van het onderhoud der gebouwen.

De directeur van de Stichting Sociale Werkvoorziening stelde opnieuw een aantal personen beschikbaar, die op diverse posten energiek meehielpen om de talloze werkzaamheden tot een goed einde te brengen. Gemiddeld ging het daarbij om een achttal personen, van wie velen reeds jarenlang hier belangrijk werk verrichten.

Wegens pensionering werd afscheid genomen van de heren M. J. Rikers (onderhoud) en V. Ch. Nederveen (onderzoek). Het Bestuur zegt hen gaarne van harte dank voor de inzet, ijver en volharding, waarmee zij ten behoeve van het Sociaal Historisch Centrum hebben gewerkt.

De heer M. H. A. I. Schrammen, Mej. M. Maenen en de heer L. J. Lucassen verrichtten tijdens het verslagjaar opnieuw belangeloos talrijke werkzaamheden ten behoeve van archief, bibliotheek en het persklaar maken van manuscripten. Ook naar hen gaat onze bijzondere erkentelijkheid uit.

VERTEGENWOORDIGINGEN

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zodoende het contact met collega's levendig te houden. Met name werden deze relaties in de provincie, in Nederland, België en het Rijnland geïntensiveerd. Geleidelijk worden de betrekkelijk passieve contacten omgezet in meer actieve. Zo nam de heer Jansen deel aan de Eerste Dag van het Lopend Onderzoek in België en aan het Congres van de Werkgroep voor Industriële Archeologie te Gent. Op beide bijeenkomsten hield hij een voordracht. Beide voordrachten werden voorbereid samen met Belgische collega's, respectievelijk van de Universiteit te Leuven en het Musée de Fer et de L'Acier te Luik. Juist deze uitwisseling van onderzoekresultaten gaf aanleiding tot in wetenschappelijk opzicht vruchtbare contacten.

Tegelijkertijd werd er bewust naar gestreefd een aantal nieuwe problemen, die op het Centrum afkwamen, in samenspraak met anderen op te lossen. De aanleiding daartoe was in eerste instantie tamelijk praktisch. De financiële mogelijkheden ontbreken nu eenmaal om voor nieuwe taken extra mankracht aan te trekken. Mede daarom werd bewust gekozen voor vormen van samenwerking, die het mogelijk maken het werk van het Sociaal Histo-

risch Centrum en van instellingen met vergelijkbare taken op elkaar af te stemmen. Daartoe werd deelgenomen aan de werkzaamheden van de Provinciale Commissie Mijnmonumenten. In deze commissie werken de Rijksdienst voor Monumentenzorg en een aantal provinciale en regionale diensten samen aan de opstelling van een lijst, waarin de bouwkundige relicten van de mijnbouw in Limburg beschreven worden. Deze commissie zal begin februari 1978 haar werkzaamheden afsluiten. Het bestuur hoopt dat voortzetting en uitbreiding van de samenwerking tussen meerdere instellingen en diensten als in deze commissie gepraktiseerd, in een later stadium zal leiden tot een taakafbakening op het terrein der Industriële Archeologie.

Tevens werd meegewerkt aan een initiatief van het Gemeentebestuur van Maastricht en de Commissie ter Bevordering van de Culturele Belangen aldaar om te komen tot een betere opzet voor het onderwijs in de regionale en lokale geschiedenis voor 10-15-jarigen. In deze commissie hebben ook zitting vertegenwoordigers van het Bonnefantenmuseum, het Regionaal Pedagogisch Centrum, het Lager Onderwijs en het Voortgezet Onderwijs. De commissie hoopt in de eerste helft van 1978 gereed te komen met een eerste proefproject. Het bestuur hoopt in deze activiteit aanzetten te vinden voor het samenstellen van een leermethode voor de Geschiedenis van Limburg, speciaal bestemd voor 10-15-jarigen.

Vanzelfsprekend werden de bestaande contacten niet afgebroken. De relaties met de historische verenigingen bleven bestaan, zij het dat het aantal bestuursfuncties afnam. Door het verstrijken van hun ambtstermijn traden de directeur af als penningmeester van het Nederlands Historisch Genootschap en de adjunct-directeur als penningmeester van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. De functie van penningmeester bij de Historisch-Demografische Kring was nauwelijks nog actueel, omdat de Kring haar liquidatie begon voor te bereiden.

Bij hun activiteiten als penningmeester van de diverse genoemde verenigingen werden de direktieleden op voortreffelijke wijze ter zijde gestaan door de heer F. G. J. Jacobs. De directeur bleef zitting houden in de adviesraad van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Blerick en Meijel voortgezet. De relaties met de Universiteiten van Luik, Hasselt en Bonn werden ook dit jaar nauwgezet onderhou-

den. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut. De samenwerking met pers, radio en televisie was intensief en leidde tot positieve resultaten. Vermeldenswaard is in dit verband de medewerking van Pater Remigius aan een televisieprogramma van de K.R.O. over het Verzet in Zuid-Limburg.

FINANCIËN

Ogenschijnlijk hadden de financiën van het Sociaal Historisch Centrum een redelijk bevredigend verloop. Het tekort beliep slechts *f* 3,81 hetgeen belangrijk minder was dan in 1976. Dit tekort werd ten laste van de reserves gebracht.

De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van *f* 281.841,73. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie wederom op 7/9 deel van het Provinciaal subsidie, hetgeen neerkwam op *f* 223.484,03. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigings-subsidie van *f* 5.000,— toevoegde, zodat het totaal neerkwam op *f* 21.910,50.

De moeilijkheden bij de overige inkomsten bleken zoals gezegd structureel. De bijdragen van derden moeten 8,11% van de totale uitgaven dekken. De meeste bedragen, die tot dit deel van de inkomsten gerekend worden, bestaan uit vaste bijdragen, die moeilijk verhoogd kunnen worden. Zij worden bovendien door de inflatie uitgehold, terwijl ook de uitbreiding van de activiteiten en van het personeelsbestand steeds grotere bedragen vergen. Bij het begin van 1977 zag het er dan ook naar uit, dat de tekorten op de jaarrekening binnen vijf jaar tot ongeveer *f* 50.000,— per jaar zouden oplopen. Het spreekt vanzelf dat dergelijke tekorten voor de liquiditeitspositie ernstige gevolgen zouden hebben.

In de loop van het jaar heeft het bestuur een groot aantal maatregelen getroffen om problemen op korte termijn te voorkomen. Aan de uitgavenzijde werd besnoeid op alle posten. Met name werden uitbreidingen van het personeelsbestand uitgesteld. Aan de inkomstzijde werden tegelijk maatregelen getroffen, die een structurele verhoging van de eigen inkomsten ten doel hadden. De vergoedingen, die gevraagd werden voor het verrichten van onderzoek,

werden sterk verhoogd. Er werden voorbereidingen getroffen om extra hulp bij het onderzoek te verwerven, zodat het aantal betaalde opdrachten kan worden vergroot. De minimum-bijdrage van de contribuanten voor de toezending van het Jaarboek en de Maaslandse Monografie werd van *f* 20,— op *f* 30,— gebracht. Acties tot het werven van meer contribuanten werden voorbereid en ten dele uitgevoerd. Zij waren met name gericht op het bedrijfsleven. Dit alles leverde in 1977 een meeropbrengst van *f* 9.000,— en zal in 1978 met zekerheid het dubbele van dat bedrag opleveren.

Op lange termijn zullen deze maatregelen geen soelaas kunnen bieden. Daarom werden besprekingen ingeleid met het College van Gedeputeerde Staten om een structurele verbetering van de inkomsten te bereiken. Door de thans getroffen maatregelen is verzekerd, dat een dergelijke verandering in de subsidiepercentages in alle rust kan worden voorbereid en geleidelijk doorgevoerd.

De financiële administratie vergde ook dit jaar door de voortgaande groei van het instituut weer meer inspanningen. Zij werd gevoerd door Mevr. M. C. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Met name bij de loonadministratie gaf het bureau opnieuw waardevolle adviezen.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een groot gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Sinds januari 1975 is dit complex eigendom van de Stichting. Dat betekent, dat vergeleken met vroegere huisvestingssituaties veel onderhoudskosten gemaakt moeten worden. Gelukkig kon het merendeel der werkzaamheden verricht worden, zonder dat daarvoor grote kosten gemaakt worden. Door de directeur van de Stichting Sociale Werkvoorziening werd immers een vakman in W.S.W.-verband hiervoor beschikbaar gesteld, terwijl de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau bereid bleek in het kader van de Tijdelijke Arbeidsplaatsenregeling gedurende een aantal maanden een tweede kracht beschikbaar te stellen, zodat regelmatig ook grotere onderhoudsprojecten kunnen worden aangevat.

Dank zij deze medewerking, waarvoor het bestuur gaarne dank betuigt, was het in het verslagjaar mogelijk een tweetal ruimten geschikt te maken voor de opberging van kaarten en audio-visueel materiaal. Bovendien konden voorbereidingen getroffen worden om door het ommantelen van de verwarmingsbuizen in het archiefdepot te bereiken, dat de gemiddelde temperatuur daar enkele graden daalt en de luchtvochtigheid er met enkele procenten stijgt. Daarmee zal een betrekkelijk constante temperatuur en relatieve vochtigheid worden bereikt, die vrijwel gelijk is aan de geadviseerde normen.

Het normale kleine onderhoud kon dankzij de inzet van de heren H. E. Monfrance, L. H. Pieters en E. L. H. G. Smeets zonder problemen en met geringe kosten worden uitgevoerd. Een betrekkelijk aanzienlijk bedrag kon ten laste van de exploitatierekening worden gereserveerd voor enkele grotere projecten, die niet in eigen beheer kunnen worden uitgevoerd en te zijner tijd moeten worden aangevat. Hiertoe is vooral te rekenen een revisie van enkele dakgoten aan het archiefdepot en van enkele met leien gedekte delen van het dak van het kantoorpand.

PUBLIKATIES EN ONDERZOEK

In het meerjarenplan 1977-1982 werden voor een periode van vijf jaar zestien onderzoeken vermeld, welke door het Sociaal Historisch Centrum zouden worden verricht. Ondanks de gebruikelijke tegenslag in de vorm van ziekte van medewerkers, niet-wetenschappelijke activiteiten, die voorrang moesten hebben en de vele taken in de sfeer van het management, kwamen niet minder dan vijf onderzoeken gereed, terwijl met drie themata zodanige voordeelingen werden gemaakt, dat met reden verwacht mag worden, dat zij in 1978 hun afronding zullen vinden.

De heer Philips werkte in 1977 aan de afronding van zijn studie over de geschiedenis van het Instituut Ziektelastvoorziening Ambtenaren Limburg. Het I.Z.A.-Limburg was de eerste ziektekostenverzekering voor ambtenaren in Nederland. Het Instituut herdenkt in januari 1978 zijn vijfentwintigjarig bestaan. De tekst van de heer Philips was in de eerste helft van 1977 persklaar en zal bij gelegenheid van het jubileum verschijnen.

De heer Jansen werkte zijn studie over tienden en produktie in de landbouw in Zuid-Limburg tussen 1350 en 1790 af. In dit onderzoek,

dat op verzoek van Prof. Dr E. le Roy Ladurie te Parijs en Prof. Dr H. van der Wee te Leuven werd verricht in het kader van een internationale samenwerking, waarover op een Congres te Edinburgh verslag zal worden gedaan, werd aan de hand van de opbrengsten van tienden van het Sint Servaaskapittel te Maastricht, de Proosdij Meerssen en de Abdij te Sint Truiden de ontwikkeling van de landbouw in Limburg vanaf 1350 tot het einde van het Ancien Régime nagegaan. Over dit onderzoek werd in Brussel gerapporteerd op de Eerste Dag van het Lopend Onderzoek in België op 2 april 1977. De tekst is door de goede zorgen van het Centrum voor Economische Studiën te Leuven intussen in het Engels vertaald en zal medio 1978 samen met soortgelijke studies over andere delen der Nederlanden in een bundel verschijnen.

Vervolgens werkte de heer Jansen het bronnenmateriaal, dat gebruikt was voor de hierboven genoemde studie, uit tot een boek, waarin de agrarische ontwikkeling over vier en een halve eeuw bestudeerd werd tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling van Zuid-Limburg. In deze studie worden vooral de economische groei en de sociale verandering op zeer lange termijn behandeld. Daartoe gestimuleerd door de hoogleraren Van der Wee, Van der Woude (Wageningen) en Winkelman (Nijmegen) diende de auteur de eindtekst van deze studie op 7 december 1977 als dissertatie in. Bij beide studies verleenden de heren H. M. Janssen en E. G. Boshouwers bijzonder veel hulp.

Op verzoek van de redactie van de Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden verzorgde de heer Jansen een artikel over het godsdienstig gedrag van enkele religieuze en sociale randgroepen in de Noordelijke Nederlanden gedurende de 17e eeuw. Het artikel werd in december 1977 aan de redactie van de N.A.G.N. aangeboden.

Vervolgens werkte de heer Jansen verder aan zijn studies over de geschiedenis der Joden in Limburg. Oorspronkelijk zou deze studie als dissertatie worden verdedigd. Nu de auteur binnen afzienbare tijd op een ander onderwerp hoopt te promoveren, werd besloten de tekst, die zeer uitvoerig zou zijn geworden, in gedeelten te publiceren. Als eerste artikel werd het gedeelte betreffende Overheid en Joden persklaar gemaakt. In deze studie wordt de houding van de bestuurscolleges in het Rijnland en de Staatse gebieden van Zuid-Limburg met elkaar vergeleken.

Pater Remigius schreef een kort artikel over ontstaan, functie en opheffing van het Bondsgebouw van het N.K.V. te Venlo. Deze

studie werd verricht op verzoek van het Bestuur van het Nederlands Katholiek Vakverbond in die stad.

Tenslotte slaagde de heer Huijs er in zijn studie naar de geldspeculatie in West-Europa in de 18e eeuw af te ronden. Deze studie zal de inleiding vormen bij een inventaris van de in Maastricht bewaarde papieren van de bankier John Law en diens zoon William (1715-1732). Aan het einde van het verslagjaar was het drukken van deze studie ver gevorderd.

Naast deze studies, die werden afgerond, werden een aantal onderzoeken gestart, zonder dat het in 1977 al tot een definitieve vormgeving kwam. Dit gold met name voor het demografische gedeelte van de studie van de heer Jansen over de Joden in Limburg.

Ver gevorderd is een artikel van de heer Jansen over de textielindustrie in Zuid-Limburg in de 18e eeuw. Deze studie werd aangevraagd op verzoek van de werkgroep voor Industriële Archeologie aan de Rijksuniversiteit te Gent. Tijdens een op 25 november 1977 aldaar gehouden Congres over Industriële Archeologie rapporteerde de auteur uitvoerig over dit onderwerp. Het betreft hier een interregionale studie in de meest eigenlijke zin, die aan dat woord kan worden gegeven. Vastgesteld werd immers, dat de textielindustrie in Zuid-Limburg in de 18e eeuw in nagenoeg elk opzicht samenhangt met de wollenstoffenindustrie in de Eifel en de noordelijke Ardennen. Het onderzoek gaf tegelijk aanleiding tot een vorm van internationale samenwerking, omdat de heer R. Leboutte, conservator van het Luikse Musée de Fer et de L'Acier gelijktijdig werkte aan een studie over de vestigingen van Von Scheibler in Valkenburg, Dalem en Eijsden en hun voortzettingen. Beide studies zullen tezamen in het Jaarboek worden gepubliceerd.

Tenslotte werd op verzoek van de P.L.E.M. een studie geëntameerd over het overleg inzake personeelsaangelegenheden, zoals dat veertig jaar lang bij dit bedrijf heeft gefunctioneerd. Deze beknopte studie zal in onze opdracht worden verricht door Drs N. P. Cobben te Roermond en niet meer dan 10 à 15 pagina's omvatten.

De snelle voortgang van het onderzoek in de huidige planmatige vorm stemt tot tevredenheid. Daardoor treden echter ook twee ernstige problemen aan het licht. Vooreerst leidde het opzetten en afronden van zoveel nieuwe onderzoeken er toe, dat betrekkelijk weinig publikaties van de pers kwamen. Datgene wat ver-

scheen, zal in dit verslag onder de rubrieken Jaarboek en Maaslandse Monografieën beschreven worden.

Ook de werkzaamheden aan het persklaar maken van manuscripten moesten worden beperkt. Pater Remigius Dieteren besteedde veel energie aan het persklaar maken van een studie over Mgr Nolens, terwijl de heer Jansen ten behoeve van de auteur kritische kanttekeningen maakte bij een studie van Prof. M. P. Gutmann uit Austin (Texas) over de invloed van de oorlogen in de 17e eeuw op de economie in het Maasdal tussen Maastricht en Luik. Voor het overige noopte de overbelasting van het personeel het bestuur voor werkzaamheden, verband houdend met het persklaar maken van manuscripten, herhaaldelijk een beroep te doen op de voorzitter van de redactie van de Maaslandse Monografieën, Prof. Dr W. Jappe Alberts en ons medebestuurslid, de heer L. J. Lucassen. Dat beiden steeds weer bereid bleken de helpende hand te bieden, stemt tot grote erkentelijkheid.

Het grootste probleem ontstond echter in de onderzoekafdeling zelf. Steeds duidelijker bleek, dat met de huidige beperkte personeelsbezetting de voltooiing van enkele zeer omvangrijke onderzoeken onmogelijk zou zijn. Daarom werd besloten te trachten voor dergelijke onderzoeken extern hulp te verkrijgen. Met name werd daarbij gedacht aan de mogelijkheid om via Z.W.O. tijdelijke medewerkers te verkrijgen. Plannen werden beraamd om een drietal onderzoeken, betrekking hebbend op de Geschiedenis van Jeugdwerk en Jeugdbeleid 1890-1975, de Landbouw in Limburg in de 20e eeuw en de Geschiedenis van het Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, langs deze weg te realiseren. Een uitgewerkte subsidie-aanvraag werd met name voor het eerste project ingediend. Het stemt tot voldoening, dat bij de voorbereiding van die subsidie-aanvraag een aantal wetenschappelijke medewerkers van de Universiteit te Nijmegen en de Hogeschool te Tilburg, alsmede enkele deskundigen uit de eigen provincie bereid waren medewerking te verlenen.

BIBLIOTHEEK

Het acquisitiebeleid van de bibliotheek is om vele redenen meer selectief geworden. Het gebrek aan personeel, maar ook de stringenter toetsing van het aangeboden materiaal aan de eigen doelstellingen leidden daartoe. Desondanks is het bibliotheekbezit in

1977 aanzienlijk gegroeid. De totale omvang ervan, die een jaar geleden bijna 1.600 strekkende meter bezette boekenplank besloeg, bedraagt nu ongeveer 1.700 strekkende meter. De groei van 100 s.m. is weliswaar minder dan de helft van die, welke in de voorafgaande vijf jaar telkenmale voorkwam, maar toch nog zeer veel. Met moeite was het mogelijk deze nieuwe aanwinsten in het catalogusapparaat te verwerken. Daarbij was de hulp van de heer F. J. M. L. Rasquin en Mej. E. H. Bergs onontbeerlijk.

De boeken nemen thans \pm 220 s.m. in, de brochures \pm 96, de statistische publikaties \pm 86, de naslagwerken, bibliografieën e.d. \pm 48. De rest, \pm 70%, komt voor rekening van de periodieken. Evenals in de voorgaande jaren is de toename van het bibliotheekbezit in het verslagjaar vooral te danken aan een aantal min of meer omvangrijke schenkingen. De eigen aanschaf is beperkt.

De grootste schenking die het Centrum in 1977 heeft ontvangen, was afkomstig van de Provinciale Bibliotheek Limburg te Hasselt (B). Ze bestond uit boeken, tijdschriften, jaar- en congresverslagen, statistische publikaties, naslagwerken en brochures. Een belangrijk deel van de geschonken werken stamde uit de tweede helft van de vorige en de eerste helft van deze eeuw.

Bedoelde literatuur heeft onder meer betrekking op cultuur en wetenschap in het algemeen, onderwijs en opvoeding, maatschappelijke dienstverlening en gezondheidszorg, land- en tuinbouw, arbeid, handel, nijverheid, bankwezen, volkshuisvesting, verkeer en vervoer, wetgeving (België), provinciaal bestuur (Belgisch-Limburg), volkskunde, heemkunde, geschiedenis, geografie, geologie. De literatuur uit de overige grotere schenkingen handelt gedeeltelijk over dezelfde gebieden. Verder kunnen als themata, waarop acquisitie werd gepleegd, worden genoemd: blindenzorg, toerisme en recreatie, natuur en milieu, gemeentelijk en provinciaal bestuur (Nederlands-Limburg), wetgeving (Nederland), tweede wereldoorlog.

Een lijst van schenkers is in bijlage I aan dit jaarverslag toegevoegd. De bibliotheek verkreeg verder een aantal aanwinsten van wetenschappelijke instellingen uit België, Duitsland en Nederland, met welke het Centrum ruilrelaties onderhoudt.

In het verslagjaar werd o.a. een ruilrelatie aangegaan met het Bergbau-Museum te Bochum.

Hieronder volgt nog een overzicht van de incidenteel ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's e.d. naar sectoren en wel over de jaren 1975-1977.

	1975	1976	1977
volkshuisvesting	4	6	3
handel, nijverheid, bankwezen	13	27	31
arbeidszaken	4	2	6
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	16	37	29
transport en vervoer	3	2	3
land- en tuinbouw	4	—	1
onderwijs, vorming	7	11	11
cultuur, recreatie	17	8	7
maatschappelijke dienstverlening			
en samenlevingsopbouw	10	11	7
gezondheidszorg	5	5	7
uitvoeringsorganen sociale wetgeving			
en verzekering	4	2	7
archiefdiensten, wetenschappelijke instellingen	15	24	18
pers	—	1	—
vrouwenbeweging	—	2	2

Het bestuur is allen, die op enigerlei wijze een bijdrage hebben geleverd aan de opbouw van de bibliotheek, zeer erkentelijk.

Evenals in voorgaande jaren was ook in het verslagjaar weinig geld beschikbaar voor bindwerk, zodat over het algemeen volstaan moest worden met het opbergen met name van vele periodieken in zelf vervaardigde portefeuilles. Slechts een aantal wetenschappelijke tijdschriften, waarop het Centrum geabonneerd is, konden worden ingebonden resp. gecartonneerd. Er moet echter op worden gewezen, dat het noodzakelijk is de toestand te verbeteren, waarin een deel van de nieuwe aanwinsten van het verslagjaar zich bevindt, willen deze voor gebruik beschikbaar gesteld kunnen worden. Ook de verzorging van het krantenbezit dient extra aandacht te krijgen.

Hoewel de materiële verzorging en de catalogisering van de aanwinsten zeer veel tijd en energie opeisten, zijn er in het verslagjaar goede vorderingen gemaakt met de uitbouw der verschillende catalogi. Toch bestaat er nog een grote achterstand vooral wat de inhoudelijke verwerking van de brochures betreft en de catalogisering van de niet door het CBS uitgegeven statistieken.

Het is zeer verheugend te kunnen vermelden, dat de personeels-situatie sinds oktober van het afgelopen jaar verbeterd is door de indiensttreding van Mej. Willems, die aan de Bibliotheek- en Documentatieacademie te Sittard afstudeerde als assistent-bibliothecaris. Daarmee is echter de norm, die vaak voor de verhouding boekenbezit-personeel gehanteerd wordt, nog lang niet bereikt.

Drie tweedejaarsstudenten en één eerstejaarsstudente van het zo-

juist genoemde opleidingsinstituut hebben in 1977 hun stageperiode bij het Centrum doorgebracht. Zij verleenden vooral medewerking aan het beschrijven van de aanwinsten uit het verslagjaar.

ARCHIEF

Er trad gedurende het verslagjaar geen wijziging op in de samenstelling van de medewerkers in vaste en tijdelijke dienst bij het archief. Een belangrijke wijziging voltrok zich bij het verstrijken van het verslagjaar. Op diens verzoek werd aan de heer Huijs, hoofd van de archiefdienst, per 31 december 1977 eervol ontslag verleend wegens de aanvaarding van een functie te 's Gravenhage. In 1977 werden 25 archieven of aanvullingen op archieven verworven. In bijlage I is de gebruikelijke specificatie daarvan opgenomen. Door de overname van het oudste gedeelte (1897-1945) van het archief van de voormalige Bank van Haffmans en Steegh N.V., gevestigd te Venlo, is een archief beschikbaar gekomen, dat (ondanks belangrijke lacunes) goede diensten kan bewijzen voor de bestudering van de economische ontwikkeling van de regio's Venlo, Tegelen, Helden, Horst en Venray.

Door de verwerving van het directie-archief van de N.V. Limburgse Tramweg Maatschappij te Heerlen werd de overname van dat archief voltooid. Bijzonder vermeldenswaard is ook de overname van het volledige archief van de N.V. Bouwgrondmaatschappij 'Tijdig' (1912-1969). Het belang van dit archief voor de kennis van de sociale woningbouw in de mijnstreek mag bekend worden verondersteld.

Ter bescherming van de rechtszekerheid van derden is voor inzage in de drie genoemde archieven de toestemming van de directies van respectievelijk de Amro-Bank, de N.V. L.T.M. en de Vereniging 'Ons Limburg' vereist. Aan alle schenkers en bruikleengevers betuigen wij onze hartelijke dank.

Op 31 december 1977 beheerde het Sociaal Historisch Centrum ongeveer 260 archieven, die samen ruim 1.500 meter planklengte besloegen.

In 1977 werden de eerste aanzetten gegeven voor een hernieuwde bezinning op de prioriteitenstelling bij acquisitie. Er werd benadrukt, dat bedrijfsarchieven de eerste aandacht vereisen. Omdat er zelfs op dit éne terrein méér aanbod is dan het Sociaal Historisch Centrum kan verwerken, zal er in de toekomst naar worden

gestreefd om direkties van sociale instellingen er toe te bewegen de archieven van hun instellingen onder te brengen bij de gemeentearchieven van de plaats van vestiging. Daar genoemde direkties er nogal eens op staan, dat het Centrum hun archief overneemt, zal deze beleidslijn eerst op wat langere termijn zijn vruchten afwerpen.

In 1977 werd de inventaris voltooid van het archief van de Limburgse Katholiekendagen en de overige papieren, nagelaten door J. Zeguers te Maastricht (1898-1944). De inventaris werd in het Jaarboek 1977 gepubliceerd.

De heer Wijnen inventariseerde de archieven van de organisaties ter bestrijding van het drankmisbruik en hervatte daarna de beschrijving van het grote archief van de R.K. Limburgse Middenstandsbond.

In het verslagjaar kwam mede door de goede zorgen van de heer J. Vangangel een uitvoerige inventaris van een documentaire verzameling over Midden- en Noord-Limburg gereed.

Bijzonder gelukkig was het, dat door de gezamenlijke krachtsinspanning van alle medewerkers van het archief in 1977 een vergissing, vele jaren geleden bij de archiefordening gemaakt, kon worden hersteld. Destijds waren dossiers uit een aantal archieven onderwerpsgewijs bijeengevoegd. In de laatste jaren bleek het mogelijk veel van die onderwerpdossiers terug te brengen naar de oorspronkelijke archieven. In 1977 konden ook de laatste restanten van deze onjuiste ordening worden geplaatst waar zij behoorden.

JAARBOEK

Het XXIIe deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg bevatte allereerst de tekst van een drietal inleidingen, gehouden op de Culturele Dag Limburg 1976. Deze Culturele Dag was gewijd aan het thema Industriële Archeologie. De teksten van Prof. Dr H. Balthasar, Dr G. C. P. Linsen en A. Linters werden voorafgegaan door een korte beschouwing van ons Bestuur, waarin werd aangegeven, dat aan activiteiten van het Sociaal Historisch Centrum met betrekking tot Industriële Archeologie duidelijk grenzen zijn gesteld. Naar de mening van ons Bestuur kunnen industrieel-archeologische activiteiten alleen door samenwerking van een groot aantal instellingen en organi-

saties in Limburg op adequate wijze worden verricht.

Naast de studie over industriële archeologie werden in het Jaarboek nog opgenomen artikelen van W. J. M. Klaassen onder de titel 'Een Nederlandse mijn in conflict met de Duitse en Nederlandse fiscus. De belastingpolitiek van de Domaniale Mijnmaatschappij te Kerkrade in de jaren 1929-1936' en van Drs Th. Engelen onder de titel 'De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18e eeuw'. Bij vergissing werden de voorletters van de laatste auteur onjuist vermeld in de inhoudsopgave en in de kop van het artikel.

Opnieuw kon in het Jaarboek een inventaris van een archief, dat bij het Sociaal Historisch Centrum is gedeponereerd, worden opgenomen. Ditmaal publiceerde de heer J. J. G. Luijten de 'Inventaris van het archief van de vereniging 'De Limburgsche Katholiekendag' en van de overige papieren van J. J. H. Zeguers 1898-1944'. Het geheel werd gecombineerd met een literatuuroverzicht en een jaarverslag met bijlagen.

Het Jaarboek verscheen in een oplage van 950 exemplaren en werd verzorgd door Drukkerij H. van der Marck & Zn. te Roermond. Ongelukkigerwijze ontstond er bij het drukken van het boek ernstige vertraging, waardoor de verschijning pas in november kon plaats vinden. De omvang was 224 pagina's, hetgeen aanmerkelijk meer is dan gebruikelijk.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

In de reeks Maaslandse Monografieën, die sinds 1964 in samenwerking met het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt uitgegeven, verscheen als 24e deel.

Prof. Dr W. Jappe Alberts, Van Heerlijkheid tot Landsheerlijkheid. Assen 1977, 301 pagina's.

Het boek van Prof. Alberts is een uitwerking van zijn vroegere 'Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen'. Deze studie, die eertijds bij Martinus Nijhoff in een zeer kleine oplage verscheen, was sinds geruime tijd aan een herdruk toe. Toen de auteur besloot om in de nieuwe uitgave de thans in Limburg en in het Rijnland gelegen delen van het oude hertogdom Gelre uitvoerig in de beschouwingen te betrekken, meende de Stichting Maaslandse Monografieën er goed aan te doen als mede-uitgever op te treden. Een handelseditie van dit

werk werd verzorgd door Van Gorcum te Assen en de Walburgers te Zutphen.

In de reeks Historische Atlas van Limburg en de aangrenzende gebieden, die door de Maastrandse Monografieën met steun van Z.W.O. wordt uitgegeven, verscheen een tweede kaart met toelichting. Ditmaal betrof het een kaart in de serie staatkundige kaarten en wel

Dr E. M. Th. W. Nuyens, De tegenwoordige provincies Limburg en omliggende gebieden in de Franse Tijd (1802), Assen 1977, 103 pagina's + krt.

Het ligt in de bedoeling jaarlijks een kaart uit te brengen. Voor de periode 1976-1978 is dit tempo in ieder geval gegarandeerd.

In de samenstelling van Bestuur en Redactie kwam geen wijziging. In de Raad van Advies werd Mr Dr Ch. van Rooy opgevolgd door Dr J. Kremers. Bestuur en Redactie hielden vijf vergaderingen. De redactievoorzitter hield buitendien nog frequent en intensief contact met het secretariaat. De werkzaamheden, verbonden aan het functioneren van de Stichting, werden als gebruikelijk gedeeld door het Sociaal Historisch Centrum en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

De gegevens over de gebruikers van het Centrum zijn ontleend aan de registratiekaarten van de bezoekers en aan de uitleenadministratie. Telefonische informatie is hierbij niet inbegrepen.

Er wordt steeds meer gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Het bezoekersaantal was in 1977 ruim drie maal zo hoog als in 1973.

Jaren	Aantal gebruikers
1973	55
1974	76
1975	118
1976	153
1977	176

Het gemiddeld aantal bezoeken per bezoeker nam toe van 1,8 tot 2,2, zodat de dienstverlening weer een groei van 40% vertoonde. De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1975	1976	1977
studenten en medewerkers van universiteiten of hogescholen	58	67 ¹	78 ¹
andere instellingen van onderwijsinstellingen en bedrijven	24	19	43
privé-belangstellenden	22	25	32
onbekend	14	34	21
		8	2
totaal	118	153	176

¹ Inclusief promovendi en M.O.-studenten resp. studenten van een lerarenopleiding.

Het volgende overzicht geeft een beeld van de gebruikersgroep naar geografische herkomst. Bij het samenstellen hiervan werd voor de categorie studenten en medewerkers van universiteiten enz. uitgegaan van de plaats waar de universiteit e.d. gevestigd is.

Categorieën van gebruikers	Geografische herkomst in 1977					Totaal
	Maas-tricht	Overig Limburg	Overig Nederl.	Buiten-land	Onb.	
studenten, medewerkers aan universiteiten of hogescholen	1	5	65 ¹	4	3	78
andere instellingen van onderwijsinstellingen, bedrijven	14	17	10	2		43
privé-belangstellenden	11	11	9	1		32
onbekend	5	12	4			21
		1	1			2
totaal	31	46	89	7	3	176

¹ 49 van deze 65 personen zijn oorspronkelijk afkomstig uit Limburg.

Voor de categorie studenten, medewerkers aan universiteiten enz. volgt hieronder een specificatie naar herkomst in geografisch opzicht en naar studierichting. Ruim twee/derde bestaat uit geschiedenisstudenten resp. docenten. Ruim de helft komt van de R.K. Universiteit te Nijmegen resp. de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Universiteit/ hogeschool	Studierichting															
	Totaal	Geschiedenis	Sociologie	Geogr.	Sociologie	antropologie	Culturele	Economie	Rechten	Handelwetensch.	Ingenieurswetensch.	Pedagogie	Nederlands	Theologie	VB	Onbekend
Amsterdam (UvA)	3	2										1				
Amsterdam (VU)	2	1	1													
Heerlen (HTP)	1													1		
Leiden	2	2														
Maastricht (RL)	1														1	
Nijmegen	33	24		2	3								3			1
Tilburg	4		1				1	2								
Utrecht	11	11														
Eindhoven (TH)	3									3						
Leuven	1	1														
Diepenbeek (EHL)	1															
Luik	1	1														
Austin (Texas)	1	1														
Onbekend	1						1									
MO-opleiding/ leraren-opleiding																
Sittard	4	4														
Culemborg	1	1														
Tilburg	2	1	1													
Nijmegen	4	4														
Onbekend	2	1										1				
Totaal	78	54	2	3	3	2	2	1	3	3	2	3	1	1	1	1

Evenals verleden jaar heeft de meerderheid van de gebruikers zich tot het Centrum gewend in verband met de behoefte aan gegevens voor het maken van een scriptie, werkstuk, het schrijven van een proefschrift, boek of artikel.

Doel van gebruikersgroep	Studen-ten, me-dewer-kers aan univ.	Andere instel-lingen van on-derwijs	Instel-lingen bedrij-ven	Privé-belang-stellen-den	Onbe-kend	Totaal
scriptie	61	28				89
proefschrift	6					6
boek, artikel, lezing	6		9	7		22
tentoonstellingen		1	1			2
documentaire, film, t.v. serie e.d.			3			3
pers. of zakelijke informatie			4	3		7
alg. oriëntatie	4	11		3		18
onbekend	1	3	15	8	2	29
totaal	78	43	32	21	2	176

Ten opzichte van 1976, toen voor het eerst een uitgebreid statistisch overzicht van de bezoekers van het Sociaal Historisch Centrum werd gemaakt, zijn de veranderingen weinig spectaculair. Er waren slechts kleine verschuivingen. In het algemeen bleef de gebruikersgroep ongeveer dezelfde, met dien verstande, dat het gebruik opnieuw toenam en vooral intensiever werd, doordat een veel groter aantal onderzoekers vrij langdurig hier werkte.

In 1977 werd 396 maal gebruik gemaakt van de studiezaal. De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, lagen op de volgende terreinen:

	1975	1976	1977
sociale geschiedenis	30	24	19
geschiedenis van het bedrijfsleven	17	35	37
(w.v. geschiedenis van de mijnindustrie)		(17)	(28)
landbouw en ambacht	5	8	8
arbeidsmarkt	4	1	6
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	5	12	13
politieke partijen en stromingen	8	8	10
verkeer en vervoer	3		4
onderwijs en pers, vorming, jeugd	4	2	4
kerkgeschiedenis	4	4	3
herstructurering Zuid-Limburg	12	10	5
historische demografie	2	3	7
historische geografie	3	3	3
toponymie	3	3	
lokale geschiedenis	12	14	21

	1975	1976	1977
genealogie		1	
industriële archeologie		2	
biografie		4	2
kunst en cultuur		3	1
verzet Nederland tweede wereldoorlog			4
algemene onderwerpen	8	7	13
onbekend		1	16

In het verslagjaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van de volgende scripties:

Cillekens, Caspar, Werkloosheid en werkloosheidsbeleid te Maastricht 1914-1925. Nijmegen 1977 (kandidaatsscriptie).

Engelen, Th. L. M., De bokkerijders, een heroriëntatie tegen het licht van demografische, economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Nijmegen z.j. (doktoraalscriptie).

Jacobs, Frans, Het katholicisme als dominerende maatschappelijke en politieke beweging in Zuid-Limburg, eindexamenscriptie voor de afdeling Cultureel Werk van de Sociale Academie Sitard. Maastricht 1977.

Maasen, H., De Sociaal-Democratische Arbeiders Partij te Roermond. Nijmegen 1976 (kandidaatsscriptie).

Marijnissen, Hilde en Anke Raben-Fabels, De weg over de grens, Nijmegen 1977 (doktoraalscriptie).

Nijsten, J. M. W., Het vooroorlogse Nationaal-Socialisme in Limburg; nazificatie en denazificatie in Limburg in de jaren 1931-1937. Amsterdam z.j.

Suilen, Peter en Peter Verhoeckx, Het Stokstraatgebied te Maastricht in de 19e eeuw. Nijmegen 1977 (kandidaatsscriptie).

Vugt, J. P. A. van, De S.D.A.P. in de Limburgse mijnstreek 1909-1919. Nijmegen 1976 (kandidaatsscriptie).

Het was zeer verheugend, dat een aanmerkelijke groei kon worden geconstateerd in het aantal onderzoekers, dat achteraf bereid bleek het resultaat van zijn onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties remt het voortdurend herhalen af van feitelijk hetzelfde onderzoek door verschillende onderzoekers. Dit verschijnsel nam de laatste jaren, parallel met de explosieve groei van het aantal studenten bij de opleidingsinstituten, nogal toe.

BESLUIT

Ondanks tegenslagen was het verslagjaar voor het Sociaal Historisch Centrum succesvol. Talrijke in vorige jaren begonnen activiteiten konden een voorlopige afronding vinden. De inhoud van het werk onderging een wezenlijke verdieping, die aan alle betrokkenen, maar nog het meest aan de gebruikers van de collecties, ten goede kwam. Er werd een basis gelegd voor een evenwichtige ontwikkeling van het instituut, waarvan velen nog jaren profijt zullen hebben.

De relaties en contacten met de Limburgse samenleving werden verdiept en verbreed. Eens te meer bleek, dat het Sociaal Historisch Centrum zich een wezenlijke plaats in de Limburgse gemeenschap heeft verworven en dat het hier verrichte werk veel waardering oogst.

BIJLAGE I BIJ HET JAARVERSLAG 1977

LIJST VAN SCHENKERS VAN ARCHIEF EN BIBLIOTHEEK

Het Centrum ontving deze schenkingen van de volgende instellingen, organisaties, bedrijven en particulieren uit België, Duitsland en Nederland.

Generale Bankmaatschappij	Brussel
Verbond van Belgische Ondernemingen	Brussel
Katholieke Universiteit Leuven	Leuven
Provinciale Bibliotheek	Hasselt
Faculteit der economische en toegepast economische Wetenschappen	Leuven
Consulaat-Generaal van België	Maastricht
J. Kau	Düsseldorf
Friedrich von Siemens Stiftung	München
Centrum voor Sociale Woningbouw	Heerlen
D.S.M.	Heerlen
Unie B.L.H.P.	Heerlen
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Stichting Licht en Liefde	Maastricht
Ambtenarenvereniging ARKA, afd. Maastricht	Maastricht
Opleiding Kleuterleidsters	Maastricht
Openbare Werken	Maastricht
Sociale Academie	Sittard
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen- verkeer in Limburg	Valkenburg
Gemeentebestuur Vaals	Vaals

Bovendien schonken de volgende personen boeken:

G. Kerris	Geleen
A. P. Dalm	Heerlen
J. Maenen	Heerlen
Mevr. J. Bos-Evers	Maastricht
P. F. J. M. Schreuder	Maastricht
H. K. F. ten Horn	Maastricht
Dr H. C. W. Roemen	Maastricht

Mevr. Peeters	Maastricht
A. G. Tyndall	Maastricht
J. M. G. Hoen	Maastricht
J. H. Ensink	Maastricht
Mej. Mr A. H. M. H. Hommes	Maastricht
Drs J. Notermans	Maastricht
P. V. Grummer	Maastricht
J. A. A. G. Winckers	Maastricht
L. J. Lucassen	Meijel
Mej. D. P. M. H. Zeguers	Nuth
Erfgenamen A. Smeets	Venlo
Pater van Velzen OFM	Kerkrade

BIJLAGE II BIJ HET JAARVERSLAG 1977

LIJST VAN AANWINSTEN 1977

Hieronder zijn alle aanwinsten van 1977 vermeld volgens de systematische indeling, die gehanteerd werd in het archiefoverzicht, dat in het Jaarboek 1974 is gepubliceerd. Het nummer, dat vóór de aanwinst staat, duidt het eenheidsadministratienummer aan. Tussen haakjes is de bruikleengever vermeld. De omvang van het archief is aangegeven na een eerste schoning, welke meestal tijdens de overnameprocedure heeft plaatsgevonden.

ARCHIEVEN VAN ONDERNEMINGEN

- 810 Eerste aanvulling op de archieven afkomstig van de N.V. Limburgse Tramweg Maatschappij te Roermond, sinds 1945 te Heerlen, 1912-1965 (N.V. L.T.M., Heerlen) 7 meter
- 826 Archief van de Bank van Haffmans en Steegh te Venlo, 1897-1945 (Mr C. A. M. Haffmans namens de Bank, Venlo)
122 delen, 38 banden,
2 ordners, 1 kist losse stukken
- 830 Vierde aanvulling op het archief van Henri de Beaumont's Metaal-Industrie N.V. te Maastricht, 1883-1973 (J. M. L. A. de Beaumont, Maastricht) 1 port.
- 833 Archief van het molenaarsbedrijf P. F. Beuijssen te Horst, graanmolen annex olieslagerij, winkel en handel in wol, 1843-1911 (Dr G. C. P. Linssen, Roermond) 12 delen

ARCHIEVEN VAN STANDSORGANISATIES

- 812 Eerste aanvulling op het archief van de K.A.B.-Centrale Venlo-Blerick, alsmede van het daarmee verbonden Bondsgebouw, 1948-1963, met post-acta 1977 (G. Billekens, wethouder van Venlo) 1 port.

- 819 Eerste aanvulling op het archief van de R.K. Limburgsche Middenstandsbond, voortgezet als Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers, 1913-1974 (L.O.Z.O., Venlo) 283 dozen

ARCHIEVEN VAN VAKORGANISATIES

- 820 Archief van de Nederlandse Katholieke Bond van Lei- en Dakdekkerspatroons, gevestigd te Venlo, opgericht in 1948, 1948-1975 (L.O.Z.O., Venlo) 45 dozen
- 827 Archief van de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten, sinds 1968 Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten, sinds 1972 Unie B.L.H.P., 1944-1976 (Unie B.L.H.P., Heerlen) 299 dozen
26 ordners

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN ONDERWIJS, STUDIE, CULTUUR, EMANCIPATIE EN POLITIEK

- 817 Eerste aanvulling op de archieven van de Vereeniging 'De Limburgsche Katholiekendag' en de heer J. J. H. Zeguers te Maastricht, 20e eeuw (Mej. D. Zeguers, Nuth) 1 pak
N.B. Alle stukken werden verwerkt in de inventaris van het archief, welke in het Jaarboek 1977 van het Sociaal Historisch Centrum is opgenomen.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN VOLKSGEZONDHEID, VERPLEGING, HULPVERLENING EN BEJAARDENZORG

- 813 Fragment van het archief van de Vereniging (voor blinden/bejaardenzorg) 'Licht en Liefde' — Adriaan Moonenstichting te Maastricht, 1959-1970 (Bestuur Adriaan Moonenstichting, Maastricht) 1 port.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN HET MAATSCHAPPELIJK WERK EN DE GEZINSZORG

- 808 Archief van de Stichting Centrale Caritas Maastricht, gevormd in 1945, in 1967 overgegaan in de Stichting Stedelijk Instituut

voor Sociaal Werk Maastricht, 1945-1967 (Stichting Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht, Maastricht) 12 port.

809 Archief van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg Maastricht, opgericht in 1953, in 1967 overgegaan in de Stichting Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht, 1953-1967 met retro-acta 1951-1953 (Stichting Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht, Maastricht) 22 port.

824 Archief van de Kring van Maatschappelijke Werkers en Werksters te Maastricht, opgericht 11 november 1944, 1944-1951 (Mej. Mr A. H. M. H. Hommes, Maastricht) 1 port.

ARCHIEVEN VAN INSTELLINGEN OP HET TERREIN VAN DE VOLKSHUISVESTING

815 Archief van de N.V. Bouwgrondmaatschappij 'Tijdig', opgericht 17 maart 1913, opgeheven 31 oktober 1968, 1912-1969 (Vereniging 'Ons Limburg', Heerlen) 25 meter

OVERIGE ARCHIEVEN

803 Eerste aanvulling op het archief van de parochie van de H. Petrus te Roggel, met de daarin gedeponeerde archieven, 1505-1915 met uitloop tot 1964 (Drs J. C. G. M. Jansen namens de kerkfabriek van Roggel) 24 port. en 1 rol tekeningen

825 'Communicanda' (kanselmededelingen) van de parochie St. Landricus te Echt, afkomstig uit en behorende tot het kerkarchief van deze parochie, 1910-1924, 1946-1966 (H. Joosten, pastoor-deken, Echt) 1 pak, 15 delen

ARCHIEVEN VAN PERSONEN

811 Aanvulling op het archief van Ir C. E. P. M. Raedts te Heerlen (Stukken ontvangen of opgemaakt als mede-oprichter, later voorzitter van de Stichting Bejaardenvoorziening Heerlen en omgeving. Bejaardencentrum 'Douvenrade') 1971-1977 (Ir C. E. P. M. Raedts, Heerlen) 5 port.

- 814 Archief van A. Smeets, oud-direkteur Bisschoppelijke Kweek-
school te Venlo, ca. 1945-1974 (Erfgenamen van wijlen A.
Smeets, Venlo) 8 port.
- 816 Zesde aanvulling op het archief van J. A. A. G. Winckers te
Maastricht (inzake de detailhandelsscholen (M.E.A.O.), 1974-
1977 (J. A. A. G. Winckers, Maastricht) 4 port.
- 818 Archief van J. G. H. Hoen te Maastricht, 1975-1977 (J. G. H.
Hoen, Maastricht) 5 port.
- 821 Archief van A. P. Dalm te Heerlen, mede als aanvulling op eer-
der overgedragen archieven van diverse organisaties, 1940-
1977 (A. P. Dalm, Heerlen) 4 port.
- 832 Archief van J. M. A. Zoetmulder, inspecteur der volksgezond-
heid in Nijmegen, 1904-1924 (J. Maenen, Heerlen) 1 port.
- 822 Eerste aanvulling op het archief van Dr H. P. M. Litjens te
Herten Roermond, 1960-1963, 1968-1971 (Dr H. P. M. Litjens,
Roermond) 2 pakken
- 828 Archief van A. G. Tyndall te Maastricht, 1962-1977 (A. G. Tyn-
dall, Maastricht) 11 port.
- 831 Vijfde aanvulling op het ambtelijk archief van Mr Stan Smeets,
advocaat en procureur te Weert, 1950-1976 met retro-acta
teruglopend tot 1923 (Mr Stan Smeets, Weert) 8 ordners, 2 port.

LIJST VAN VERLIEZEN

De onderstaande archiefbescheiden verlieten de bewaarplaats in
1977.

- 744 Uit het archief 'Zeguers — Limburgsche Katholiekendag' wer-
den de stukken door Zeguers ontvangen of opgemaakt als se-
cretaris van het R.K. Kerkbestuur van de parochie van den H.
Petrus te St. Pieter — Maastricht, 1931-1949, overgedragen
aan de heer L. Beaumont, penningmeester van het kerkbestuur,
Maastricht. 3 port.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

ERE-VOORZITTER

IR C. E. P. M. RAEDTS (1949)

Heerlen

DAGELIJKS BESTUUR

MR P. M. M. C. PALMEN, voorzitter (1968)

Heerlen

DR REMIGIUS DIETEREN OFM, secretaris (1949)

Maastricht

DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester (1954)

Maastricht

P. C. A. 'THOEN (1961)

Eijsden

DR G. C. P. LINSSEN (1973)

Roermond

MR A. A. RIJK (1973)

Valkenburg-

Houthem

DRS M. K. J. SMEETS (1968)

Maastricht

DRS J. H. M. WILBERS (1968)

Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS (1960)

Sittard

P. J. H. CRIJNS (1975)

Hoensbroek

M. DEBATS (1972)

Maastricht

J. H. ENSINCK (1965)

Maastricht

DRS L. J. C. HORBACH (1975)

Roermond

DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS (1953)

Roermond

DRS P. J. C. LEBENS (1949)

Buchten-Born

L. J. LUCASSEN (1975)

Meijel

G. J. LOOS (1962)

Maastricht

DRS H. R. VAN OMMEREN (1972)

Bunde

DRS J. C. M. PONTEN (1962)

Roermond

DR H. C. W. ROEMEN (1949)

Maastricht

MR E. G. G. M. RUTTEN (1961)

Tegelen

F. SAMPERS (1965)

Maastricht

PROF. DR M. G. SPIERTZ (1962)

Nijmegen

DR IR J. STUFFKEN (1973)

Heerlen

DR J. G. H. TANS (1972)

Mechelen

PROF. DR TH. L. M. THURLINGS (1958)

Wageningen

DRS P. C. TIELROOIJ (1967)

Sittard

J. M. WEIJERS (1952)

Hoensbroek

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Berg en Terblijt (1977)	Berg en Terblijt
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Cadier en Keer (1968)	Cadier en Keer
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Elsloo (1950)	Elsloo
Gemeentebestuur Eijgelshoven (1950)	Eijgelshoven
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Grevenbicht (1977)	Grevenbicht
Gemeentebestuur Gronsveld (1950)	Gronsveld
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hoensbroek (1950)	Hoensbroek
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hulsberg (1961)	Hulsberg
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Klimmen (1977)	Klimmen
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maasbree (1973)	Maasbree
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Merkelbeek (1954)	Merkelbeek
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Munstergeleen (1953)	Munstergeleen
Gemeentebestuur Nieuwenhagen (1976)	Nieuwenhagen
Gemeentebestuur Nuth (1950)	Nuth
Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1976)	St. Odiliënberg
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Schaesberg (1950)	Schaesberg
Gemeentebestuur Schimmert (1977)	Schimmert
Gemeentebestuur Schinveld (1951)	Schinveld
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein

Gemeentebestuur Stramproy (1955)	Stramproy
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Ubach over Worms (1953)	Ubach over Worms
Gemeentebestuur Ulestraten (1976)	Ulestraten
Gemeentebestuur Urmond (1952)	Urmond
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem (1953)	Valkenburg-Houthem
Gemeentebestuur Venlo (1950)	Venlo
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Weert (1951)	Weert
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem
Gemeentebestuur Wijlré (1950)	Wijlré

Bedrijven

Aannemersbedrijf Gebr. Cremers B.V. (1958)	Maastricht
Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Accountants- en Belastingadviesbureau Limburg (1978)	Roermond
AKZO Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit's Chemische Fabrieken B.V. (1978)	Maastricht
Arbed S.A., Afd. Nederland (1978)	Roermond
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J. C. (1958)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Beaumont's Handel & Industrie B.V., De (1978)	Heerlen
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg-Houthem
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Bouwcoördinatiekantoor Drs Ruijters B.V. (1978)	Sittard
Bouw- en Aannemings Mij. Vic. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen B.V. (1962)	Venray
Bouwprojekt Melchior BV (1961)	Maastricht
Brouwerij 'De Ridder', Fa. Gebrs. Van Aubel (1957)	Maastricht
C en A Nederland (1978)	Maastricht
Campina (1966)	Sittard
Coöperatieve Afzetvereniging voor Eieren Roveco GA (1958)	Roermond
Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA (1970)	Utrecht
Cox-Geelen B.V. (1978)	Eijsden
Curver B.V. (1978)	Rijen
Dakpannen- en Kleiwarenindustrie 'De Valk' N.V., v/h J. Meeuwissen (1961)	Echt
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Demy B.V. (1978)	Geleen
Drukkerij H. van der Marck en Zonen B.V. (1978)	Roermond
D.S.M. N.V. (1978)	Heerlen

E.B.A.D. B.V. en Reisbureau Ebatours (1965)	Beek
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Eurohal Maastricht B.V. (1978)	Maastricht
Glasmaatschappij Leufkens Holding B.V. (1978)	Heerlen
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hago B.V. (1978)	Heerlen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hepworth-N.G.I. B.V. (1978)	Belfeld
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Industriemaatschappij J. C. Bamford (NWE) N.V. (1978)	Ulestraten
Ingenieursbureau Jongen-Laura B.V. (1978)	Vlaardingen
Kersten B.V., C. J. (1978)	Haelen
Kleiwarenfabrieken Gebr. Laumans B.V. (1978)	Tegelen
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Fabriek van Tabakspijpen Elbert Gubbels & Zn. B.V. (1978)	Roermond
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Kaarsenfabriek C.V., Van de Weyer en Zn. (1958)	Maastricht
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Heerlen
Limburgse Tramweg Maatschappij N.V. (1958)	Heerlen
Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana', v/h Louis Muyres (1949)	Urmond
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Macintosh Confectie N.V. (1978)	Stein
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Mechanische Industrie Habets B.V. (1978)	Nuth
Meelfabriek 'Weert' B.V., v/h Gebr. v. d. Venne (1960)	Weert
Mélotte B.V. (1978)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht
Mora Snacks B.V. (1978)	Maastricht
Motké Woninginrichting, L. (1960)	Maastricht
Muyres' Aannemingsbedrijven B.V., Marcel (1959)	Sittard
Natronchemie B.V. (1950)	Roermond
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Nelissen Aannemingsbedrijf B.V., J. P. A. (1978)	Venray
Nunhems Zaden B.V. (1978)	Haelen
Odekerken-Marebos B.V. (1978)	Brunssum
Overhemden Industrie Richi B.V. (1978)	Hoensbroek
Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)	Gennep
Philips' Gloeilampenfabrieken N.V. (1965)	Eindhoven
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Porselein- en Tegelfabrieken 'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rank Xerox Manufacturing (Nederland) B.V. (1978)	Venray

Römkens Autobussenonderneming B.V., W. J. (1960)	Eijgelshoven
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Rubber en Kunststoffabriek Enbi B.V. (1978)	Nuth
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Slavenburg's Bank N.V. (1978)	Maastricht
Stienstra Roermond B.V. (1978)	Roermond
Strada B.V. (1966)	Horst
Technisch Bureau Vromen B.V. (1958)	Amstenrade
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1949)	Maastricht
Uitgeversmaatschappij De Limburger B.V. (1949)	Roermond
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Produktie Born B.V. (1969)	Born
Wagemans & Van Tuinen N.V., Artifort N.V. (1958)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wilma Weert B.V. (1962)	Weert
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid-Nederlandse Melkindustrie B.V. (1978)	Roermond
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennepp

Organisaties en instellingen

Adviesburo voor Ruimtelijke Ordening E. H. Starren B.V. (1974)	Maastricht
Adviesgroep Partners B.V. (1974)	Maastricht
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Algemene Bond van Werknemers (1958)	Heerlen
Alphonsianum, Bibliothecaris van het (1959)	Wittem
Architectenbureau Peutz B.V. (1974)	Heerlen
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bibliotheek- en Documentatieacademie (1976)	Sittard
Bisdóm Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bisschoppelijk College voor Atheneum en Havo (1978)	Echt
Broeklandcollege voor Havo en Mavo (1978)	Hoensbroek
Bureau voor Architectuur en Stedebouw	
E. Hoen, R. Ubachs en J. Roomans (1970)	Maastricht
Centrale Bibliotheek (1961)	Maastricht
Centrum voor Sociale Woningbouw C.S.W. B.V. (1961)	Heerlen
Centrumstreeschool voor beroepsbegeleidend onderwijs (1978)	Roermond
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Hulsberg
Culturele Raad Limburg (1959)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties KB (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht

Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijdsens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen, Praeses Paters (1958)	Maastricht
Gemeentearchief Eindhoven (1974)	Eindhoven
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België, Cultureel Centrum van het (1976)	Brussel (B)
Geusselt Mavo (1978)	Maastricht
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogere Technische School (1960)	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
HNO School Spekholzerheide (1978)	Kerkrade
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industrieschap Oostelijk Mijng gebied (1964)	Heerlen
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Internaat voor Jongens (1967)	Venray
Jongerencentrum 't Vloot (1978)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kath. Economische Scholengemeenschap, Afd. Meao-St. Servaascollege (1978)	Maastricht
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek Schaesberg, Stichting (1964)	Schaesberg
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheken Hoensbroek (1970)	Amstenrade
Kath. School voor Mavo Koningin Gerberga (1978)	Meerssen
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Lagere Technische School (1978)	Beek
Lagere Technische School De Hamert (1978)	Wellerlooi-Bergen
Lagere Technische Streekschool en Middenschool Heythuysen (1978)	Heythuysen
L.E.A.O. School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo

Limburgse Werkgeversvereniging (1958)
 Mavo-School St. Franciscus (1978)
 Mavo-School Maria Regina (1978)
 Mavo St. Jacobus voor Born en Omstreken (1978)
 Middelbare Landbouwschool (1978)
 Minderbroeders (1960)
 Minderbroeders, Provinciaalpat der Paters (1959)
 Minderbroedersklooster (1958)
 Ministerie van Landbouw en Visserij (1960)
 Montfortanen (1959)
 Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg (1961)
 NIVE, Nederlandse Vereniging voor Management,
 Informatiedienst (1974)
 N.V.N. Limburg, Stichting (1958)
 Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Stichting (1962)
 Openbare Werken (1957)
 Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)
 Oudheidkamer Horst e.o., Stichting (1978)
 Pedagogische Academie (1960)
 Pedagogische Academie Dr van Gils (1966)
 Pedagogische Akademie Heerlen (1958)
 Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)
 Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)
 Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer
 in Limburg (1960)
 Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)
 Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und
 Volksforschung (1967)
 Psychiatrisch Centrum 'St. Servatius' (1962)
 Rooms-Katholiek Atheneum en School voor Havo
 Sophianum (1978)
 Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)
 Rooms-Katholieke Huishoudschool St. Anna (1978)
 Rooms-Katholieke Mavo Pius XII (1975)
 Rooms-Katholieke Mavo-school Bergen (1978)
 Rooms-Katholieke Mavo-school Vinkenhof (1978)
 Rooms-Katholieke Mavo-school Het Wormdal (1978)
 Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)
 Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)
 Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula
 voor Gymnasium, Atheneum en Havo (1978)
 Rooms-Katholieke school voor Mavo 'Jacob Merlo
 Horstius' (1978)
 Rijksarchief in Limburg (1964)
 Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)
 Rijksopleiding voor Onderwijzers(-essen) (1978)
 Rijksuniversiteit Limburg (1977)
 Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard,
 Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)
 Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)

Roermond
 Treebeek
 Blerick
 Born
 Roermond
 Maastricht
 Utrecht
 Heerlen
 's-Gravenhage
 Valkenburg-Houthem
 Heerlen
 's-Gravenhage
 Hoensbroek
 Maastricht
 Maastricht
 Tilburg
 Horst
 Echt
 Roermond
 Heerlen
 Venlo
 Maastricht
 Valkenburg-Houthem
 Maastricht
 Münster i/W (D)
 Venray
 Vaals
 Kerkrade
 Stein
 Kerkrade
 Bergen
 Venlo
 Ubach over Worms
 Horst
 Heerlen
 Horn
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Geleen

Scholengemeenschap 'Sint Michiel' voor Gymnasium, Atheneum en Havo (1978)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en Havo St. Antonius Doctor College (1978)	Kerkrade
Scholengemeenschap voor Atheneum en Havo 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, Havo en Mavo 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Helten
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en Havo van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
School voor HNO St. Theresia (1978)	Kerkrade
Schoolbestuur St. Martinus, Stichting (1978)	Beek
Sociale Academie (1978)	Sittard
Spaarbank Limburg (1970)	Venlo
Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten (1978)	Maastricht
Stadsarchief en -Bibliotheek (1958)	Maastricht
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)	Maastricht
Telefoondistrict Maastricht (1958)	Maastricht
Université Catholique de Louvain, Bibliothèque Centrale (1969)	Louvain (B)
Universiteitsbibliotheek Economisch-Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Volkshogeschool Valkenburg (1958)	Valkenburg-Houthem
Vormingsinstituut Rotonde (1978)	Sittard
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid' (1960)	Sittard
<i>Persoonlijke kontribuanten</i>	
Aalbrecht, W. C. L. G. (1977)	Nieuwstadt
Adams, G. H. H. (1959)	Zutphen
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)	Horn
America, Dr G. G. J. (1973)	Amstenrade
Arts, A. J. M. (1974)	Nijmegen
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H. A. M. (1974)	Vessem
Baerts, M. W. P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)	Maastricht
Baltis, C. H. J. M. (1974)	Susteren
Baltus, C. J. (1975)	Rosmalen
Banens, Drs J. H. M. (1958)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J. C. A. (1977)	Roermond
Beaujean, H. A. (1977)	Hoensbroek
Beckers, J. J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr. W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, Drs J. V. (1970)	Hulsberg
Berden, Drs J. V. C. M. (1977)	St. Geertruid
Berenschot, Th. E. A. (1958)	Maastricht
Berger, Mr E. A. (1974)	Ottersum

Bergmans, N. H. M. (1974)	Roermond
Bertens, Drs J. W. (1975)	Havanna (Cuba)
Biggelaar, J. C. van den (1977)	Wintelre
Bischoff, P. J. H. M. (1974)	Maastricht
Bloemen, H. A. C. (1966)	Zeist
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boelens, F. P. (1966)	Oldenzaal
Boersma, H. J. L. M. (1976)	Eijsden
Bogman, B. (1974)	Brussel (B)
Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)	Willich-Anrath (D)
Booms, W. (1978)	Nijmegen
Boonstra, B. P. A. (1970)	Rosmalen
Bos, Drs R. W. J. M. (1974)	Ede
Bosch, Drs D. A. van den (1976)	Maastricht
Bosman, Prof. Dr H. W. J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr J. L. J. (1974)	Nijmegen
Botman, S. G. J. M. (1974)	Sittard
Bots, Dr A. C. A. M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J. G. T. (1967)	Simpelveld
Boven, Mr P. M. H. van (1974)	Breda
Brassee, Ch. J. P. (1973)	Waubach
Brassée, J. H. J. (1958)	Oirsbeek
Bremmers, M. J. (1974)	Roermond
Broens, J. W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, Mr N. W. J. G. (1960)	Weert
Brorens, F. M. C. (1960)	Munstergeleen
Brouwers, E. H. (1974)	Klimmen
Brouwers, J. L. A. (1970)	Maastricht
Brouwers, P. C. M. (1975)	Utrecht
Brouwers, P. J. H. (1958)	Maastricht
Bruine, Drs J. C. de (1974)	Venlo
Bult, C. van de (1974)	Klimmen
Can, Drs A. J. M. L. van (1959)	Roosendaal
Chambille, Ing H. (1974)	Valkenburg-Houthem
Chambille-de Beaumont, Mevr. V. M. A. (1958)	Maastricht
Claessens, Drs Th. J. A. H. (1960)	Dommenen
Cluitmans, Drs J. H. (1958)	Swalmen
Cobben, Drs Ing N. P. (1976)	Roermond
Coebergh, Drs P. M. (1960)	Maastricht
Coenen, Drs H. L. M. (1973)	Moergestel
Coenen, L. W. (1958)	Hoensbroek
Coerver, H. (1974)	Bocholtz
Colsen, J. H. M. (1959)	Venray
Corten, Alb. J. A. M. (1960)	Heerlen
Coumans, W. K. (1976)	Maastricht
Courtens, Dr N. G. M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G. W. H. (1958)	Goirle
Creemers, H. A. J. (1974)	Haarlem
Crolla-Baggen, Dhr en Mevr. A. M. G. (1964)	Nijmegen
Crousen, Dr A. M. F. B. (1960)	Venlo

Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)	Bunnik
Daems, J. G. (1973)	Maastricht
Daniëls, A. L. M. J. (1977)	Maastricht
Darley, W. (1968)	Maastricht
Dassen, H. M. J. (1964)	Sittard
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R. M. C. (1974)	Maarsse
Deckers, D. (1972)	Mönchengladbach (D)
Defesche, Mr H. J. M. (1974)	Venray
Delissen, Th. M. J. (1958)	Bocholtz
Dewez, Dr J. Th. M. (1960)	Sittard
Diederens, Drs J. A. M. (1958)	Zaandam
Diederiks, Drs H. A. (1973)	Amsterdam
Dierick, P. A. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J. W. (1964)	Spaubeek
Disch, A. J. M. M. (1974)	Groningen
Dittrich, Drs M. J. A. R. (1958)	Meerlo-Wanssum
Dohmen, F. S. (1958)	Heerlen
Donker, Mr J. G. (1974)	Afferden
Dooren, E. E. J. M. van (1974)	Heerlen
Dorenbosch, M. K. W. (1975)	Roermond
Driessen, M. A. W. (1973)	As (B)
Dubois, J. A. (1971)	Utrecht
Dijk, K. R. van (1976)	Santpoort
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P. C. A. (1974)	Maasniel
Engelen, J. P. J. (1975)	Klimmen
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinck, J. H. (1958)	Maastricht
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Es, Drs F. N. van (1975)	Capelle a/d IJssel
Evers, Drs L. J. J. (1974)	Roermond
Eijck, Drs F. A. (1958)	Maastricht
Eyck, J. A. D. (1974)	Eijsden
Fabry, A. J. E. (1973)	Maastricht
Faessen, J. H. (1977)	Lomm
Fanchamps, Ir J. J. (1958)	Kerkrade
Franssen, Drs G. H. (1977)	Tilburg
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P. W. J. M. (1974)	Geleen
Frusch, H. J. M. (1960)	Kerkrade
Gales, B. (1975)	Nijmegen
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. F. L. (1974)	Kerkrade
Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H. (1958)	Wassenaar
Gemmeke, Drs Ch. E. A. (1960)	Maastricht
Genders, Drs C. J. A. (1969)	Nijmegen
Gerrits, H. P. A. J. (1958)	Blerick

Geurts, A. J. (1977)
 Geurts, J. H. J. (1974)
 Geux, A. J. (1972)
 Gielen, Mej. G. F. M. (1973)
 Gieskens, Drs J. H. H. (1960)
 Goes, Mej. H. M. (1974)
 Gool, A. M. A. van (1964)
 Gootzen, P. J. (1969)
 Grimbergen, J. M. (1974)
 Grotens, A. H. P. (1974)
 Grijsbach, Drs J. P. P. (1964)
 Gijbels, G. (1968)
 Gijsen, Chr. (1958)
 Gijsen, Mgr Dr J. M. (1969)
 Haanen, Drs E. P. H. P. T. (1974)
 Haas, Drs J. A. K. (1963)
 Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)
 Haffmans, Mr F. M. A. (1958)
 Hall, J. H. M. van (1960)
 Hansen, Drs J. H. W. M. (1958)
 Hardy, L. V. H. (1958)
 Harsin, Prof. Dr P. (1972)
 Heggen-Schils, Mevr. M. B. M. (1960)
 Heldens, Drs A. L. (1963)
 Hélin, Prof. Dr E. (1975)
 Heltzel, J. J. M. (1974)
 Hendriks, A. J. G. (1975)
 Hendriks, W. Th. M. (1958)
 Hennekens, Drs W. J. J. M. (1966)
 Henrar, A. F. (1975)
 Herp, Drs P. J. van (1964)
 Herten, Drs J. H. S. van (1975)
 Hesselt van Dinter, Jhr E. J. K. (1970)
 Heus, G. M. de (1974)
 Heuvel, J. van den (1976)
 Heijboer, Drs H. J. (1959)
 Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)
 Heijen, Drs F. J. (1958)
 Heijtel, P. A. J. M. (1974)
 Hoebers, P. C. M. (1974)
 Hoen, J. G. H. (1975)
 Hogesteeger, Drs G. (1974)
 Hommes, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)
 Hoof, M. H. J. van (1974)
 Höppener, Mr R. G. A. (1958)
 Houben, Drs C. J. M. (1974)
 Houben, Drs J. J. M. M. (1975)
 Hout, Ir L. W. M. van (1974)
 Hove, J. J. T. van den (1974)
 Hove, Mr P. J. J. van den (1975)

Velden
 Nijmegen
 Helden
 Meijel
 Sittard
 Maastricht
 Venlo
 Melick-Herkenbosch
 Sittard
 Nieuwenhagen
 Groenlo
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Swartbroek
 Maastricht
 Heverlee (B)
 Helden
 Eijsden
 Roermond
 Heerlen
 Liège (B)
 Maastricht
 Halsteren
 Luik (B)
 Herten
 Kessel
 Venlo
 Maastricht
 Maastricht
 Treebeek
 Herten
 Pijnacker
 Valkenburg-Houthem
 Nijmegen
 Heerlen
 Maastricht
 Kerkrade
 Amsterdam
 Horst
 Maastricht
 Rotterdam
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Roermond
 Nijmegen
 Zelhem
 Maastricht
 Maastricht

Hove-Peters, Mevr. Drs M. J. H. L. van den (1974)
 Hövell tot Westerfliet, J. G. F. M. G. Baron van (1970)
 Hummel, R. P. (1975)
 Hustinx, Mr F. P. J. (1958)
 Huyben, Drs J. J. C. (1975)
 Huijts, F. L. (1974)
 Jacobs, F. G. J. (1976)
 Jacobs, H. M. A. G. (1969)
 Jacobs, J. H. M. (1960)
 Jaegers, A. P. J. M. (1973)
 Jamar, Drs J. T. J. (1972)
 Jammers, M. (1974)
 Jans, A. (1975)
 Jansen, Drs P. C. (1974)
 Janssen, Mr C. M. J. M. (1958)
 Janssen, Drs H. A. J. (1966)
 Janssen, Drs J. A. J. (1974)
 Janssen, J. H. (1960)
 Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)
 Janssen S. J., Prof. Dr L. H. (1974)
 Janssen, Mr P. F. E. J. (1974)
 Janssen, Mej. P. L. F. (1975)
 Jenneskens, Mgr M. (1958)
 Jenniskens, Drs A. H. (1975)
 Jennissen, H. H. (1976)
 Jong, D. de (1968)
 Jongh, J. W. (1975)
 Jongh, A. de (1974)
 Jorritsma, H. H. M. D. (1976)
 Jurriëns, Drs R. (1971)
 Kamm, J. V. P. (1960)
 Kappelhof, Drs A. (1977)
 Kerckhoffs, Drs J. H. H. (1974)
 Kerckhoffs, J. H. L. (1974)
 Kernkamp, Prof. Dr J. H. (1975)
 Kersten, Mej. A. H. H. M. (1964)
 Kesselaer, C. A. F. (1971)
 Kessels, F. A. H. (1974)
 Keijsers, P. J. A. M. (1965)
 Klaassen, Drs W. J. M. (1974)
 Klep, P. (1978)
 Kleuters, Mej. M. H. (1959)
 Kleijnen, H. A. J. (1958)
 Klomp, J. A. H. M. (1974)
 Knapen, J. G. J. (1975)
 Knoors, J. A. (1972)
 Kok, G. (1968)
 Korsten, Drs H. S. M. (1974)
 Koster, J. (1976)
 Kreukels, L. (1976)
 Bunde
 Ohé en Laak
 Hoensbroek
 Maastricht
 Kessenich (B)
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Hellevoetsluis
 Geleen
 Schinnen
 Heerlen
 Maastricht
 Oostrum
 Amsterdam
 Nijmegen
 Willemstad (N.A.)
 Nuth
 Hoensbroek
 Nijmegen
 Tilburg
 Leidschendam
 Meterik-Horst
 Imstenrade
 Maastricht
 Meers-Elsloo
 Borkel-Schaft
 Helden
 Maastricht
 Amsterdam
 Hulsberg
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Spaubeek
 Maastricht
 Bilthoven
 Maastricht
 Margraten
 Venlo
 Nijmegen
 Alphen a/d Rijn
 Nijmegen
 Roermond
 Roermond
 Kerkrade
 Bunde
 Grevenbicht
 Borkel en Schaft
 Venlo
 Echt
 Utrecht

Kreijn, M. H. M. (1960)	Brunssum
Kuis, E. B. J. M. (1975)	Sittard
Kuypers, Drs H. M. M. (1974)	Heerlen
Lardinois, P. M. J. P. (1975)	Maastricht
Leenarts, J. A. D. (1974)	Roermond
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W. F. Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W. L. M. (1976)	Tilburg
Lendfers, J. M. (1972)	Roermond
Lendfers, M. J. H. (1977)	Heerlen
Lentz, J. W. (1978)	Herten
Leurs, Ing C. J. P. (1974)	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Libois, F. J. M. (1970)	Maastricht
Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Nuth
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Oirsbeek
Linssen, Drs C. A. A. (1960)	Zuidhorn
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Roermond
Linssen, H. H. J. (1974)	Weert
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Roermond
Locht, Drs B. J. (1977)	Echt
Loontjens, H. (1973)	Maastricht
Looyenga, Drs A. J. (1974)	Haarlem
Lucardie, G. R. E. (1974)	Cuijk
Lucassen, Drs J. M. W. G. (1974)	Gouda
Lucassen, L. J. (1971)	Meijel
Lücker, B. P. L. (1974)	Schaesberg
Luthjens, Ir L. H. (1976)	's-Gravenhage
Luykx, P. M. (1975)	Nijmegen
Maenen, Dr A. J. Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1958)	Heerlen
Manders, W. G. A. (1974)	Horst
Mantel, J. L. (1977)	Heerlen
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, Mr H. J. M. E. (1977)	Leiden
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meeuws, J. B. R. G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P. G. H. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Blerick
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Echt
Meuwissen, Mr M. P. R. (1975)	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Meerssen
Meyer Viol, Mr P. G. (1974)	Maastricht
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht

Mosmuller, Drs J. M. H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van den (1958)	Goirle
Mulder, Ing H. E. (1971)	Roermond
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mijland, H. J. M. (1976)	Arnhem
Naus, J. H. (1975)	Meijel
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Niessen, J. J. C. M. (1973)	Herten
Nieuwhof, C. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, Drs J. H. M. (1974)	Eys-Wittem
Notenboom, Drs H. A. C. M. (1958)	Venlo
Notermans, Drs J. (1960)	Maastricht
Nouwen, A. M. C. (1974)	Stramproy
Nusteling, Dr H. P. H. (1974)	Bemmel
Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H. R. van (1973)	Bunde
Oomen, A. J. M. G. (1975)	Maastricht
Op het Veld, A. J. G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M. A. W. van (1960)	Valkenswaard
Ottenheim, C. J. C. (1958)	Maastricht
Ottenheijm, Dr G. C. J. J. (1974)	Cadier en Keer
Oudenaarden, Drs J. J. C. (1974)	Weert
Pagen, Drs J. J. (1974)	Heerlen
Palmen, C. J. M. (1963)	Amstenrade
Palmen, Ir H. M. J. (1974)	Sittard
Palmen, J. Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)	Heerlen
Panhuysen, Dr G. W. A. (1964)	Bunde
Parren, Drs H. P. C. M. (1974)	Heerlen
Paulussen, Mr Ch. (1958)	Maastricht
Paulussen, J. M. H. H. (1960)	Maastricht
Peeters, Drs J. G. H. (1958)	Boxmeer
Pelzer, Dr L. H. (1958)	Maastricht
Penders, L. H. M. (1964)	Nijmegen
Perry, J. (1976)	Nijmegen
Peters, H. W. J. R. (1976)	Beek
Pierey, Drs L. J. M. (1974)	Heerlen
Pluymaekers, L. (1974)	Valkenburg-Houthem
Poell, Drs W. A. G. (1974)	Ulestraten
Poell-Roggen, Mevr. M. (1977)	Malden
Poeth, Mej. Y. G. M. J. (1975)	Tilburg
Puijenbroek, Dr F. J. M. van (1974)	Tilburg
Pijls, V. (1970)	Gouda
Raymakers, Drs L. F. M. J. C. (1974)	Helmond
Rensch, Mr T. J. van (1975)	Maastricht
Ritzen, G. L. H. (1978)	Eijgelshoven
Roebroek, OSA Dr E. J. M. G. (1967)	Utrecht
Roebroeks, J. W. M. (1975)	Nijmegen

Roll, J. (1978)
 Romans, L. M. G. (1974)
 Roomans, N. A. J. (1958)
 Roosen, Ir M. H. (1959)
 Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)
 Roy, H. L. van (1975)
 Rutten, J. (1976)
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J. (1960)
 Rijk, Mr A. A. (1973)
 Saes, Drs J. L. (1964)
 Sampers, F. J. W. A. (1960)
 Sanders, H. (1960)
 Santvoord, J. H. M. van (1973)
 Scaf, A. (1964)
 Schimmelpenninck van der Oije, Drs C. O. A. Baron (1975)
 Schippers, R. M. G. (1968)
 Schlösser, Ir J. C. (1959)
 Schlijper, M. (1976)
 Schmitz, L. J. M. C. (1975)
 Schoolmeesters, M. (1975)
 Schrammen, M. H. A. I. (1958)
 Schreuder, P. F. J. M. (1975)
 Schreurs, Drs J. J. G. (1958)
 Schreurs, Drs J. J. M. (1963)
 Schreurs, J. W. J. (1976)
 Schreurs, Mej. Maria J. J. G. (1973)
 Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)
 Schümmer, P. C. H. (1976)
 Schürmann, Fr. A. P. (1974)
 Schutgens, Drs C. H. G. (1968)
 Schutgens, N. H. J. (1966)
 Schwanen, H. M. M. (1975)
 Schwartz, G. A. H. de (1960)
 Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)
 Seems, J. H. B. (1974)
 Sillekens, Drs J. Th. (1972)
 Simonis, J. G. C. (1977)
 Sleebe, J. C. (1958)
 Sliepen, Ing W. L. A. G. (1960)
 Sloesen, P. M. V. M. (1977)
 Smeets, H. M. A. A. (1974)
 Smeets, Drs M. K. J. (1967)
 Smeets, N. H. (1972)
 Smeets, P. J. (1974)
 Smeets, Mr S. H. F. (1971)
 Smeijsters, Drs E. M. A. (1974)
 Snel, H. (1960)
 Snoep, Drs I. A. M. (1960)
 Spaan, P. J. M. (1968)
 Specker, C. (1968)

Gulpen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Lanaken (B)
 Kerkrade
 Neer
 Geleen
 Holtum
 Valkenburg-Houthem
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Oirsbeek
 Jutphaas
 Maastricht
 Ellecom
 Amstelveen
 Heerlen
 Rothem-Meerssen
 Roermond
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Valkenburg-Houthem
 Heerlen
 Herten
 Eindhoven
 New York (U.S.A.)
 Valkenburg-Houthem
 Maastricht
 Beek
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Horn
 Nijmegen
 Maastricht
 Maastricht
 Geleen
 Tegelen
 's Hertogenbosch
 Maastricht
 Sittard
 Bocholtz
 Weert
 Spaubeek
 Maastricht
 Eijsden
 Elsloo
 Waubach

Spierts, P. J. G. (1968)	Rimburg
Spiertz, L. J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)	Nijmegen
Spitz, E. J. C. (1958)	Maastricht
Spreuwenberg, H. (1977)	Roermond
Stassen, Mr R. J. (1969)	Roermond
Steen, F. M. J. van der (1970)	Helden
Steur, A. G. van der (1968)	Haarlem
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens-Heinen, A. (1975)	Venray
Steijvers, J. L. (1974)	Paterswolde
Stouthart, Drs L. G. M. (1964)	Maastricht
Stratmans, H. (1974)	Geldern (D)
Stratum, Drs J. C. M. van (1965)	Rosmalen
Stroom, A. M. G. G. (1974)	Maastricht
Stuurman, J. A. G. M. (1967)	Hoensbroek
Swinnen, C. (1974)	Hasselt (B)
Theelen, J. E. (1974)	Roermond
Theelen, Drs R. C. C. (1964)	Maastricht
Thiel, Drs G. G. M. van (1964)	Maastricht
Thurlings, Prof. Dr Th. L. M. (1960)	Wageningen
Thijs, Drs P. (1975)	Maastricht
Tomlow, G. G. P. M. (1960)	Heerlen
Tonnaer, J. J. G. (1958)	Sittard
Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Drs A. A. V. (1974)	Ool-Herten
Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)	Nijmegen
Tunissen, Drs P. C. (1975)	Weert
Vaessen, J. S. G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J. W. (1972)	Sittard
Valk, J. C. de (1967)	Roermond
Velzen, Drs M. J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Drs G. H. A. (1975)	Roermond
Verbeet, Drs G. J. B. (1960)	Maastricht
Verhagen, Drs Th. J. P. (1977)	Maastricht
Verheggen, H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J. H. W. (1974)	Maastricht
Veugelers, G. M. (1965)	Heerlen
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Vissers, Drs F. A. (1975)	Aerdenhout
Vlerken, Drs J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vooys, L. (1976)	Heerlen
Voragen, J. (1974)	Weert
Vorbach, A. H. J. (1975)	Venlo-Blerick
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Tilburg
Vromen, G. J. (1975)	Nijmegen

Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Sittard
Waltmans, Dr H. J. G. (1958)	Oosterhout
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo
Warreburg, W. F. M. van de (1974)	Nederweert
Welter, Mevr. S. (1975)	Nijmegen
Wennekers, F. H. A. (1960)	Thorn
Werf, W. H. E. van der (1974)	Heerlen
Wessem, Mr J. J. van (1960)	Heerlen
Westerhuis, W. A. A. (1968)	Venlo
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P. J. M. (1975)	Nijmegen
Widdershoven, Drs G. M. J. (1965)	Maastricht
Wiel, Mr M. H. J. S. van de (1958)	Heerlen
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen
Win. J. Th. H. de (1964)	Maastricht
Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijnhoven, J. J. Th. (1970)	Nijmegen
Zanders, Dr H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing J. G. M. E. H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Zwanikken, Dr W. A. C. (1958)	's Hertogenbosch